

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНОЇ РОБОТИ

Курс лекцій

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧО-ТУРИСТИЧНОЇ РОБОТИ

Курс лекцій

Укладав і редагував:
Галина Щука

ЗУІ ім. Ф.Ракоці II
Берегове
2023

УДК 338.486(072)

Т 33

Навчальний посібник призначено для ефективного засвоєння програмного матеріалу та самостійної роботи студентів денної та заочної форм навчання, рівень вищої освіти: другий (магістерський), спеціальності 014.07 «Середня освіта (Географія)» Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II. У посібнику матеріал викладено у логічній послідовності у відповідності до освітньо-професійної програми, навчального плану та робочої програми навчальної дисципліни «Теорія та методика організації краєзнавчо-туристичної роботи».

*Рекомендовано до видання в електронній формі (PDF)
рішенням Вченої ради Закарпатського угорського інституту ім. Ф.Ракоці II
(протокол № 11 від 29 листопада 2023)*

Підготовлено Видавничим відділом спільно з кафедрою географії та туризму Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II

Укладав і редагував:

Галина Шука, доктор педагогічних наук, професор
(кафедра географії та туризму ЗУІ ім. Ф.Ракоці II)

Рецензенти:

Леся Заставецька, доктор географічних наук, професор
(кафедра географії та методики її навчання, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка)

Йосип Молнар, кандидат географічних наук, доцент
(кафедра географії та туризму, Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II)

Технічне редагування та коректура: *Галина Шука*

Дизайн обкладинки: *Ласло Веждед*

УДК: *Бібліотечно-інформаційний центр "Опацої Черє Янош" при ЗУІ ім. Ф.Ракоці II*

Відповідальний за випуск: *Олександр Добош* (Видавничий відділ ЗУІ ім. Ф.Ракоці II)

За зміст курсу лекцій відповідальність несе автор

Видавництво: Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II
(адреса: пл. Кошута 6, м. Берегове, 90202. Електронна пошта: foiskola@kmf.uz.ua)

© **Галина Шука, 2023**

© **Закарпатський угорський інститут ім. Ф.Ракоці II, 2023**

Зміст

Вступ	6
Лекція 1. Тема 1. Краєзнавчо-туристична робота як форма навчально-виховної діяльності	8
Лекція 2. Тема 2. Форми, методи та принципи краєзнавчо-туристичної роботи	20
Лекція 3. Тема 3. Вікові особливості учнів і краєзнавчо-туристична робота	31
Лекція 4. Тема 4. Краєзнавчо-туристична робота в розрізі історії..	37
Лекція 5. Тема 5. Гурток як основна форма позакласної краєзнавчо-туристичної роботи.....	55
Лекція 6. Тема 6. Організація шкільного краєзнавчого музею.....	66
Лекція 7. Тема 7. Екскурсії як форма краєзнавчо-туристичної роботи	79
Лекція 8. Тема 8. Подорож як форма краєзнавчо-туристичної роботи школярів.....	102
Лекція 9. Тема 9. Експедиція як форма краєзнавчо-туристичної роботи	120
Список використаної літератури	132

Вступ

Конспект лекцій з дисципліни «Теорія та методика організації краєзнавчо-туристичної роботи» розрахований на студентів I курсу, другого (магістерського) рівня вищої освіти, спеціальності 014.07 «Середня освіта (Географія)» і підготовлений у повній відповідності до ОПП та робочого навчального плану.

Зміст дисципліни охоплює 9 тем, кожна з яких розглядається лекційно, потім закріплюється в ході самостійної та аудиторної (семінарські та практичні заняття) роботи. Тематика лекцій, їхня інформаційна насиченість та глибина подачі матеріалу детермінується тим фактом, що частину питань, пов'язаних з організацією науково-дослідної роботи учнів з географії, використання краєзнавчого принципу в шкільній географічній освіті тощо, туристичної діяльності, студенти вивчали в межах інших дисциплін («Сучасні методики та технології організації науково-дослідницької діяльності учнів з географії», «Теорія і методика виховної роботи в старшій (профільній) школі» та «Географія рідного краю»), тому цей матеріал подається тезово або упускається.

Вивчення цих тем складає теоретичне підґрунтя до формування наступних компетентностей:

Загальні компетентності:

ЗК1. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК6. Здатність розробляти та презентувати освітні проекти, управляти ними та мотивувати виконавців на досягнення спільної мети.

Фахові та предметні компетентності:

ФК6. Здатність до конструктивної та безпечної взаємодії з учасниками освітнього процесу.

ПК2. Здатність розв'язувати задачі у професійній діяльності з методики профільного навчання географії та позакласної роботи, спрямовані на формування у здобувачів освіти ключових і предметних географічних компетентностей, фахового світогляду.

ПК7. Здатність до організації та проведення позанавчальної роботи здобувачів освіти географічного, краєзнавчого, туристського або іншого фахового спрямування.

Відповідно до освітньо-професійної програми, вивчення навчальної дисципліни повинно забезпечити досягнення здобувачами вищої освіти таких **програмних результатів навчання:**

РН2. Демонструє вміння використовувати цифрові освітні ресурси, інформаційні та комунікаційні технології для пошуку, обробки та обміну інформацією у професійній діяльності, презентації власних та спільних результатів, реалізації дистанційного та змішаного навчання тощо.

РН5. Описує методику розробки освітніх проектів, пояснює зміст та призначення їх етапів, аналізує спроможність управління процесом їх впровадження, прогнозує очікувані результати.

РН10. Називає і аналізує шляхи мотивації учнів до саморозвитку, демонструє вміння розробляти план практичної реалізації для формування адекватної позитивної самооцінки й я-ідентичності.

РН11. Демонструє уміння забезпечувати конструктивну та безпечну взаємодію з учасниками освітнього процесу.

РН13. Демонструє здатність діяти автономно і в команді.

ПРН1. Розуміє концептуальні засади та основні теоретико-методологічні проблеми природничої, антропогенної, суспільної географії, картографії та геоінформаційних технологій, методики навчання географії та профільної географії на рівні новітніх наукових здобутків.

ПРН2. Обирає шляхи розв'язання практичних задач у професійній діяльності з методики профільного навчання географії та позанавчальної роботи, творчо застосовує методи формування ключових і предметних географічних компетентностей здобувачів у закладах освіти різного типу.

ПРН4. Обґрунтовує вибір сучасних методів і технологій прикладних географічних досліджень, профільного навчання географії, позанавчальної роботи зі здобувачами освіти, володіє методикою географічних досліджень, необхідних для організації практичних занять з географії та позашкільної роботи, демонструє вміння організовувати дослідницьку роботу здобувачів освіти.

ПРН5. Обирає форми та методи організації освітнього процесу з орієнтацією на світовий і національний рівень, володіє вміннями працювати в глобальному інформаційному середовищі за фахом, підбирати спеціальну літературу та картографічні твори.

Відповідно до технології побудови класичної лекції, у структурі кожного лекційного заняття визначаються наступні складові: тема; план; ключові слова; текст лекції; висновки, список рекомендованої літератури для самостійного опрацювання теми, кілька питань репродуктивного характеру та тестів для закріплення матеріалу.

В тексті лекцій присутні таблиці та рисунки, які допомагають краще засвоїти навчальний матеріал і демонструються під час занять у вигляді презентації.

Тема 1. Краєзнавчо-туристична робота як форма навчально-виховної діяльності

План.

1. Предмет і завдання курсу, його місце в системі підготовки магістра, вчителя географії.
2. Основні поняття курсу. Сутність краєзнавчо-туристичної діяльності.
3. Функції та значення краєзнавчо-туристичної роботи, її місце в системі шкільної освіти.
4. Головні завдання краєзнавчо-туристичної роботи та вимоги до її організатора.

Ключові слова: краєзнавство, географічне краєзнавство, туристичне краєзнавство, шкільне краєзнавство, краєзнавчо-туристична робота, функції краєзнавчо-туристичної роботи, завдання краєзнавчо-туристичної роботи, готовність вчителя до краєзнавчо-туристичної роботи.

1.1 Предмет і завдання курсу, його місце в системі підготовки магістра, вчителя географії

Метою введення в освітньо-професійну програму підготовки магістрів за спеціальністю 014.07 Середня освіта (Географія) навчальної дисципліни «Методика краєзнавчо-туристичної роботи» є потреба в підготовці майбутнього вчителя географії до організації позанавчальної краєзнавчо-туристичної роботи зі школярами.

Предмет навчальної дисципліни – організаційна й методична діяльність учителя – організатора географічної краєзнавчо-туристичної позакласної діяльності учнів.

Основними завданнями курсу є формування **знань** здобувачів з наступних питань:

- сутність та педагогічне значення шкільної краєзнавчо-туристичної роботи;
- методи краєзнавчо-туристичної роботи;
- зміст та основні форми позакласної туристсько-краєзнавчої діяльності.

В процесі навчання здобувачі набувають **навички**:

- планування краєзнавчо-туристичної роботи учнів;
- визначення змісту та методів організації краєзнавчо-туристичної роботи;
- проведення краєзнавчих екскурсій;
- планування та організації роботи шкільного краєзнавчо-туристичного гуртка;
- організації краєзнавчих туристичних походів, експедицій, вечорів та інших заходів.

Відповідно до освітньо-професійної програми, вивчення дисципліни сприяє формуванню у здобувачів вищої освіти таких **компетентностей**:

Інтегральна компетентність:

Здатність розв'язувати складні задачі або проблеми в галузі освіти, що передбачає здійснення інновацій та/або проведення педагогічних досліджень і характеризується невизначеністю умов.

Загальні компетентності:

ЗК1. Здатність застосовувати знання у практичних ситуаціях.

ЗК6. Здатність розробляти та презентувати освітні проекти, управляти ними та мотивувати виконавців на досягнення спільної мети.

Фахові та предметні компетентності:

ФК6. Здатність до конструктивної та безпечної взаємодії з учасниками освітнього процесу.

ПК2. Здатність розв'язувати задачі у професійній діяльності з методики профільного навчання географії та позанавчальної роботи, спрямовані на формування у здобувачів освіти ключових і предметних географічних компетентностей, фахового світогляду.

ПК7. Здатність до організації та проведення позанавчальної роботи здобувачів освіти географічного, краєзнавчого, туристського або іншого фахового спрямування.

Очікувані результати навчання:

Відповідно до освітньо-професійної програми, вивчення навчальної дисципліни повинно забезпечити досягнення здобувачами вищої освіти таких програмних результатів навчання:

РН1. Демонструє вміння застосовувати знання з психології, педагогіки, фундаментальних і прикладних наук (відповідно до предметної спеціальності) у практичних ситуаціях здійснення освітньої діяльності, поглиблює знання з предметної області.

РН2. Демонструє вміння використовувати цифрові освітні ресурси, інформаційні та комунікаційні технології для пошуку, обробки та обміну інформацією у професійній діяльності, презентації власних та спільних результатів, реалізації дистанційного та змішаного навчання тощо.

РН5. Описує методику розробки освітніх проєктів, пояснює зміст та призначення їх етапів, аналізує спроможність управління процесом їх впровадження, прогнозує очікувані результати.

РН7. Визначає, аналізує та характеризує педагогічні інновації, демонструє вміння їх практичного застосування у професійній діяльності.

РН10. Називає і аналізує шляхи мотивації учнів до саморозвитку, демонструє вміння розробляти план практичної реалізації для формування адекватної позитивної самооцінки й я-ідентичності.

РН11. Демонструє уміння забезпечувати конструктивну та безпечну взаємодію з учасниками освітнього процесу.

РН13. Демонструє здатність діяти автономно і в команді.

ПРН1. Розуміє концептуальні засади та основні теоретико-методологічні проблеми природничої, антропогенної, суспільної географії, картографії та геоінформаційних технологій, методики навчання географії та профільної географії на рівні новітніх наукових здобутків.

ПРН2. Обирає шляхи розв'язання практичних задач у професійній діяльності з методики профільного навчання географії та позанавчальної роботи, творчо застосовує методи формування ключових і предметних географічних компетентностей здобувачів у закладах освіти різного типу.

ПРН4. Обґрунтовує вибір сучасних методів і технологій прикладних географічних досліджень, профільного навчання географії, позанавчальної роботи зі здобувачами освіти, володіє методикою географічних досліджень, необхідних для організації практичних занять з географії та позашкільної роботи, демонструє вміння організовувати дослідницьку роботу здобувачів освіти.

ПРН5. Обирає форми та методи організації освітнього процесу з орієнтацією на світовий і національний рівень, володіє вміннями працювати в глобальному інформаційному середовищі за фахом, підбирати спеціальну літературу та картографічні твори.

Вивчення «Методики краєзнавчо-туристичної роботи» базується на знаннях та вміннях, які були отримані здобувачами в процесі вивчення наступних освітніх компонентів:

- Теорія і методика виховної роботи в старшій (профільній) школі;
- Психологія освітньої діяльності;
- Теорія і методика навчання географії у старшій школі;

- Сучасні методики та технології організації науково-дослідницької діяльності учнів з географії;
- Методологія та організація наукових досліджень у географії;
- Географія рідного краю;
- Практика з організації науково-дослідницької діяльності учнів з географії.

Це дає можливість при опануванні даного предмету більшу увагу приділити організації туристичної діяльності, оскільки з методиками та технологіями навчання географії, організації науково-дослідницької діяльності учнів, краєзнавством та іншими аспектами, які необхідні для організації краєзнавчо-туристичної роботи школярів, здобувачі вже ознайомлені.

Вивчення дисципліни передбачає виконання та захист індивідуального творчого проекту: розробка краєзнавчої екскурсії / краєзнавчо-туристичного походу.

1.2 Основні поняття курсу. Сутність краєзнавчо-туристичної роботи

Строкатість дискусій навколо сутності краєзнавства (окрема наука / науковий напрям / підхід до дослідження / дидактичний принцип / метод навчання та виховання), необхідність визначення змісту краєзнавчо-туристичної роботи спонукає до аналізу семантики цих понять.

Основне поняття курсу – «краєзнавчо-туристична діяльність», це складний термін, утворений шляхом поєднання понять «краєзнавство» та «туристична діяльність».

Базовим поняттям для терміну «краєзнавство» є поняття «край», яке у «Великому тлумачному словнику сучасної української мови» має наступне визначення: «Край – місцевість, область, район і т. ін., що має певні природні й кліматичні особливості; сторона». Відсутність прив'язки до розміру чи інших критеріїв виділення території дозволяє використовувати поняття «край» в широкому значенні (велика територія / окрема адміністративно-територіальна одиниця / регіон) та вузькому (невелика локальна територія).

У шкільному краєзнавстві поняття «край» пов'язується, у першу чергу, із визначенням певного простору, у межах якого відбувається життєдіяльність школярів. Тобто, використовується у вузькому його значенні і здебільшого співпадає із адміністративним поділом держави і, як зазначається в «Українському педагогічному словнику», охоплює територію області, району, міста, села. Саме таке просторове розуміння поняття «край» здебільшого застосовується у викладанні шкільного курсу «Географія рідного краю» для п'ятикласників.

Краєзнавство – це галузь людської діяльності, яка спрямована на всебічне вивчення краю та сукупність знань про край. Краєзнавство має міждисциплінарний характер і включає в себе географічні, історичні, економічні, демографічні, біографічні, фольклорні, літературознавчі, соціологічні, екологічні, музезнавчі, бібліографічні аспекти. Об'єднуючим компонентом є те, що вся ця інформація стосується однієї місцевості.

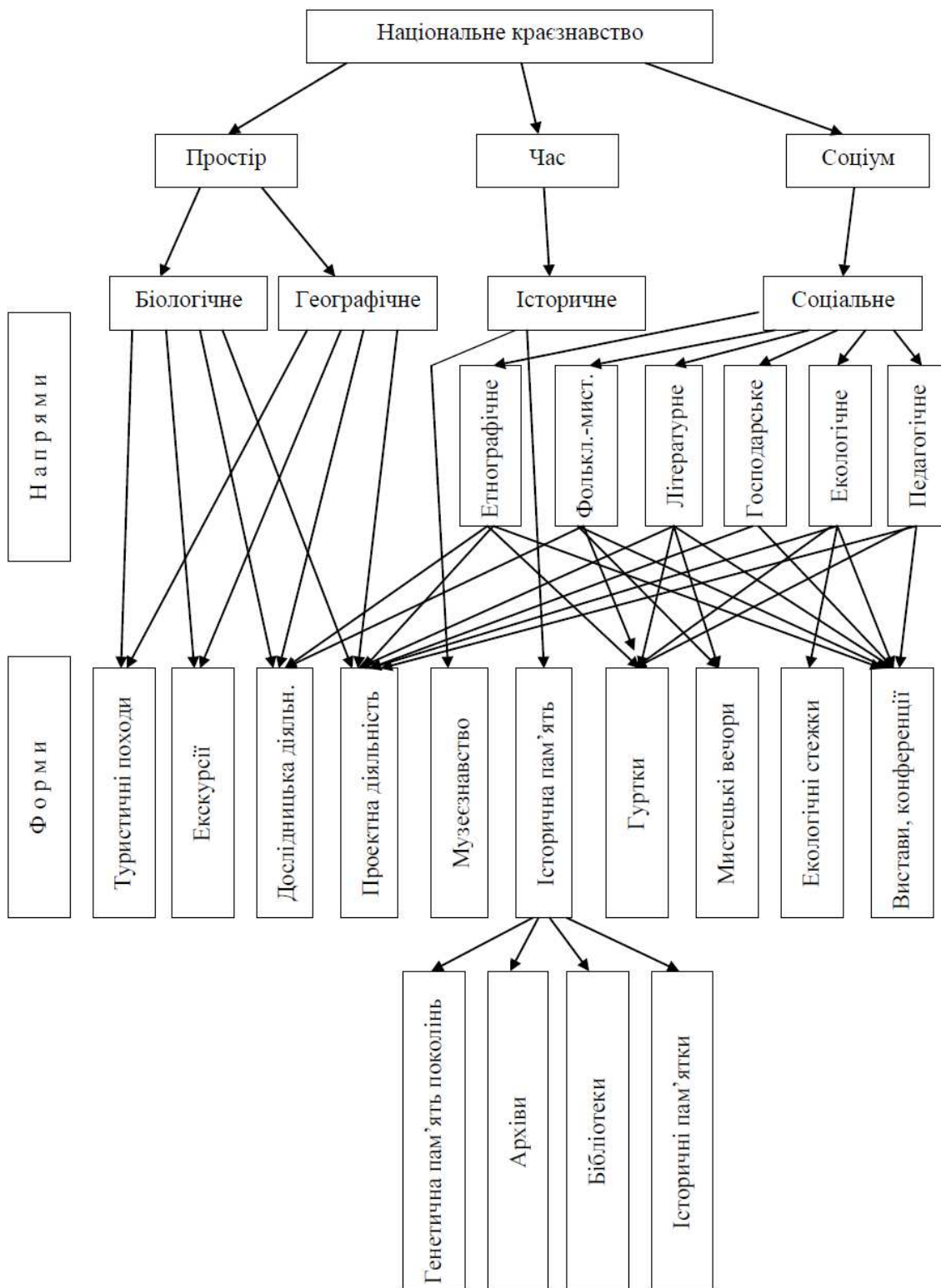
В науці зустрічається поняття *національне краєзнавство*, під яким В. Обозний пропонує розуміти інтегрований науково-освітній напрям, який спрямований на пізнання історико-географічних країв з метою їх культурно-духовного відродження і пошуку шляхів соціально-економічного розвитку на основі врахування історично закладених передумов розвитку. Це цілісна, нерозривна і відкрита система, яка функціонує у світі тривимірних моделей: простір – час – соціум. Кожен з цих вимірів є об'єктом дослідження: простір – біологічне та географічне, час – історичне, соціум – соціальне краєзнавство (див. рис. 1). Відповідно, виокремлюються наступні напрямки краєзнавчих досліджень:

- *Географічне краєзнавство* – вивчення гідрологічних, геологічних, метеорологічних особливостей рідного краю, природно-територіальних комплексів та

інших географічних особливостей у межах певної території.

- *Біологічне краєзнавство* – ознайомлення з конкретними представниками місцевої флори і фауни, їхніми особливостями, значенням у господарській діяльності, ознайомлення з місцевими біогеоценозами, застосуванням біологічної науки у господарстві, вивчення методики спостереження за природою, проведення дослідів, збору колекцій, ботанічного і зоологічного матеріалу.

Рис. 1.1 Модель національного краєзнавства

Джерело: М.І. Кузьма-Кочур, с. 340

- *Етнографічне краєзнавство* – вивчення етнічних груп і масивів, які є на території рідного краю, історії їх заселення і розвитку, духовної культури, віросповідання народу, національних звичаїв і традицій, а головне їх збереження в народі та відзначення сучасними поколіннями.

- *Фольклорно-мистецтвознавче краєзнавство* покликане зберегти кращі народні зразки творів мистецтва, народну музику, вірші, легенди, оповіді і передати їх майбутнім поколінням засобами учнівської художньої самодіяльності.

- *Господарче краєзнавство* – вивчення населених пунктів, їх економіко-географічні особливості, дослідження промислових підприємств: історико-географічний розвиток, фактори, під впливом яких вони виникли, забезпеченість сировиною і паливом, трудовими ресурсами; ознайомлення із сільськогосподарськими підприємствами: економіко-географічною характеристикою, дослідження рослинництва, тваринництва та інших галузей, що розвиваються в рідному краї.

- *Екологічне краєзнавство* покликане поглибити усвідомлення кожною людиною загострення екологічної проблеми, формувати відповідальність за збереження і примноження, розумне використання природних ресурсів рідного краю.

- *Літературне краєзнавство* – вивчення фольклорної спадщини та літературних творів, художніх образів, навіяних природою, історичними подіями, традиціями, звичаями, побутом і людьми краю.

- *Педагогічне краєзнавство* досліджує національні традиції і особливості місцевого педагогічного досвіду, що мають науково-педагогічну і культурну цінність.

Це далеко не остаточний перелік напрямків краєзнавчих досліджень. Наприклад, у «Перспективах розвитку краєзнавчого руху: пропозиції до проекту Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р.» згадуються освітянське, музейницьке, бібліотечне, культурно-мистецьке та інші види краєзнавства.

Перелік напрямків не співпадає, оскільки в основі класифікацій можуть бути різні критерії та рівень деталізації (в складі макронапрямків визначаються мікронапрямки). До того ж, інколи досить складно встановити чіткі межі між напрямками. Також відчувається вплив держави: визначення пріоритетними окремих напрямків краєзнавчих досліджень відразу надає їм статусу макронапрямку, як, наприклад, сталося з історичним, а потім екологічним краєзнавством.

Отже, краєзнавство – це унікальне суспільне явище, в основі якого знаходиться безперервний процес пізнання та передачі знань про рідну землю і життя на ній, що змінюється від одного покоління до наступного. В даному навчальному курсі буде розглядатися лише географічний напрям у краєзнавстві, оскільки освітньо-професійна програма передбачає підготовку вчителів географії. Але організовуючи краєзнавчо-туристичну роботу, необхідно не лише пам'ятати про існування інших напрямів краєзнавчої діяльності, але й залучати до співпраці вчителів біології, історії, української літератури, образотворчого мистецтва та ін. Більш того, у ряді закладів загальної середньої освіти в рамках навчального предмету «Фізична культура» (5-6 класи) вивчається варіативний модуль «Туризм», і це полегшує підготовку та проведення краєзнавчих туристичних заходів, оскільки школярі вже мають відповідну туристичну та фізичну підготовку.

Варто зауважити, що коло краєзнавців не обмежується вчителями та учнями. За формою організації діяльності, окрім шкільного краєзнавства, виділяють також державне та громадське (рис. 1.2).

Державне краєзнавство – це діяльність державних органів місцевого самоврядування, управління, наукових установ та організацій, вищих навчальних закладів, а також музеїв, бібліотек та архівів стосовно комплексного дослідження певної території.

Рис. 1.2 Структура краєзнавства за формою діяльності

Джерело: складено автором

Громадське краєзнавство охоплює діяльність різноманітних недержавних громадських товариств, спілок, клубів, гуртків, асоціацій з метою популяризації кращих доробків місцевих краєзнавців у вивченні різних аспектів рідного краю.

Шкільне краєзнавство – це вивчення учнями під керівництвом учителя на уроках і в позаурочний час природи, соціально-економічного життя, історії і культури певного краю. Воно вирізняється двома ознаками: локальністю досліджуваних подій і діяльним характером.

Природно, що в процесі організації краєзнавчо-туристичної роботи вчитель дуже тісно співпрацює з представниками громадського та державного краєзнавства.

Таким чином, шкільне краєзнавство – це:

- а) система знань про рідний край, адаптована до вікових особливостей дітей;
- б) підхід (принцип) у викладанні навчального матеріалу;
- в) напрям практичної діяльності, спрямованої на всебічне пізнання рідного краю.

Шкільне краєзнавство також досліджує простір, час та соціум, тому в його складі виділяються географічний, біологічний, історичний, екологічний та інші напрямки (див. рис. 1).

Як система знань про рідний край шкільне географічне країнознавство знайшло втілення в навчальному курсі «Географія рідного краю»; як підхід у викладанні навчального матеріалу проявляється у застосуванні краєзнавчого принципу до формування змісту навчального матеріалу, що дозволяє встановити взаємозв'язок між науково-теоретичними знаннями школярів та результатами дослідження регіону, в якому вони проживають; як напрям практичної діяльності – краєзнавча діяльність учнів у позанавчальний час.

Саме такий підхід до шкільного краєзнавства, як до напрямку практичної діяльності, спрямованої на всебічне пізнання рідного краю, застосовується в методиці краєзнавчо-туристичної роботи. Термін «туристична» вказує на те, що пізнання рідного краю буде здійснюватися засобами туризму (екскурсії, походи, зльоти та ін.), за рахунок чого посилюються виховна, розвивальна, пізнавальна, соціалізуюча та рекреаційна функції шкільної краєзнавчої роботи, на детальній характеристиці яких ми зупинимося пізніше.

Отже, в рамках даного курсу *краєзнавчо-туристична робота* – це організована під керівництвом учителя багатогранна навчально-освітня, пошуково-дослідницька та суспільно корисна діяльність школярів у процесі комплексного вивчення гідрологічних, геологічних, метеорологічних та інших географічних особливостей рідного краю в позаурочний час засобами туризму.

1.3 Функції та значення краєзнавчо-туристичної роботи, її місце в системі шкільної освіти

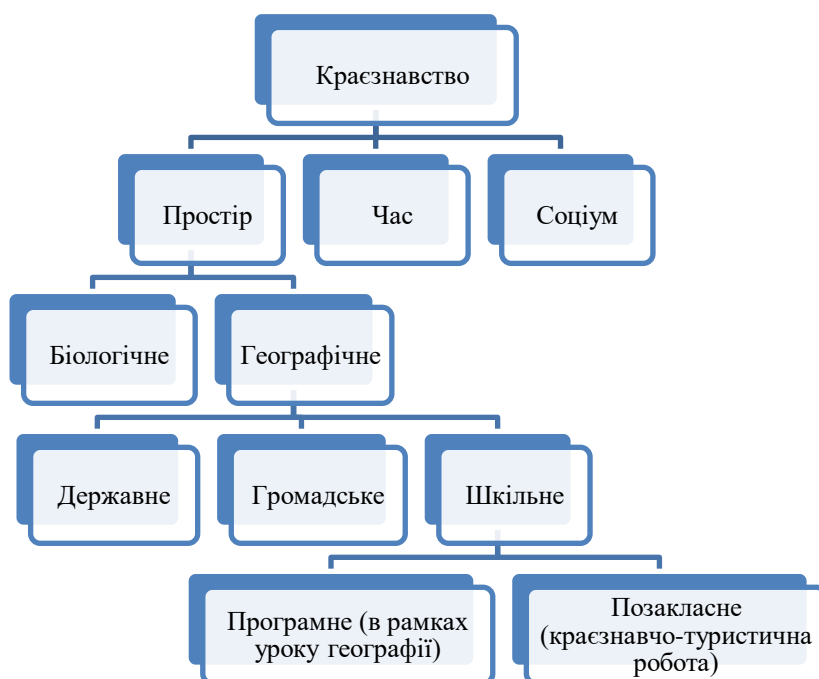
Очевидно, що наявність трьох площин дослідження (простір, час, соціум), форм організації (державна, громадська, шкільна), різноманітність джерельної бази (картографічні, історичні, статистичні тощо) та інші фактори сприяють

багатофункціональності краєзнавства.

Визначимо функції краєзнавчо-туристичної роботи з огляду на її місце в системі краєзнавства, загалом, та шкільного краєзнавства, зокрема (рис. 1.3). Краєзнавство – інтегрований науково-освітній напрям, основними завданнями якого є пізнання краю (1) з метою його культурно-духовного відродження (2) та пошуку шляхів подальшого соціально-економічного розвитку (3).

Наукова складова краєзнавства полягає у збиранні, систематизації та представленні інформації, що характеризують історичний розвиток та сучасний стан природи, населення, заселення, освоєння та господарську діяльність на певній території, культурні здобутки (традиційну культуру, пам'ятки матеріальної та духовної культури, видатні постаті тощо). Її призначення – дати комплексну краєзнавчу характеристику певної території (реалізація інформаційно-наукової функції).

Рис. 1.3 Місце краєзнавчо-туристичної роботи вчителя географії в краєзнавстві

Джерело: складено автором

Освітня складова здійснюється через вивчення рідного краю в навчальних закладах (освітня функція) та поширення краєзнавчих знань з метою формування любові до рідної землі (просвітницько-виховна функція).

Шкільне краєзнавство реалізує в першу чергу його освітню складову. Сучасна парадигма освіти розглядає навколишній світ не як усталену оптимальну структуру, до якої необхідно пристосовуватися, а як сферу пізнавальної та практичної невизначеності. Мета нової української школи – виховати інноватора та громадянина, і в цьому процесі шкільне географічне краєзнавство має виняткове значення:

- забезпечує формування пізнавального інтересу до навчального предмета (географії);
- допомагає конкретизувати найскладніші абстрактні поняття, зробити їх дохідливішими, більш життєвими, що забезпечує більш свідоме засвоєння учнями навчального матеріалу (поєднання шкільної географії з життям);
- дає невичерпний цікавий наочний матеріал, що дозволяє розширювати та поглиблювати зміст тем уроків;

- сприяє розвитку аналітичного та логічного мислення (вміння визначати суттєві ознаки та зміст понять, встановлювати системні зв'язки і взаємозв'язки у природі й суспільстві тощо);
- забезпечує зростання самосвідомості на основі вивчення матеріалів своєї місцевості.

Ці результати шкільне географічне краєзнавство забезпечує шляхом застосування краєзнавчого принципу у викладанні географії та вивчення пропедевтичної дисципліни «Географія рідного краю». Продовження географічної освіти учнів у позанавчальний час засобами туризму дає можливість не лише посилити перелічені вище переваги, але й додати нові:

- забезпечує формування свідомої, екологічно вихованої, високоморальної особистості учня;
- гарантує активне засвоєння навчального матеріалу, поєднуючи теорію з практикою;
- розвиває спостережливість, допитливість учнів;
- допомагає активно, емоційно пізнавати навколишнє середовище;
- формує науковий світогляд учнів;
- сприяє розвитку творчих здібностей та нахилів;
- збагачує досвідом спільної діяльності, спілкування;
- удосконалює вміння використовувати джерела географічної інформації;
- вчить орієнтуватися та проводити вимірні роботи на місцевості;
- забезпечує організоване та цікаве дозвілля школярів;
- має значний вплив на учнів у різних напрямках виховання;
- сприяє оздоровленню, підвищенню рівня фізичної підготовленості школярів, за рахунок зростання їхньої рухової активності та ін.

Краєзнавчо-туристична робота дозволяє:

- значно розширити базу практичного формування вмінь та навичок, адже на відміну від шкільних занять позакласні заходи проводять на географічному майданчику, у музеях, на екологічних та комплексних стежках, на підприємствах виробничої та невиробничої сфери тощо;

- більш повно використовувати джерела географічної інформації (довідники, наукову та науково-популярну літературу тощо);

- більш раціонально застосовувати методи досліджень (опис, опитування, збір краєзнавчого матеріалу);

- частіше та ефективніше застосовувати індивідуальні, нетрадиційні та ігрові методи навчання, підвищувати ступінь відповідальності учнів;

- вчителю краще вивчити психолого-педагогічні особливості учнів, виявити їхні інтереси;

- ширше впроваджувати результати досліджень у суспільну діяльність.

Із огляду на те що краєзнавчо-туристична діяльність є не лише методом поглиблення географічних знань учнів, а й формою виховного впливу на особистість, способом проведення вільного часу виокремлюють такі **основні її функції**:

1. *Освітньо-пізнавальна функція.* Вона полягає в конкретизації, доповненні та систематизації знань, одержаних на уроках географії, у встановленні міжпредметних зв'язків та реалізується в процесі опанування учнями природного і соціального середовища шляхом емпіричного пізнання під час екскурсій, походів, експедицій тощо, які забезпечують застосування на практиці набутих знань, вмінь і навичок.

При цьому необхідно пам'ятати, що в позакласній краєзнавчо-туристичній роботі відсутнє оцінювання навчальних результатів учнів, її головна мета – підвищення їхньої пізнавальної активності.

2. *Розвиваючо-виховна функція.* Полягає у формуванні стійкої громадянської позиції, компетентної особистості з екологічним світоглядом та

розумінням сучасних екологічних й геополітичних проблем людства. Краєзнавчо-туристична діяльність учнів сприяє формуванню їхнього творчого діалектичного мислення, розвитку спостережливості, умінню аналізувати, порівнювати, узагальнювати та ін.

Виховна функція проявляється у вихованні любові до рідного краю та шанобливого ставитися до його традицій; формуванні принципів раціональної поведінки в суспільстві та природі, активної громадської позиції, ініціативності, дисциплінованості, цілеспрямованості й прагнення втілювати задуми в життя; виховання таких позитивних рис особистості, як товариськість, співчуття, відкритість, милосердя, витримка, товариськість, працьовитість, загартовує волю, вчить поважати людей і цінувати їхню працю.

3. *Профорієнтаційна функція* передбачає допомогу у виборі майбутньої професії, адже будь-яка позакласна робота має певні практичні, суспільно корисні результати. Крім того, на основі особистої зацікавленості певним аспектом суспільної діяльності, власної участі у вирішенні конкретної проблеми формується сфера професійних інтересів і життєвих цінностей учнів.

4. *Соціалізуюча функція.* Полягає в створенні можливостей для оволодіння навичками взаємодії з іншими людьми, правилами поведінки в колективі тощо; подолання психологічного бар'єру у відносинах з однокласниками, однолітками, батьками, учителями та іншими членами суспільства, що забезпечує соціальну адаптацію школяра;

5. *Рекреаційна (оздоровча) функція.* Туристські подорожі сприяють поліпшенню фізичного і психологічного здоров'я юних дослідників, забезпечують відновлення духовних і фізичних сил учнів шляхом контрастної зміни обстановки й виду діяльності, формує звичку дотримуватися правил здорового способу життя.

Отже, краєзнавчо-туристична робота вчителя географії є складовою шкільної краєзнавчої роботи з географії, яка відбувається в позанавчальний час і виконує освітньо-пізнавальну, розвиваючо-виховну, профорієнтаційну, соціалізуючу та рекреаційну функції, і має велике значення для формування громадянина.

1.4. Головні завдання краєзнавчо-туристичної роботи та вимоги до її організатора

Головними завданнями, що повинні реалізовуватися у закладах загальної середньої освіти під час краєзнавчо-туристичної роботи є:

- реалізація державної політики в галузі освіти засобами краєзнавства та туризму;
- удосконалення парадигми національної краєзнавчої освіти посиленням активних форм пізнання краю;
- сприяння глибокому засвоєнню школярами знань з географії, основ екології та сталого розвитку;
- створення умов для гармонійного розвитку особистості, задоволення потреб дітей та підлітків у загальній освіті, організації їх оздоровлення, дозвілля і відпочинку;
- формування у школярів стійкого інтересу до наукового пізнання, саморозвитку та самоосвіти;
- виявлення, розвиток і підтримка юних талантів і обдарувань;
- розвиток комунікативної компетенції, вміння працювати в колективі та вирішувати спільні завдання та ін.
- формування у дітей та юнацтва національної самосвідомості, активної громадянської позиції, прагнення до здорового способу життя;
- залучення молоді до практичної реалізації природоохоронних, екоосвітніх та інших актуальних програм сьогодення,

- задоволення потреб учнівської молоді у професійному самовизначенні відповідно до їх інтересів і здібностей;
- активізація масового краєзнавчо-туристичного руху;
- збереження та відтворення традиційної етнокультури української нації.

Краєзнавчо-туристична робота потребує ініціативного керівника, чіткої організації та належного забезпечення. Найбільш ефективною буде краєзнавчо-туристична робота саме тоді, коли вона буде заздалегідь спланована, зорієнтована на навчально-виховні завдання школи, послідовна, пов'язана з життям, а її методи відповідатимуть віковим особливостям учнів, тому підготовка майбутніх учителів до краєзнавчо-туристичної роботи є важливим та необхідним компонентом їхньої освітньо-професійної підготовки і має передбачати:

- накопичення теоретичних знань про суть, форми і напрями, способи і методи краєзнавчо-туристичної роботи;
- виділення провідних ідей змісту навчального матеріалу, на основі яких формуються не тільки знання, а й погляди, переконання, ідеали, ціннісні орієнтири, розуміння значення краєзнавчо-туристичної роботи;
- формування особистісних якостей, у т.ч. рис характеру, підвищення мотивації, розуміння значущості краєзнавчо-туристичної роботи;
- здатність до самоосвіти, саморозвитку самопізнання своєї індивідуальності, творчого потенціалу;
- набуття практичних навичок та вмінь, формування технології проведення стаціонарних і туристських форм роботи та навчально-дослідницької краєзнавчо-туристичної діяльності в школі та в дитячих громадських об'єднаннях.

Іншими словами, в структурі готовності майбутніх учителів географії до краєзнавчо-туристичної роботи з учнями мають бути присутні такі компоненти: афективний (бажання займатися цим видом діяльності, особистий інтерес), когнітивний (наявність інформації про краєзнавчо-туристичну роботу з учнями та шляхи її реалізації у навчально-виховному процесі), технологічний (наявність умінь здійснювати краєзнавчі дослідження та проводити туристичні походи з учнями).

Програму даного навчального курсу побудовано таким чином, що його успішне засвоєння гарантує формування готовності слухачів до організації краєзнавчо-туристичної роботи з учнями.

Резюме

Краєзнавчо-туристична робота – це один із найдієвіших та найпоширеніших складників позакласної роботи, адже дозволяє поєднувати загальні знання з практичним їх застосуванням на локальній території проживання учня під час його особистої участі в польових дослідженнях. Сутність цього напрямку полягає в організації туристичних колективних форм роботи (походів, змагань, експедицій тощо) із проведенням краєзнавчих досліджень на маршруті.

Проблеми туризму і краєзнавства мають комплексний міждисциплінарний характер, у розв'язанні яких важлива роль належить географії, історії, біології, етнографії та іншим наукам. Їхні методи досліджень і застосовує краєзнавство. Краєзнавчо-туристична робота з географії передбачає дослідження просторових (територіальних) аспектів рідного краю методами географії та засобами туризму.

Краєзнавчо-туристична робота виконує освітньо-пізнавальну, розвиваючо-виховну, профорієнтаційну, соціалізуючу та рекреаційну функції, а її ефективність визначається рівнем готовності майбутніх учителів географії: наявністю особистого інтересу, інформації про краєзнавчо-туристичну роботу з учнями та шляхи її реалізації у навчально-виховному процесі та вмінь здійснювати краєзнавчі дослідження й проводити туристичні походи з учнями.

Запитання для самоперевірки

1. Яка мета і завдання курсу «Методика краєзнавчо-туристичної роботи»?
2. Що таке краєзнавство?
3. Які напрямки краєзнавства виділяються на сучасному етапі?
4. Які види краєзнавства розрізняють за формою діяльності?
5. Яке місце посідає краєзнавчо-туристична робота в системі географічної освіти?
6. Яке місце посідає краєзнавчо-туристична робота у позакласній роботі?
7. У чому полягають переваги краєзнавчо-туристичної роботи порівняно з аудиторною роботою школярів на уроках географії?
8. Які функції краєзнавчо-туристичної роботи?
9. Які завдання краєзнавчо-туристичної роботи?
10. В чому полягає готовність вчителя до краєзнавчо-туристичної роботи?

Тести для самоперевірки

1. Краєзнавство – це:
  - a) це галузь людської діяльності, яка спрямована на всебічне вивчення краю; сукупність знань про край;
  - b) сукупність міжгалузевих наукових досліджень, спрямованих на комплексне вивчення країн і регіонів, систематизацію та узагальнення даних про них;
  - c) географічна дисципліна, що синтезує та узагальнює різноманітні дані про політичну, економічну, соціальну, культурологічну сфери життєдіяльності суспільства, світу в цілому, окремих регіонів, держав та країн;
  - d) всі відповіді вірні.
2. Що слід розуміти під терміном «географічне краєзнавство»?
  - a) вивчення фольклорної спадщини та літературних творів, художніх образів, нав'язаних природою, історичними подіями, традиціями, звичаями, побутом і людьми краю;
  - b) вивчення гідрологічних, геологічних, метеорологічних особливостей рідного краю, природно-територіальних комплексів та інших географічних особливостей у межах певної території;
  - c) вивчення національних традицій та особливостей місцевого педагогічного досвіду, що мають науково-педагогічну і культурну цінність;
  - d) вивчення методики спостереження за природою, проведення дослідів, збору колекцій, ботанічного і зоологічного матеріалу.
3. Що слід розуміти під терміном «шкільне краєзнавство»?
  - a) це діяльність державних органів місцевого самоврядування, управління, наукових установ та організацій, вищих навчальних закладів, а також музеїв, бібліотек та архівів стосовно комплексного дослідження певної території;
  - b) це вивчення учнями під керівництвом учителя на уроках і в позаурочний час природи, соціально-економічного життя, історії і культури певного краю;
  - c) діяльність різноманітних недержавних громадських товариств, спілок, клубів, гуртків, асоціацій з метою популяризації кращих доробків місцевих краєзнавців у вивчені різних аспектів рідного краю;
  - d) це безперервний процес пізнання та передачі знань про рідну землю і життя на ній, що змінюється від одного покоління до наступного.
4. Які основні функції виконує шкільна краєзнавчо-туристична робота?
  - a) освітньо-пізнавальну, розвиваючо-виховну, профорієнтаційну, соціалізуючу та рекреаційну;

- b) соціокультурну, інформаційно-комунікативну, когнітивну, освітню, етновиховну, репрезентативну, рекреаційну та економічну;
- c) пізнавальну, практично-політичну, світоглядну, виховну;
- d) суспільно-перетворюючу, компенсаторну, пізнавально-евристичну, художньо-концептуальну, інформативну, комунікативну, естетичну, гедоністичну.

5. В структурі готовності майбутніх учителів географії до краєзнавчо-туристичної роботи з учнями мають бути присутні такі компоненти:

- a) афективний – бажання займатися цим видом діяльності, особистий інтерес;
- b) когнітивний – наявність інформації про краєзнавчо-туристичну роботу з учнями та шляхи її реалізації у навчально-виховному процесі;
- c) технологічний – наявність умінь здійснювати краєзнавчі дослідження та проводити туристичні походи з учнями)переважно працює у внутрішньому середовищі;
- d) вірні всі відповіді.

Ключі до тестів: 1a, 2b, 3b, 4a, 5a.

Рекомендована література до теми

1. Зеленська Л. І., Троценко О. В. Практикум із туристично-краєзнавчої роботи з географії. Дніпропетровськ, 2012. С. 5–8.
2. Брижак Н. Ю. Краєзнавча та туристична робота. Курс лекцій для студентів педагогічного факультету, які навчаються на спеціальності «Початкова освіта». Мукачево: МДУ, 2012. С. 5–7.
3. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей : навч. посіб. К. : Академвидав, 2010. 248 с. URL : <http://surl.li/kurxy>

Тема 2. Форми, методи та принципи краєзнавчо-туристичної роботи

План.

1. Принципи краєзнавчо-туристичної роботи.
2. Форми краєзнавчо-туристичної роботи.
3. Методи краєзнавчо-туристичної роботи.
4. Інноваційні методи та технології в краєзнавчо-туристичній роботі

Ключові слова: принципи краєзнавчо-туристичної роботи, форми краєзнавчо-туристичної роботи, методи краєзнавчо-туристичної роботи.

2.1. Принципи краєзнавчо-туристичної роботи.

Шкільна краєзнавчо-туристична освіта, як складова системи освіти, базується на *принципах освітньої діяльності*, які визначені в ст. 6 «Засади державної політики у сфері освіти та принципи освітньої діяльності» Закону України «Про освіту»:

- людиноцентризм;
- забезпечення якості освіти та якості освітньої діяльності;
- забезпечення рівного доступу до освіти без дискримінації за будь-якими ознаками, у тому числі за ознакою інвалідності;
- розвиток інклюзивного освітнього середовища;
- нерозривний зв'язок із світовою та національною історією, культурою, національними традиціями;
- гуманізм;
- демократизм;
- єдність навчання, виховання та розвитку;
- виховання патріотизму, поваги до культурних цінностей Українського народу, його історико-культурного надбання і традицій;
- формування усвідомленої потреби в дотриманні Конституції та законів України, нетерпимості до їх порушення;
- формування поваги до прав і свобод людини, нетерпимості до приниження її честі та гідності, фізичного або психологічного насильства, а також до дискримінації за будь-якими ознаками;
- формування громадянської культури та культури демократії;
- формування культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля;
- принцип рівних можливостей для всіх та ін..

Усі заклади системи освіти в Україні у процесі своєї діяльності мають дотримуватися цих принципів і реалізувати їх як у навчальний, так і позаурочний час, і краєзнавчо-туристична робота не є винятком з цього правила.

Крім загальних принципів освіти, організовуючи краєзнавчо-туристичну діяльність, необхідно дотримуватися принципів навчання та принципів організації позанавчальної роботи.

Принципи навчання (дидактичні принципи) – певна система основних дидактичних вимог до навчання, дотримання яких забезпечує його ефективність.

Науковцями визначені наступні *дидактичні принципи краєзнавчо-туристичної роботи*, дотримання яких носить обов'язковий характер:

1. Принцип патріотизму.

Краєзнавча діяльність повинна бути підпорядкована формуванню національної свідомості, любові і гордості за свій край, його героїчне минуле, патріотизму – готовності захищати свою Вітчизну, розбудовувати й зміцнювати її суверенітет,

незалежність.

2. *Принцип науковості.*

Передбачає організацію краєзнавчо-туристичної роботи на міцному науково-теоретичному ґрунті, знанні форм і методів дослідницької роботи, оперуванням перевірених наукових даних, які відповідають програмі курсу шкільної географії і дозволяють розкривати причинно-наслідкові зв'язки явищ, процесів, подій, анонсувати новітні досягнення науки, забезпечують зв'язок з іншими науками.

3. *Принцип системності та послідовності.*

Системність знань учнів та їхнього мислення досягається послідовним викладом навчального матеріалу, виділенням основного, логічним переходом від засвоєння попереднього до нового матеріалу. Внаслідок цього учні усвідомлюють структуру знань, з'ясовують логічні зв'язки між структурними частинами навчального предмета. Формування єдиної картини світу з наукової точки зору.

4. *Принцип доступності (дохідливість викладання / природовідповідність).*

Цей принцип вимагає врахування природних можливостей школярів. Зміст і обсяг краєзнавчих досліджень повинен бути посилюючим, доступним і відповідати інтересам, віковим можливостям дітей.

5. *Принцип наочності.*

Передбачає навчання на основі живого сприймання конкретних предметів і явищ дійсності або їх зображень. Використання наочності потрібно підпорядковувати конкретній меті, розвитку самостійності й активності учнів з урахуванням їх вікових особливостей. Вона має бути змістовною, естетично оформленою, відповідати психологічним законам сприймання, не повинна містити нічого зайвого і не викликати додаткових асоціацій.

Як форма позанавчальної роботи, краєзнавчо-туристична робота організовується у відповідності до наступних **принципів позакласної роботи:**

1. *Принцип добровільності* полягає в тому, що учні включаються в краєзнавчо-туристичну роботу за власним бажанням, на основі власного волевиявлення, розуміючи посилення навчального навантаження, що вимагатиме додаткових зусиль та часу.

2. *Принцип масовості* передбачає активну участь у позакласних заходах якнайбільшої кількості учнів з різним інтелектуального розвитку та фізичної активності.

3. *Принцип індивідуального підходу до учнів* передбачає врахування в контексті діяльності учнів їхнього власного досвіду, інтересів, бажань, нахилів, світогляду, емоційно-почуттєвої сфери та статусу особистості в колективі.

4. *Принцип систематичності* передбачає, що краєзнавчо-туристична робота здійснюється регулярно упродовж навчального року, канікул, всього шкільного періоду.

6. *Принцип плановості* вказує на те, що краєзнавчо-туристична робота не повинна проводитися стихійно, у річному плані керівника визначаються зміст роботи, заходи, дати, виконавці.

7. *Принцип комплексності* - використання міжпредметних зв'язків, поєднання даних різних галузей знань, зусиль учителів різних предметів, адже неможливо провести екскурсію чи організувати похід, виокремивши повністю географічну інформацію від інших даних про природу, історію, культуру місцевого населення, економіку, етнографію тощо.

8. *Принцип оптимального поєднання дослідної і суспільно-корисної діяльності.* На основі вивченого слід створювати краєзнавчі кутки, музейні експозиції, доглядати за пам'ятками природи, поширювати краєзнавчі знання.

9. *Принцип ініціативи та самодіяльності учнів* – встановленням зв'язків між різновіковими туристсько-краєзнавчими формуваннями – товариствами, гуртками,

факультативами і т.д. Поєднання дитячого самоуправління з педагогічним керівництвом. Гласність, змагальність.

Наявність такої значної кількості принципів, яких необхідно дотримуватися в організації краєзнавчо-туристичної роботи ще раз підкреслює важливість підготовки вчителя до такої діяльності.

2.2 Форми краєзнавчо-туристичної роботи

Форми позаурочної роботи – це види об'єднань, способи організації учнів і педагогів для спільної діяльності після навчальних занять, а також конкретні просвітницько-пізнавальні й виховні акції, розраховані на масову чи диференційовану учнівську аудиторію.

Залежно від змісту, напрямку та завдань діяльності всю позакласну краєзнавчу роботу можна поділити:

- на пізнавальну (пізнання навколишнього середовища через глибоке опрацювання джерел інформації або отримання знань безпосередньо з навколишнього середовища);

- дослідну (передбачає пізнавальну роботу, основу якої становить активний науковий пошук, відкриття нових фактів, самостійне здобуття знань);

- практичну (розвивається під впливом цілеспрямованого пошуку і формує активне ставлення до навколишнього світу, особистий світогляд і переконання, робить отримані під час дослідної роботи результати суспільно корисними).

Форми позакласної краєзнавчої роботи прийнято розрізняти за систематичністю, напрямком, кількістю учасників, місцем проведення роботи тощо.

За систематичністю виділяють періодичні та епізодичні форми.

До *періодичних* належать планові багаторазові заходи з відносно постійним складом учасників, які проводять за конкретними календарними й тематичними планами і які мають тісний зв'язок із навчальними програмами. Найпоширеніші періодичні форми – це гуртки, секції, шкільні географічні товариства.

Епізодичні форми охоплюють разові позакласні заходи, що мають поглибити знання з конкретної теми: прогулянки, екскурсії, зустрічі з видатними земляками, свята тощо.

Крім того, важливий складовий елемент позакласної роботи – шкільні краєзнавчі музеї та навчальні стежки (комплексні й тематичні). Вони також ґрунтуються на систематичній роботі, але тривалість їх функціонування обумовлює змінний склад учасників. При цьому керівником та ініціатором може бути вчитель-методист, але втіленням у життя цієї форми роботи займається цілий колектив учнів різного віку.

За місцем проведення розрізняють стаціонарні та нестаціонарні форми роботи.

Стаціонарні форми реалізують на базі школи (кабінет, музей, географічний майданчик, дослідна ділянка тощо), вони охоплюють: роботу на географічному майданчику (орієнтування за сторонами горизонту, робота з планшетом, складання планів та ін.); фенологічні спостереження; зустрічі з видатними людьми; уявні подорожі; краєзнавчі олімпіади, конференції, лекторії, шкільні краєзнавчі естафети, конкурси, виставки, вікторини; випуск краєзнавчого журналу, стінних газет, блогів; листування та обмін краєзнавчою літературою тощо.

Нестаціонарні форми передбачають активне пересування по місцевості з пізнавальною та дослідною метою: різноманітні прогулянки, туристичні подорожі та спортивні походи – одноденні (без ночівель), вихідного дня (з однією ночівлею), багатоденні (краєзнавчо-екскурсійні та ступеневі); подорожі різними видами транспорту (водні, сухопутні тощо), туристичні зльоти і змагання, екскурсії (програмні та позапрограмні; оглядові й тематичні; пішохідні, автобусні, комбіновані тощо).

Всі форми роботи можна розбити на чотири групи:

- а) теоретична робота (гуртки, факультативи, конференції);

б) краєзнавча діяльність (екскурсії, походи, експедиції);
в) творча самодіяльність (культурно-масові заходи та ігрова діяльність);
г) суспільно-корисна робота (обладнання географічного кабінету або майданчики, виставок і музеїв, проведення природоохоронних заходів тощо). У педагогічній літературі форми організації позаурочної роботи прийнято класифікувати за кількістю учнів, які беруть участь у виховному заході. Розрізняють масові, групові та індивідуальні форми.

Найбільш поширеними *індивідуальними формами краєзнавчо-туристичної діяльності* є: вивчення літератури, робота з документальними матеріалами архівів, речовими документами музеїв, підготовка рефератів, повідомлень, виступів на конференціях, виконання індивідуальних доручень та завдань волонтерського, пізнавального, пошуково-дослідного характеру. Отже, переважно це робота дослідницького або виконавського характеру: Для такого роду роботи характерний незначний елемент творчої діяльності.

Групові форми краєзнавчо-туристичної роботи: участь у роботі туристсько-краєзнавчих гуртків, клубів, секцій, шкільних музеїв; видання рукописних книг, журналів, стінгазет, бюлетенів; екскурсії (наприклад, щорічні сходження на вершини Карпат (Говерлу, Хом'як, Рокиту, Писаний Камінь та ін.), походи, експедиції; соціально-корисна робота (збереження і відновлення природних територій у національних заповідниках, заказниках, на об'єктах культурної спадщини, догляд за похованнями видатних людей) та інші.

До масових форм краєзнавчо-туристичної роботи належать: тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, конференції, тижні різних предметів, зустрічі з видатними людьми, огляди, конкурси, олімпіади, фестивалі, виставки стінної преси тощо.

Розглянемо найбільш поширені форми краєзнавчо-туристичної роботи більш детально.

Прогулянка. Це найпростіша короткочасна форма краєзнавчо-туристичної роботи (пересування пішки, на лижах, велосипедах, човнах та ін.), яка доступна для широких мас дітей, з метою ознайомлення з довкіллям, виконання запланованих досліджень, оздоровленням. Прогулянка має лише окремі елементи техніки туризму (подолання нескладних природних перешкод, елементи орієнтування на місцевості, елементи туристичного побуту), за правильної організації забезпечує формування навичок, необхідних у туристичних походах.

Похід – пересування організованої групи певним маршрутом з певною метою і в установленому порядку. Залежно від складності походи бувають одноденними (походи вихідного дня), багатоденними, категорійними. У краєзнавчо-туристичній роботі зі школярами найчастіше організують походи вихідного дня з метою активного пізнання та відпочинку, вони актуальні для будь-якої пори року. Одноденні походи умовно поділяють на прогулянково-оздоровчі, навчально-екскурсійні, тренувально-спортивні, їх розрізняють за відстанню, швидкістю руху, характером дороги і природних перешкод, метою проведення та ін.

З точки зору технічної складності, кількості природних перешкод, протяжності, тривалості краєзнавчо-туристичні подорожі школярів – це некатегорійні походи, або походи I категорії складності.

Екскурсія (лат. *excursio* – поїздка, подорож) – пізнавальний вид діяльності, що позитивно впливає на активне сприйняття людиною нових знань. В краєзнавчо-туристичній діяльності – це туристсько-краєзнавча подорож тривалістю до 24 годин, яка передбачає відвідування точно відібраних об'єктів із метою задоволення інформаційних, пізнавальних, духовних та пізнавальних потреб туристів; колективне, рідше індивідуальне, відвідування визначних місць, музеїв, промислових підприємств, історичних та інших атрактивних об'єктів з науковою, загальноосвітньою, культурно-

виховною метою. Одна з організаційних форм короткотривалого (до 24 год.) туризму. Основне завдання екскурсії - навчитися не тільки розглядати, а й допитливо вивчати довкілля, знаходити нове й цікаве у щоденному оточенні. Особливістю екскурсії є домінування показу екскурсійного об'єкта над поясненням та розповіддю.

Експедиція (лат. *expeditio* – похід, приведення до порядку) – заходи краєзнавчого, пошукового, дослідницького, виховного характеру, які в якості обов'язкового компонента включають туристський похід. Це вища форма організації туристсько-краєзнавчої роботи. Від походів вона відрізняється більшим обсягом роботи і складністю завдань, що вимагає стараннішої підготовки учасників. В організації і проведенні експедицій переважає дослідницька робота, виконання якої передбачає вивчення спеціальних методик, засвоєння теоретичних знань і вироблення практичних навичок дослідження певних явищ і подій краю.

Зліт – масовий захід, який має на меті обмін досвідом і підбивання підсумків краєзнавчо-туристичної діяльності, до програми якого входять змагання з техніки видів туризму, туристські конкурси та презентація досягнень краєзнавчої роботи в навчальному закладі. Зміст роботи зльоту визначається темою, масштабами, кваліфікацією та можливостями учасників.

Гурток – первинне об'єднання учнівської молоді в навчальному закладі з метою поглибленого вивчення одного з напрямів краєзнавчо-туристичної роботи (в даному випадку – географічного). Це початкова ланка організації краєзнавців навколо розв'язання завдань досконалого ознайомлення з особливостями рідного краю; різновікове об'єднання, що має конкретні напрямки і зміст роботи, як і тісно переплітаються із завданнями шкільних предметів. Якщо у гуртку понад 20 учасників, то його поділяють на *секції*.

Краєзнавчо-туристичне товариство – об'єднання учнівської молоді в навчальному закладі, що поглиблено займається краєзнавчо-туристичною діяльністю і складається із 3-5 споріднених за змістом роботи секцій. Наприклад, краєзнавче товариство навчального закладу може мати такі секції: географічну, геологічну, історичну, етнографічну, екологічну. Краєзнавче товариство, як правило, може бути краєзнавчо-туристичного та краєзнавчо-наукового профілю.

Краєзнавчий клуб (англ. *club* – об'єднання людей, пов'язаних спільними цілями) – найвища форма організації краєзнавчої діяльності, яка об'єднує краєзнавчі секції (туристичні, географічні, літературні, історичні, біологічні тощо).

Табір – рекреаційний заклад тимчасового типу, призначений для задоволення рекреаційних потреб школярів (оздоровчих, культурно-пізнавальних, спортивних) засобами туристсько-краєзнавчої діяльності. Місце літнього відпочинку, зміцнення здоров'я учнів, здійснення трудових і дослідницьких актів та десантів, суспільно корисних справ.

Поданий вище поділ форм краєзнавчо-туристичної роботи є доволі умовним: групові форми роботи часто трансформуються у масові (так, надбання роботи членів гуртків часто переростають у загальношкільні заходи, такі як шкільні вечори, конференції, виставки, тощо); результати індивідуальної чи групової роботи, зазвичай, також стають надбанням усього шкільного колективу або усієї громади і трансформуються в масові форми роботи. Для навчально-дослідницького напрямку в краєзнавчо-туристичній роботі найбільш ефективною формою є поєднання колективної форми роботи із індивідуальною, коли сполучаються колективні форми роботи на етапі оволодіння методикою проведення дослідження із індивідуальним самовизначенням учнів щодо власної участі у спільній роботі.

Отже, форми позакласної роботи з географії в залежності від цілей і змісту можуть бути різними. Важливо, щоб будь-яка форма організації краєзнавчо-туристичної роботи найбільш повно розкривала розвиток пізнавальних здібностей учнів. Важливо забезпечити комплексне поєднання різних форм в доцільній

послідовності. Це підвищує інтерес учнів до предмета, розвиває творчість учнів.

2.3 Методи краєзнавчо-туристичної роботи

Метод (алгоритм дій, технологія) – систематизована сукупність кроків, які потрібно здійснити, щоб виконати певну задачу чи досягти певної мети.

Метод науки – це спосіб чи засіб досягнення будь-якої дослідницької мети, шлях до пізнання чи вирішення якогось конкретного завдання.

Більшість географічних методів, які використовуються у дослідженні всієї країни, застосовують і в процесі дослідження її окремих територій нижчого таксономічного рівня, тобто в краєзнавстві. В той же час методи організації діяльності школярів у позакласній роботі багато в чому збігаються з методами організації діяльності учнів на уроці. Тобто, в позакласній краєзнавчо-туристичній роботі застосовуються методи навчання географії.

На всіх етапах туристично-краєзнавчої діяльності застосовують різноманітні *традиційні методи дослідження*, найбільш популярними серед яких є: літературний, статистичний, візуальний (спостереження), картографічний, анкетний, польових досліджень, описовий метод.

Літературний метод полягає у відборі й аналізі літературних джерел (архівні джерела, наукова та науково-популярні публікації тощо), що тією чи іншою мірою стосуються краєзнавства.

Статистичний метод дослідження полягає у вивченні кількісних показників у характеристиці ряду краєзнавчих об'єктів і явищ. Застосовуються такі статистичні методи: метод статистичної оцінки, метод статистичної перевірки гіпотез, метод статистичних випробувань (метод Монте-Карло) тощо.

Картографічний метод – визначення за допомогою різних карт місцезнаходження, висоти і розмірів форм земної поверхні, опис різних явищ.

Спостереження – спосіб дослідження, при якому особисто оглядаються, аналізуються і описуються різні об'єкти і явища.

Анкетний метод – це письмове (а іноді й усне) опитування багатьох людей (місцевих краєзнавців, жителів населеного пункту) за певною анкетною чи за спеціально складеними запитаннями для збирання масового матеріалу, щоб встановити певні закономірності чи явища. Може застосовуватись як під час польових, так і під час стаціонарних форм краєзнавчої роботи.

Описовий метод – вид наукового методу, що є системою процедур збору, первинного аналізу і викладу даних та їхніх характеристик.

Серед *сучасних методів краєзнавчо-туристичної роботи* науковці називають такі:

Коло ідей – метод діяльності, який дозволяє залучити всіх до обговорення певної проблеми. Необхідно поставити дискусійне питання, розбити учнів на групи, вислухати відповіді кожної групи по черзі, під час обговорення теми на дошці скласти список усіх зазначених ідей.

Акваріум – метод діяльності, який допомагає вдосконалити навички роботи в малих групах. Необхідно створити групу із 4-5 чоловік, запропонувати їм завдання, потім ця група сідає в центр і обговорює своє питання протягом 3-5 хв., а всі інші слухають це обговорення, після закінчення група займає свої місця, а клас обговорює чи погоджується з думкою групи, чи була їх думка аргументована і доведена, після цього місце в акваріумі займає інша група і так всі по черзі.

Мозковий штурм – це ефективний метод колективного обговорення, пошук рішень, що спонукає учасників проявляти свою уяву і творчість, який досягається шляхом вільного вираження думок всіх учасників і допомагає знаходити кілька рішень з даної теми). Озвучується проблемне питання у обговоренні якого всі беруть участь, висуваються різні ідеї, які відразу записуються, потім їх групують, аналізують і

вибирають ті, які на думку групи, допоможуть вирішенню поставленої проблеми.

Метод „Прес” – метод навчання, який формує здатність вирішувати суперечливі питання. Озвучується проблемне питання, учасникам обговорення пропонується визначити й чітко аргументувати власну позицію, переконати інших у власній правоті. Метод дає можливість виражати і формувати свою думку і впливати на думку інших співрозмовників. Під час висловлювання повинні бути такі етапи: позиція (я вважаю, що...), обґрунтування (...тому що), приклад (наприклад...), висновки (тому, я вважаю...).

Метод «Займи позицію» – метод розвиває толерантність, повагу до думки іншого, гнучкість. Озвучується проблемне питання, яке передбачає відповідь «так / ні / не знаю». Учень висловлює та аргументує свою позицію, займає місце в групі односторонніх (схвалюють / виступають проти / не визначилися). Слухаючи аргументи інших, може змінити свою думку, перейшовши до іншої групи.

Метод «Навчаючи – учись» – метод дає гарні результати в роботі з різновіковими учасниками, коли старші учні передають свої знання молодшим; 2 варіант – учитель розподіляє інформаційний матеріал між учасниками, які його вивчають, а потім ним діляться.

Метод «Мікрофон» – метод формує комунікативні вміння учнів, передбачає передавання предмету («мікрофон»), який дає право учаснику висловити свої погляди.

Метод «Ток-шоу» – метод сприяє отриманню навичок публічного виступу та дискутування: оголошується тема, висловлюються запрошені гості з цієї теми, потім слово надається слухачам, які можуть задавати запитання.

Метод «Судовий процес» – технологія: учні об'єднуються в 3 групи (судді, обвинувачі, обвинувачені), судді знайомляться з процедурою, обвинувачі – обговорюють зміст промови і аргументи, обвинувачувані – готують зміст заяви-відповіді та аргументи захисту. Після цього можна побачити наступне: суддя викладає суть справи, обвинувач викладає аргументи і отримує питання від судді, обвинувачуваний викладає аргументи захисту і відповідає на запитання судді, суддя виносить рішення.

Метод Едварда де Боно «Шість капелюхів мислення» – в основі ідея паралельного мислення – це мислення конструктивне, при якому різні точки зору і підходи не стикаються, а співіснують. Технологія: учасники об'єднуються в 6 груп. Кожна з груп впродовж 10 хвилин опрацьовує своє питання, готує блок завдань для обґрунтування відповіді на запропонований тип мислення. Група презентує протягом 5 хвилин свої напрацьовані матеріали. Учасники в білому капелюсі шукають в обговорюваній проблемі тільки факти. Ніяких емоцій, почуттів, лише факти. В червоному – аналіз проблеми з позиції почуттів. В чорному – знайти можливі ризики і небезпеки, застерегти слухачів. В жовтому – дивитися на зміст досліджуваної проблеми з позиції оптиміста, виділяти лише позитив. В зеленому – запропонувати креативні ідеї. Синій капелюх вимагає від учасників контроль над процесом мислення, осмисленість і рефлексію.

Краєзнавчо-туристична робота характеризується активним використанням ігрових технологій, саме це приваблює більшість школярів. Значна увага приділяються *спортивним та рухливим іграм*, які сприяють формуванню у юних туристів рухових навичок та виховання морально-вольових якостей. Практичне проведення ігор керівник буде з урахуванням складу групи, фізичної підготовленості дітей, метеорологічних умов, характеру місцевості. Під час ігор обов'язковий акцент на правильність і точність виконання гуртківцями рухів; поступово (у міру засвоєння навичок) збільшуються темп і швидкість.

Рухливі ігри варто підбирати з урахуванням традицій місцевості, де проживають школярі. Це можуть бути козацькі забави, «Чаклун», «Кривенька качечка», «Шапка», «Пічки» та інші.

2.4. Інноваційні методи та технології в краєзнавчо-туристичній роботі

Інноваційні методи краєзнавчо-туристичної роботи пов'язуються з використанням Інтернету, комп'ютерних інформаційних технологій. Найбільш поширені та популярні наступні програми:

- для мультимедійних презентацій (Google Slides, Canva, Piktochart, Prezi, Visme, Sway);
- для створення інтерактивних карт (Seterra online, StoryMap JS, Google Earth, Thinklink).

Гарно зарекомендували себе також:

- Ethermap – це новий інструмент, який створювати онлайн-карти. Тут можна обмінюватися картами, вносити доповнення, редагувати все, просто надавши школярам посилання. Наприклад, створити разом карту місць для відпочинку, написати про все коротку інформацію та додати фото;
- Spasesorper – це гра, заснована на технології Google Maps Street View. Принцип дії такий: потрібно вгадати, де створено це фото. Використовується у вікторинах;

Інформаційні сайти, що використовуються в краєзнавчо-туристичній роботі:

1. <https://wordwall.net/uk> – для створення власних наборів інтерактивних вправ і матеріалів, що дозволяє в ігровій, цікавій для дітей формі закріпити та поглибити вивчений матеріал;
2. <https://wordart.com/> – це онлайн-генератор хмари слів для створення цікавих та творчих завдань; дозволяє зашифрувати необхідний текст, а учні в ігровій формі розшифровують його;
3. <https://ua.mozaweb.com/uk/index.php> – різноманітний інструментарій для створення ілюстраційних та анімаційних матеріалів, наприклад у 3-D форматі;
4. <https://www.geoguessr.com/seterra/uk> – містить карти світу та окремих регіонів світу, різноманітні безкоштовні ігри та вікторини географічного спрямування;
5. <https://app.genial.ly/dashboard> – містить безліч готових шаблонів, які дають можливість створювати власні різноманітні ігрові інтерактивні вправи;
6. <https://www.seterra.com/> – популярний сервіс, адаптований 32 мовами світу і призначений для вивчення географічної номенклатури.

Під час туристично-краєзнавчих досліджень необхідний творчий підхід до відбору інформації із застосуванням набору методів, які потрібно здійснювати з урахуванням вимог часу та поставлених цілей і завдань.

Завдання будь-якого туриста-краєзнавця – навчитися застосовувати на практиці найрізноманітніші методи дослідження. Свідоме застосування науково обґрунтованих методів у рамках певної методології дає краєзнавцеві змогу створити цілісний «туристичний образ» рідного краю.

Резюме

Місце краєзнавчо-туристичної роботи в системі шкільного краєзнавства визначає:

- основні принципи її організації (людиноцентризм, патріотизм, науковість, системність, послідовність, природовідповідність, добровільність, масовість, систематичність, планомірність, комплексність, ініціативність, самодіяльність та ін.);
- форми цієї роботи (індивідуальні: вивчення літератури, робота з документальними матеріалами архівів, речовими документами музеїв, підготовка рефератів, повідомлень, виступів на конференціях, виконання індивідуальних доручень та завдань волонтерського, пізнавального, пошуково-дослідного характеру; групові: гуртки, клуби, секції, шкільні музеї; видання рукописних книг, журналів, стінгазет, бюлетенів; екскурсії, походи, експедиції; соціально-корисна робота; масові: тематичні вечори, вечори запитань і відповідей, конференції, зустрічі з видатними людьми,

огляди, конкурси, олімпіади, фестивалі, виставки стінної преси);

- та методи роботи (традиційні – літературний, статистичний, картографічний, спостереження, анкетний, описовий; сучасні – «Коло ідей», «Акваріум», «Мозковий штурм», «Прес», «Займи позицію», «Навчаючи – учусь», «Мікрофон»; інноваційні – побудовані на використанні інформаційно-комп'ютерних технологій).

Завдання організатора краєзнавчо-туристичної роботи – будувати діяльність в рамках принципів освіти, навчання та позакласної роботи, добираючи відповідні форми та методи роботи.

Запитання для самоперевірки

1. Чому краєзнавчо-туристична робота вчителя географії базується на принципах освітньої діяльності?

2. Які з принципів освітньої діяльності є базовими в процесі організації краєзнавчо-туристичної роботи?

3. Чому в краєзнавчо-туристичній роботі, яка є за своєю суттю позакласною роботою, необхідно враховувати принципи навчання (дидактичні принципи)?

4. Які дидактичні принципи покладено в основу краєзнавчо-туристичної роботи?

5. У відповідності до яких принципів позакласної роботи організується краєзнавчо-туристична діяльність?

6. Які індивідуальні форми позакласної роботи застосовуються в краєзнавчо-туристичній роботі?

7. Які групові форми позакласної роботи застосовуються в краєзнавчо-туристичній роботі?

8. Які масові форми позакласної роботи застосовуються в краєзнавчо-туристичній роботі?

9. Які методи краєзнавчо-туристичної роботи є традиційними?

10. Які методи використовуються в краєзнавчо-туристичній роботі, на додаток до традиційних, на сучасному етапі?

11. Які інноваційні методи використовуються в краєзнавчо-туристичній роботі?

Тести для самоперевірки

1. Визначте принципи освітньої діяльності, на яких базується краєзнавчо-туристична робота:

а) людиноцентризм, єдність навчання, виховання та розвитку; формування культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля; принцип рівних можливостей для всіх та ін.;

б) патріотизм, науковість, системність, послідовність, природовідповідність;

в) добровільність, масовість, систематичність, плановірність, комплексність, ініціативність, самодіяльність;

г) всі відповіді вірні.

2. Визначте дидактичні принципи освітньої діяльності, на яких базується краєзнавчо-туристична робота:

а) людиноцентризм, єдність навчання, виховання та розвитку; формування культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля; принцип рівних можливостей для всіх та ін.;

б) патріотизм, науковість, системність, послідовність, природовідповідність;

в) добровільність, масовість, систематичність, плановірність, комплексність, ініціативність, самодіяльність;

d) всі відповіді вірні.

3. Визначте принципи позакласної роботи, на яких базується краєзнавчо-туристична робота:

a) людиноцентризм, єдність навчання, виховання та розвитку; формування культури здорового способу життя, екологічної культури і дбайливого ставлення до довкілля; принцип рівних можливостей для всіх та ін.;

b) патріотизм, науковість, системність, послідовність, природовідповідність;

c) добровільність, масовість, систематичність, планомірність, комплексність, ініціативність, самодіяльність;

d) всі відповіді вірні.

4. Які методи дослідження традиційно використовуються в краєзнавчо-туристичній роботі:

a) літературний, статистичний, картографічний, спостереження, анкетний, описовий;

b) спостереження, прогулянка, екскурсія, експедиція;

c) «Мікрофон», «Ток-шоу», «Судовий процес», «Шість капелюхів мислення», «Займи позицію»;

d) індивідуальні, групові, масові.

5. Визначте групові форми краєзнавчо-туристичної роботи:

a) тематичний вечір, конференція, огляд, конкурс, олімпіада, фестиваль;

b) гурток, клуб, секція, прогулянка, екскурсія, експедиція;

c) підготовка рефератів, повідомлень, виконання індивідуальних доручень;

d) всі відповіді вірні.

Ключі до тестів: 1a, 2b, 3c, 4a, 5b.

Рекомендована література до теми

1. Олішевська Ю.А. Шкільне географічне краєзнавство. Навчальний посібник. - К.: «ФО-П Кравченко», 2020. С. 22 – 25; 105–108.

2. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей : навч. посіб. К. : Академвидав, 2010. С. 23 – 35. URL : <http://surl.li/kurxy>

3. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. Туристичне краєзнавство: Навч. посіб. / За ред. проф. Ф. Д. Заставного. 2-ге вид., виправл. К.: Знання, 2008. URL : <http://surl.li/kvrsp>

4. Яковлева В., Власенко Р., Андрійчук Т. Методика навчання географії: інноваційні технології в процесі викладання географії у базовій та профільній школі. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія»*. 2023. Вип. 3. С. 111–117. DOI <https://doi.org/10.32782/academ-ped.psyh-2023-3.16>

Тема 3. Вікові особливості учнів і краєзнавчо-туристична робота

План.

- 3.1 Принципи врахування вікових особливостей учнів в краєзнавчо-туристичній роботі.
- 3.2 Вікові особливості учнів середнього шкільного віку.
- 3.3 Вікові особливості учнів старшого шкільного віку.

Ключові слова: підліток, старшокласник, вікові особливості підлітків, вікові особливості старшокласників, середній шкільний вік, старший шкільний вік, принципи врахування вікових особливостей учнів в краєзнавчо-туристичній роботі.

3.1. Принципи врахування вікових особливостей учнів в краєзнавчо-туристичній роботі

Організація краєзнавчо-туристичної роботи – це багатогранний і складний процес, який пов'язаний у школярів із оволодінням новими знаннями, становленням ціннісних орієнтацій, залученням до діяльності суспільно-корисного спрямування, актуалізацією особистісного життєвого і професійного самовизначення.

Серед основних умов, дотримання яких сприяє підвищенню ефективності розвитку школярів засобами краєзнавчо-туристичної роботи, є:

- використання різних видів і форм краєзнавчо-туристичної діяльності;
- упровадження у її зміст завдань пошуково-дослідного і суспільно-значущого характеру;
- суб'єктно-діяльнісна позиція учнів у процесі краєзнавчо-туристичної діяльності;
- врахування вікових особливостей школярів, які зумовлюють застосування певних прийомів, форм та засобів навчання;
- відповідне навчально-методичне і кадрове забезпечення.

Принцип доступності в організації краєзнавчо-туристичної роботи вимагає, щоб вона будувалася відповідно до рівня підготовленості учнів, щоб її зміст, форми, методи і засоби співвідносилися з їх розумовим, психічним та фізичним розвитком.

Врахування вікових особливостей екскурсантів дає змогу вчителям, гідам розробити найбільш сприятливий розпорядок дня, графік пересування, обмежувати навантаження в дорозі чи на туристичних об'єктах, визначити норми екскурсій, відпочинку, харчування, тощо.

Безперечно, кожен вік є якісно особливим етапом розвитку людини та характеризується багатьма змінами, які у своїй сукупності складають своєрідність структури особливостей учня на тому чи іншому етапі розвитку. Варто зазначити, що вік відображає лише тимчасові індивідуальні характеристики та не є календарною датою. Визначення границь вікових періодів є досить умовним, існує багато методів та підходів до вікової періодизації.

В Україні серед вікових меж школярів виділяють:

- молодший шкільний вік – від 6 до 10 років;
- середній шкільний вік (підлітковий) – від 10 до 14 років;
- старший шкільний вік (юнацький) – від 14 до 17 років.

Тобто, мова йде про 1–4; 5–8 та 9–11 класи, відповідно.

Для кожної з цих категорій існують свої соціальні, психологічні норми та догми, які використовуються вчителями і батьками як у педагогіці, так і у пізнавальній та краєзнавчій роботі.

Беручи до уваги вікові особливості школярів, необхідно:

- розраховувати обсяг роботи для кожного учня, визначати приблизні строки виконання;

- оцінювати психологічну сумісність дітей під час виконання будь-якої спільної діяльності;
- уникати нав'язування будь-якої діяльності, навіть такої, що здається вчителю цікавою і корисною;
- виключати наказовий тон;
- надавати дітям більше самостійності, довіряти їм і в такий спосіб стимулювати розвиток почуття відповідальності;
- давати відповідну оцінку діяльності учнів, багаторазово обдумувати способи й засоби заохочення і покарання щодо конкретного учня;
- уживати заходи морального виховання;
- привертати увагу такими фразами: «Необхідно відзначити...», «Цікавий той факт, що...», «Зверніть увагу на те, що...»;
- прислуховуватися до думок дітей, зважати на їх інтереси й відносини;
- виключати з ужитку різкі судження про самих дітей та їхні вчинки, пристрасті.

Навчання географії й, отже, організація позакласної краєзнавчо-туристичних роботи охоплює дітей переважно середнього та старшого шкільного віку. Молодших школярів позакласна робота з географії охоплює лише частково, хоч початкові знання про природу, господарство й населення свого краю учні отримують у 2-му класі на уроках читання, у 3-му класі під час вивчення дисципліни «Природознавство».

3.2 Вікові особливості учнів середнього шкільного віку

Середній шкільний вік, який ще називають підлітковим, охоплює учнів 5–8 класів, і підрозділяється на кілька періодів. Одностайності серед науковців щодо періодизації середнього шкільного віку немає, але більшість схиляється до того, що його початок пов'язаний з появою перших статевих ознак, а завершується він входженням людини в світ дорослих. Однак загальноприйнятих критеріїв досягнення дорослого статусу не існує. Тому варто окремо потрібно говорити про вікові особливості учнів 5 класу; учнів 6 класу та 7–8, не забуваючи про кожен учень розвивається за своєю індивідуальною траєкторією, і може «вступити» в підлітковий вік раніше або пізніше, порівняно зі своїми однокласниками.

Аналіз показує, що вчителі середньої школи часто не бачать різниці між *п'ятикласниками* й іншими учнями середньої школи і пред'являють до всіх однакові вимоги. З одного боку вони «одорослюють» п'ятикласників, вважаючи на те, що ті повинні бути самостійними та організованими, з іншого – підкреслюють їхню «дитячість».

На що потрібно звернути увагу. Вік школяра 5-го класу можна назвати перехідним від молодшого шкільного до молодшого підліткового. Це переломний, кризовий період у житті дитини та складний етап для вчителя та батьків. Найбільшими складнощами є підвищений темп та збільшений обсяг роботи, нові вимоги та правила організації навчальної діяльності.

Спостерігається дуже сильно виражене емоційне ставлення до навчального предмету, домінування певних емоцій, які підкоряють собі все психічне життя дитини. Зростаючі потреби в соціалізації, загальне позитивне ставлення до себе і гіперболізація своїх можливості призводить до того, що п'ятикласники охоче беруться за багато справ, будучи впевненими, що вони зможуть це зробити, але при перших труднощах кидають, не зазнаючи при цьому певних особливих переживань. Негативні оцінки навколишніх, власні невдачі сприймаються дітьми як ситуативні, тимчасові і не впливають на загальне позитивне ставлення школяра до себе.

В цьому віці учні виходять на новий рівень інтелектуального та психічного розвитку: починається поступовий перехід від конкретного до абстрактного мислення. В учнів окреслюються уміння і навички аналізувати, систематизувати та групувати складні явища, виявляти спільне й відмінне. Проте, оскільки цей тип мислення

перебуває на етапі становлення, бажано уникати надмірної теоретизації.

Дитина стає більш прагматичною, ставлення до навчання визначається особистісними та практичними цілями, тому важливо показати для чого вивчається та чи інша тема, опановується та чи інша діяльність.

В позакласній роботі з п'ятикласниками слід зосередитися на процесі їхньої адаптації (надати можливість самореалізуватися), соціалізації (формування комунікативних навичок) та забезпеченню безпеки життєдіяльності (більшість ходить додому самотійно, часто бувають вдома самі або з однолітками) – навчання дорожньої і побутової безпеки.

Шестикласники характеризуються різким зростанням пізнавальної активності й допитливості. Йому цікаво те, що далеко виходить за рамки шкільної програми та повсякденного життя. Це період «зеніту допитливості». Виникає потреба в серйозній самотійній діяльності, яка цілком може задовольнятися засобами краєзнавчо-туристичної роботи.

Вчителю важливо керувати (але не тиснути) інтересами учня і підтримувати його. В цьому віці, стикаючись з першим неуспіхом (або недостатнім успіхом), він швидко розчарується в цій сфері або в самому собі, що може призвести до виникнення проблем, пов'язаних із девіантною поведінкою.

Разом з тим необхідно мати на увазі, що часто відсутність інтересів відзначається у підлітків з яскраво вираженою тенденцією до «відмови від зусилля». Вони легко піддаються чужому впливу і готові піти за будь-яким, хто покаже їм, як можна без особливих зусиль подолати нудьгу і чим-небудь зайняти себе.

У 6-му класі в дитини виникає потреба в самотійності і спілкуванні з однолітками. Самостійність шестикласника виражається в основному в прагненні до відокремлення від дорослих, звільненні від їх опіки та контролю. Для них дуже важливо, щоб навколишні з повагою вислуховували їх точку зору, тому їм зазвичай подобаються різного роду дискусії. Основною формою прояву самотійності стають різного роду агресивні дії, які у вчителів, як правило, викликають у відповідь агресію, що призводить до наростання конфліктів. Тому корисно надавати підліткам можливість усвідомлювати власні індивідуальні особливості, свої агресивні дії, вчити їх контролювати прояви агресії.

Якщо в перших класах діти проявляють до вчителя велику повагу, інтерес, вважають його абсолютним авторитетом, то в 5–6 класах, учитель як особистість стає для дітей менш авторитетною фігурою. У цей час зростає авторитет ровесників і старших друзів. У дитини підвищується увага до соціального статусу, який вони мають у класі серед однолітків, вони починають проявляти інтерес до дітей протилежної статі і взаємин із ними. Простежується неузгодженість переконань, моральних ідей і понять з вчинками та поведінкою (наміри благородні, а вчинки не завжди прекрасні); поряд з позитивними ідеалами зустрічається немало хибних, незрілих, аморальних уявлень. В результаті хлопці схильні вибирати своїми кумирами сильних, мужніх, сміливих людей (поряд з книжковими це земні місцеві хулігани), дівчатка можуть пишатися своїми знайомими правопорушниками.

Учні 7–9 класів переживають перехідний період, який характеризується кількісними та якісними змінами в організмі.

Головною особливістю підлітків є виникнення у них уявлень, що «вони вже не діти» (почуття дорослості), що проявляється у прагненні «бути і вважатися дорослим». Це знаходить відображення у стосунках з дорослими, коли поняття відношення «слухняність» вони прагнуть замінити на «рівність». Нерідко помітно прагнення підлітка знати все ґрунтовно, уміти щось робити по-справжньому і вирішувати питання самотійно.

У спілкуванні відбувається переорієнтація підлітків з батьків, учителів, дорослих на ровесників, більш-менш рівних собі по статусу. Потреба в приналежності

до певної групи друзів призводить до того, що досить часто вони не можуть навіть малий проміжок часу прожити без свого товариства. Це пояснюється тим, що спілкування з ровесниками – це дуже важливий специфічний канал отримання інформації; по ньому підлітки дізнаються про ті речі, про які їм не повідомляють дорослі; цей вид міжособистісних відносин забезпечує формування необхідних навичок соціальної взаємодії, вміння підпорядковуватися колективній дисципліні й у той самий час відстоювати свої права, співвідносити особисті інтереси з колективними.

У цьому віці формується так звана «внутрішня позиція» учня: свідоме ставлення підлітка до себе, до оточуючих людей та подій, що відбуваються; в його свідомості виділяється система моральних норм, яких він дотримується завжди, незалежно від обставин.

Одним із протиріч цього віку є протиріччя між процесом соціалізації, вросування учня в світ людської культури та суспільних цінностей та одночасної його індивідуалізації, відкриття та утвердження власного унікального і неповторного Я.

Серед психологічних та фізіологічних змін, які притаманні школярам середнього віку та мають вплив на краєзнавчу та туристичну діяльність, є прагнення до колективізму, самостійності у розумовій діяльності, висока емоційність та недовіра до старших. Порівняно з школярами молодшого віку, які вірять кожному слову дорослих людей, підлітки прагнуть перевірити отриману інформацію, вони вимагають більшої наочності та доказовості. Для них немає сенсу проводити екскурсії поза туристичними об'єктами чи по дорозі до них. Також важливу роль відіграє можливість самим прийняти участь в атракції, майстер-класі, скористуватись старовинними предметами побуту, відвідати дегустацію, тощо.

Значна перевага цього віку полягає в готовності підлітків до всіх видів навчальної діяльності, які роблять їх дорослими у власних очах. Вони люблять розв'язувати задачі проблемного характеру, які вимагають кмітливості. Їм імпонує вимога розв'язати завдання різними способами, самостійно дібрати приклади, писати твори, доповіді. Вони охоче відшукують додатковий інформаційний матеріал, з інтересом ставляться до різних практичних і лабораторних занять. Враховуючи цю особливість, необхідно передбачати завдання, спрямовані на формування вмінь дискутувати, обговорювати, сперечатися з приводу почутого; будувати логічно зв'язані висловлювання описового, різнорідного, аргументованого характеру.

У них інтенсивно розвивається довільна логічна пам'ять, зростає вміння логічно обробляти матеріал, прийоми запам'ятовування стають більш усвідомленими, різноманітними, гнучкими.

Враховуючи все це, підліткам можна пропонувати поїздки на більші відстані, складніші маршрути, цікавіші дослідження, охоплюючи більше об'єктів та часу. Проте, за статистикою, в шкільних подорожах найменший відсоток складають учні 8-9 класів, що пояснюється їхнім невмінням себе стримувати, різкою поведінкою, надмірною емоційністю. Підлітки ображаються, коли вчителі їх контролюють та опікають, не рахуються з їхніми поглядами та інтересами, претендують на рівноправність з дорослими. Тому в процесі краєзнавчо-туристичної роботи у вчителів, особливо недосвідчених, часто виникають проблеми з поведінкою школярів.

3.3. Вікові особливості учнів старшого шкільного віку

Старший шкільний вік охоплює період розвитку особистості від 15 до 18 років і характеризується як рання юність. Це вік безпосередньої підготовки підростаючої особистості до життя в якості дорослої людини.

Одним з важливих аспектів психічного розвитку в юнацькому віці є інтенсивне інтелектуальне дозрівання, провідна роль в якому належить розвитку мислення. Навчальна діяльність створює сприятливі умови для переходу учнів до вищих рівнів абстрактного й узагальнюючого мислення. Старшокласники усвідомлено і міцно

оволодівають логічними операціями. Наукові поняття стають не тільки предметом вивчення, а й інструментом пізнання, аналізу й синтезу. Дедалі відчутнішою стає потреба в науковому обґрунтуванні та доведенні положень, думок, висновків, критеріями істинності яких виступають не конкретні факти дійсності, а логічні докази. Здатність логічно мислити стає джерелом критичного ставлення до засвоєваних знань, висловлювань дорослих.

Закріплюється здатність керуватись у своїй поведінці й діяльності більш віддаленими цілями, усвідомлення своїх обов'язків. Зміцнюються сила волі, витримка, наполегливість, самоконтроль. Збагачується мотиваційна база вольових дій, здатність до критичного їх аналізу, що виявляється в розсудливості, обдуманості, критичності й самовладанні. Зменшується навіюваність, імпульсивність.

У цей період у школярів активно розвиваються естетичні почуття, здатність сприймати і любити прекрасне у природі, в мистецтві, громадському житті.

Також у старшокласників зміцнюються соціальні мотиви поведінки, інтимні переживання наближаються за своєю формою до почуттів дорослих людей. Порівняно з підлітками, юнаки більше приділяють уваги внутрішнім якостям друзів: інтелектуальним запитам, світоглядним настановам, моральним потребам тощо, ставлять високі вимоги до дружби.

Важливу роль починає відігравати статус і авторитет в колективі однолітків, манери спілкування та відносин між членами соціуму. Особливо загострюються почуття, пов'язані з власною гідністю, потребою товаришувати. У групових стосунках зникає антагонізм статей, розширюються контакти та дружні стосунки між хлопцями і дівчатами.

Відбуваються зміни у ставленні старшокласників до дорослих людей, особливо до батьків і вчителів. Основним стає принцип рівноправності. Воно починає залежати від того, наскільки дорослі зважають на дорослість і самостійність молодої людини, правильно оцінюють їх. Проте можливість конфліктів з дорослими не зникає. Молодь вбачає причини своїх конфліктів з дорослими передусім у якостях дорослих: їх консервативному способі мислення, прихильності до застарілих правил поведінки, суворому дотриманні давніх звичаїв, застарілості етичних переконань, естетичних уподобань, смаків тощо, надмірному обмеженні свободи молодих людей, вимаганні від них повної слухняності, неадекватних методах виховного впливу. З іншого боку, охоче вислуховують поради, аргументовані пояснення, наставлення батьків, вчителів, знайомих, які користуються в них авторитетом, довірою.

Внаслідок прагнення до ствердження власної особистості, вираження індивідуальності у старшокласників можливі втрата почуття міри, демонстративне захоплення речами, часом не зовсім безпечними.

Підготовка до вступу в ЗВО забирає більшість вільного часу учнів старших класів, тому краєзнавчо-туристичною роботою займаються лише одиниці.

Так як основне завдання учнів старшого шкільного віку – це вибір професії, спеціальності в навчальному закладі, пошук себе в житті, в процесі краєзнавчо-туристичної роботи важливо надати їм змогу краще побачити себе у суспільстві, ознайомитись з автобіографіями відомих людей, можливостями різних професій та закладів вищої освіти, допомогти їм визначати та скласти план свого індивідуального розвитку

Найголовніше, що слід враховувати при організації краєзнавчо-туристичної роботи для учнів старшої школи – це те, що вони повністю впевнені в собі і можуть точно сказати, що вони хочуть дізнатися і як її організувати найкраще. Тому часто вчитель виконує функцію консультанта при спільному плануванні.

Резюме

Однією з головних умов організації краєзнавчо-туристичної роботи є врахування

вікових та індивідуальних особливостей школярів, що передбачає визначення обсягу роботи та термінів її виконання окремо для кожного учня; оцінку психологічної сумісності учнів під час організації групової роботи; підбір способів і засобів заохочення і покарання щодо конкретного учня тощо.

В Україні серед вікових меж школярів виділяють молодший, середній (підлітковий) та старший шкільний (юнацький) вік. Визначення границь вікових періодів є досить умовним, тому що фізичний психологічний та соціальний розвиток кожного учня є надто індивідуальним, що унеможливує визначення чітких границь.

Для кожної вікової категорій існують свої соціальні, психологічні норми та догми, які можуть використовуватися в краєзнавчо-туристичній роботі.

Однак, попри те, що в науковій психолого-педагогічній літературі накопичено достатньо відомостей про особливості психофізіологічного та когнітивного становлення дітей на різних етапах їх розвитку, ці дані не можна розглядати як автономний і завершений блок знань. Натомість, необхідно періодично переосмислювати їх з урахуванням тих тенденцій, якими супроводжується розвиток сучасного суспільства загалом та системи освіти зокрема.

Так, зростаючий вплив технологій на життя сучасних учнів (соціальні мережі), зміна освітніх парадигм (утвердження особистісно орієнтованого та компетентісного підходів), вимоги суспільства до підростаючого покоління тощо змушують щоразу розглядати вікові особливості учнів під іншим кутом зору й відповідно екстраполювати їх на підходи до добору змісту та організації краєзнавчо-туристичної роботи з метою досягнення її належної результативності.

Запитання для самоперевірки

1. Чому в краєзнавчо-туристичній роботі важливо враховувати вікові особливості школярів?
2. Яким чином можливо враховувати вікові особливості в краєзнавчо-туристичній роботі?
3. На які періоди в Україні прийнято розподіляти шкільний вік?
4. Охарактеризуйте вікові особливості п'ятикласників.
5. Охарактеризуйте вікові особливості шестикласників.
6. Охарактеризуйте вікові особливості підлітків.
7. Охарактеризуйте вікові особливості учнів старшого шкільного віку.

Тести для самоперевірки

1. Врахування вікових особливостей школярів в організації краєзнавчо-туристичної роботи дозволяє:
  - a) підвищити їхній інтелектуальний;
  - b) поліпшити їхній фізичний розвиток;
  - c) забезпечити соціалізацію;
  - d) всі відповіді вірні.
2. В Україні серед вікових меж школярів виділяють:
  - a) учні початкової школи, підлітки, старшокласники;
  - b) молодший шкільний вік, середній шкільний вік, старший шкільний вік;
  - c) дошкільний вік, молодший шкільний вік, старший шкільний вік;
  - d) перший період дитинства, другий період дитинства, підлітковий вік, юнацький вік.
3. Позакласна краєзнавчо-туристична робота вчителя географії охоплює переважно:
  - a) молодший та середній шкільний вік;

- b) молодший та старший шкільний вік;
- c) середній та старший шкільний вік;
- d) правильна відповідь відсутня.

4. Які вікові особливості характерні для учнів старших класів:

- a) здатність керуватись у своїй поведінці й діяльності більш віддаленими цілями, усвідомлення своїх обов'язків;
- b) підвищений темп та збільшений обсяг роботи, нові вимоги та правила організації навчальної діяльності;
- c) різке зростання пізнавальної активності й допитливості;
- d) готовність до всіх видів позанавчальної діяльності, які роблять їх дорослими у власних очах.

5. Які вікові особливості характерні для п'ятикласників:

- a) здатність керуватись у своїй поведінці й діяльності більш віддаленими цілями, усвідомлення своїх обов'язків;
- b) підвищений темп та збільшений обсяг роботи, нові вимоги та правила організації навчальної діяльності;
- c) різке зростання пізнавальної активності й допитливості;
- d) невміння себе стримувати, різка поведінка, надмірна емоційність.

Ключі до тестів: 1d, 2b, 3c, 4a, 5b.

Рекомендована література до теми

1. Мельничук М., Зейко В. Вікові та соціальні особливості туристичної активності школярів та молоді Волинської області. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Географія*. 2018. Вип.1(44). С.112-117.
2. Оранюк Б. Ю. Вікові особливості підлітків у контексті формування інформаційної культури в мережевому спілкуванні. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 1 (55). С. 283–293.
3. Нечаєва О.С. Принципи побудови освітнього середовища для інтелектуально обдарованих підлітків. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2012. Т. VI. Психологія обдарованості. Вип. 9. С. 337–345.
4. Рогова Т.В. Організація позакласної виховної роботи з підлітками та її значення у формуванні моральної поведінки. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 21, т. 2. С. 219–222. DOI : <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2019.21.2-49>
5. Олексюк В. Р. Особливості становлення старшокласника як суб'єкта власного життя. *Теорія і практика сучасної психології*. 2020. №2. С. 135 – 139. DOI : <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.2.24>

Тема 4. Краєзнавчо-туристична робота в розрізі історії

План.

1. Етапи розвитку краєзнавчо-туристичної діяльності.
2. Перший період розвитку шкільного краєзнавчого руху.
3. Другий період розвитку шкільного краєзнавства.

Ключові слова: туристсько-краєзнавча діяльність, етапи розвитку краєзнавчо-туристичної діяльності, історія краєзнавчого руху, генезис шкільного краєзнавства.

4.1 Етапи розвитку краєзнавчо-туристичної діяльності

Туристсько-краєзнавча діяльність школярів, як і будь-яка людська діяльність, підкоряючись законам діалектики, у ході своєї історії розвивається по спіралі, кожен черговий виток якої, повторюючи попередній на новому рівні, вносить елементи удосконалення. Тому важливо розуміти, як вона розвивалася, які основні чинники лежать в основі цього розвитку.

Позакласна краєзнавча робота підпорядковувалася і доповнювала навчальну, тому ознайомлення з її історією розвитку передбачає вивчення розвитку шкільного краєзнавства загалом.

Науковці виділяють два великі періоди розвитку шкільного краєзнавства:

1. Перший період (від найдавніших часів і до початку ХХ ст.) – характеризується епізодичним, позасистемним використанням об'єктів довкілля у навчанні та вихованні молоді.

В його складі виділяють два етапи:

- 1 етап (від найдавніших часів і до кінця ХVІІІ ст.) – процес накопичення досвіду взаємодії школи і найближчого оточення;
- 2 етап (ХІХ – початок ХХ ст.) – початок розробки науково-методичних засад шкільного краєзнавства.

2. Другий період (з 1920-х рр. – по сьогодні) – характеризується якісними змінами даного явища: краєзнавство залучається до всіх аспектів педагогічного процесу, що дає можливість йому з одного боку, формуватися як самостійна педагогічна система, а з іншого – виступати утворюючим компонентом загальної системи шкільної освіти.

Незважаючи на відносно незначну тривалість даного періоду, він характеризувався динамічністю, тому в його складі виділяється п'ять етапів:

- Перший етап (1920-ті рр.) – становлення системи шкільного краєзнавства;
- Другий етап (30-50-ті рр. ХХ ст.) – посилення прикладного (політехнічного) характеру шкільного краєзнавства;
- Третій етап (кінець 1950-х – перша половина 1960-х рр.) – розвиток позакласної краєзнавчо-туристичної роботи;
- Четвертий етап (друга половина 1960-х – кінець 1980-х рр.) – перетворення краєзнавства в самостійну змістовну одиницю окремих програм, збільшення кількості і якості краєзнавчої літератури, розвиток позапрограмного та позашкільного краєзнавства, заідеологізованість його змісту;
- П'ятий етап (1991 рік – сьогодні) – пошуки вдосконалення системи шкільного краєзнавства.

Розглянемо їх більш детально.

4.2 Перший період розвитку шкільного краєзнавчого руху

Як зазначалося, хронологічно перший етап розвитку шкільного краєзнавства охоплює межі від найдавніших часів і до початку ХХ ст. та поділяється на два етапи.

1 етап. Процес накопичення досвіду взаємодії школи і найближчого оточення (від найдавніших часів і до кінця XVIII ст.)

Краєзнавство як сукупність знань про рідні місця, зародилося в далекому минулому. В різні історичні періоди існування суспільства були люди, які добре знали навколишню природу, її минуле і сучасне.

Ідея вивчення в школі природи, географії, історії краю зародилася ще в Київській Русі. Діти вивчали ремесла, побут, героїчні події, культуру рідного краю. Джерелами знань були літописи, усна народна творчість, описи й розповіді мандрівників. Форми – екскурсії, розповіді.

У XVI–XVII ст. у братських школах організовувалося спостереження за природою – зміною погоди, розвитком рослин, орієнтування на місцевості, ознайомлення з фольклором, історичними подіями. Одне з чільних місць елементи краєзнавства займали в українській козацькій педагогіці, зорієнтованій на формування лицаря, патріота. В академіях, колегіумах, братських, церковних школах учнів прилучались до народних традицій, звичаїв, обрядів, вивчення особливостей краю.

Початок XVII ст. вважається періодом зародження наукових основ краєзнавства. Перші підвалини шкільного краєзнавства були закладені Я. Коменським (чеський педагог, 1592–1670 рр.), який досить критично ставився до словесної системи навчання, а натомість пропонував повсякчас використовувати в освітніх закладах матеріал про місцевість, де знаходиться навчальний заклад. В Україні ідеї побудови освіти на засадах природовідповідності були розвинуті Г. Сковородою (філософ, педагог, 1722–1794 рр.), який сформулював ідеї «сродності», що передбачали виховання молоді на основі вивчення народних традицій рідного краю.

У XVIII ст. у школах Російської імперії, до складу якої входила значна частина території України, було запроваджено курс географії, в рамках якого вивчався рідний край.

2 етап. Розробка науково-методичних засад шкільного краєзнавства (XIX – початок XX ст.)

У XIX ст. краєзнавчий рух ще більше активізується. Частково це пояснюється появою та розвитком університетів (у Львові – ще в 1661 р., у Харкові – 1805, Києві – 1834, Одесі – 1865, у Чернівцях – 1875), культурно-просвітницьких та етнографічних центрів (Полтава, Одеса, Ніжин, Харків), які розгорнули роботу зі збору матеріалів про пам'ятки матеріальної та нематеріальної культури серед місцевого населення. Університетські друкарні видають журнали та альманахи, книжки з українського народознавства.

Вагомий внесок у розвиток краєзнавства зробив Тимчасовий комітет для дослідження старожитностей, що зніщював створення музею старожитностей при Київському університеті. У 1846 році у Києві було засновано Кирило-Мефодіївське братство, яке відіграло важливу роль у проведенні етнографо-статистичної експедиції по Правобережній Україні. У південних районах України таким осередком стало Одеське Товариство історії та старожитностей. За час свого існування (1839-1922 рр.) воно випустило 33 томи наукових записок, присвячених в основному краєзнавчим дослідженням. Південно-Західний край досліджувала етнографо-статистична експедиція Географічного товариства під керівництвом Павла Чубинського.

У педагогічній науці з'явився термін «краєзнавство», і хоча трактування його сутності змінюється в різні історичні періоди, але з аналізу історичних джерел ми бачимо, що в основному суть його вбачали у всебічному вивченні місцевості, в якій мешкає дитина.

Інтенсивна розробка питань зі шкільного краєзнавства, яке в ті часи називалося родинознавством і батьківщинознавством, припадає саме на 60-ті роки XIX ст. і пов'язана з іменами К.Д.Ушинського (1823–1871 рр.) і Н.Х.Весселя (1834–1906 рр.), які були авторами перших методичних посібників із краєзнавства і доводили, що найбільш

ефективним є навчання, яке засноване на власних національних традиціях, а викладання здійснюється рідною мовою (принцип народознавства).

К.Д. Ушинським вперше визначає краєзнавство як педагогічне поняття і виділяє в ньому три аспекти: суспільний, освітньо-виховний і педагогічний. Педагог наполягав на уведенні краєзнавчих елементів до змісту навчання і вивченні шкільних предметів за принципом «кола, що розширюється»: від знайомого, близького (рідний край) до загального, далекого (країна). Завдяки йому у школах було запроваджено спеціальний курс «Батьківщинознавство».

Вчителям рекомендували глибше вивчати рідний край, надавали методики збирання краєзнавчого матеріалу та застосування його на уроках; створення шкільного краєзнавчого музею, посібників. З часом краєзнавство ввели в плани вчительських курсів і семінарів. Це дало поштовх впровадженню в процес навчання і виховання елементів краєзнавчої роботи.

У Західній Україні використання краєзнавства у вихованні українців демонстрували члени «Руської трійці» (1833–1837 рр.), організовуючи походи, екскурсії, опитування за складеною програмою, збір народних пісень, інших фольклорних матеріалів.

З кінця ХІХ ст. у розвитку українського краєзнавства спостерігається певний застій у зв'язку з репресіями царизму щодо української мови та культури. У цей період основним центром краєзнавства стає Львів, де діяло товариство «Просвіта» (створено 8.12.1868 р.). На початок ХХ ст. мережа читалень «Просвіти» поширилась не лише Галичиною, але також на території Наддніпрянщини, Буковини, Закарпаття, Підляшшя, Холмщини та ін. Саме з цими організаціями пов'язується розвиток позашкільної туристсько-краєзнавчої роботи: створення Товариства охоронців природи (1910 р. Катеринославська губернія, суч. Дніпропетровська обл.) та ін. Також у Львові з 1911 р. діяла українська дитячо-юнацька організація «Пласт», яка використовувала форми та методи туристсько-краєзнавчої роботи.

Вагомий вплив на розвиток шкільного краєзнавства наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. зробили І. Франко та С. Рудницький, які вважали шкільне краєзнавство першоосновою усієї системи навчання та виховання підростаючого покоління. С. Рудницький розробив дидактико-методичні основи навчання географії у школах різних рівнів, підготував та видав навчальні посібники та популярні книги з географії, де розглядав краєзнавство у тісному зв'язку з географічною освітою.

У добу національно-визвольних змагань (1917–1920 рр.) генеральний секретар освіти І.М. Стещенко закликав у навчально-виховній роботі використовувати рідну мову та місцеву історію. Навчальні заклади, які здійснювали підготовку педагогічних кадрів, отримали настанову посилити їхню краєзнавчу компетентність. Приклад показував Кам'янець-Подільський державний український університет, де курс лекцій з історії краю читав Ю.Й. Сіцинський, теоретичні засади впровадження краєзнавства в дошкільній ланці та початковій школі розробляла Софія Русова. Наприклад, Проскурівська повітова управа в справах позашкільної освіти, проводячи політику Української держави в галузі освіти, постановою від 22 вересня 1918 року відкрила в повіті 20 шкіл для дорослих, у програми ввела комплексні предмети «Краєзнавство» і «Українознавство».

Отже, вже з першої половини ХІХ ст. краєзнавство нерозривно було пов'язано з процесом навчання; на початку ХХ ст. воно входить у теорію та практику української педагогіки. Перші теоретико-методологічні засади шкільного краєзнавства в Україні пов'язані з педагогічними ідеями природовідповідності та народності освіти (індивідуальний підхід до дитини, гуманізм, систематичність, наступність, послідовність, доступність, зв'язок з практикою, єдність навчання і виховання), які були провідними до 20-х рр. ХХ ст. Саме ці принципи народності освіти стали характерною рисою шкільного краєзнавства протягом всього його існування.

Вивченням своєї місцевості займалися не лише окремі аматори з народу, а також видатні вчені, педагоги і вчителі. Це мало велике значення для подальшого розвитку краєзнавства у сфері шкільної освіти.

4.3 Другий період розвитку шкільного краєзнавства

Другий період розвитку шкільного краєзнавства хронологічно охоплює проміжок часу з 1920-х рр. – по сьогоднішній день. У цей період краєзнавство залучається до всіх аспектів педагогічного процесу, що дає підстави розглядати його з одного боку, як самостійну педагогічну систему, а з іншого – як утворюючий компонент загальної системи шкільної освіти. У цьому періоді виокремлюється декілька якісно відмінних за часом і змістом етапів.

Перший етап – 1920-ті рр. В історії України ці роки були насичені докорінними змінами, ламкою як старих структур, так і самого традиційного світогляду населення.

Науковці в складі цього нетривалого етапу виділяють дві частини:

Перша – розроблення парадигми краєзнавчої роботи в закладах освіти відповідно до суспільних запитів (1920–1924 рр.) – початок розбудови вищої педагогічної освіти у зв'язку з активним пошуком змісту й організації підготовки майбутніх фахівців відповідно до розробленої Г. Гриньком «Схеми освіти УРСР», що ухвалена на Всеукраїнській нараді у справі освіти в липні 1920 р.

Друга – внесення змін до навчальних планів і програм за рахунок уведення краєзнавчого компонента на фоні реструктуризації вищої педагогічної освіти (1925–1929 рр.) – створення й удосконалення різних за змістом і підходами до впровадження у вищій школі навчальними планами і програмами предметів педагогічного циклу.

В 20-ті роки ХХ ст. спостерігається розмаїття науково-педагогічних поглядів, запровадження нових педагогічних ідей, в основу яких були покладені творчі методи навчання, відбувається інтенсивна розбудова української національної школи і педагогічної науки.

Радянська влада з перших кроків почала декларувати застосування краєзнавчого принципу в освіті та вихованні. У перших радянських програмах з географії передбачався зв'язок викладання з навколишнім життям. Вони включали екскурсії з метою вивчення рідного краю та виробничі екскурсії. Курс географії розпочинався в 3 класі з вивчення навколишнього середовища (наше село / місто) у доступних для даного віку формах. У 5 класі передбачалося вивчення ландшафту своєї місцевості і місцевого сільського господарства, в 6 – зв'язку міста з селом.

У 1918 р. було організувано Центральне бюро шкільних екскурсій (м. Москва), а в 1921-му на його основі розгорнув діяльність Центральний музейно-екскурсійний інститут, в Петроградському педінституті створили кафедру краєзнавства. Потім цей досвід було поширено на всю територію СРСР. 1921–1922 навчального року краєзнавство було включено до шкільних програм.

Період 20-х років був часом бурхливого розвитку краєзнавства. Виникають товариства і гуртки з вивчення свого краю, які охоплюють широкі маси трудящих. Це було викликано потребою вивчення ресурсів для нового будівництва на місцях.

Створюється Центральне бюро краєзнавства (ЦБК), що перетворилося в організаційний і науково-методичний центр краєзнавчої роботи. При ЦБК організується шкільно-краєзнавча комісія, яка займається питаннями зближення викладання шкільних дисциплін з краєзнавчою роботою, розробляє методику шкільного краєзнавства. Навчальні програми з географії були насичені завданнями з вивчення рідного краю, багато уваги приділялося екскурсіям з метою вивчення своєї місцевості. На початку 20-х років відкриваються спеціальні шкільні екскурсійні станції, котрі допомагають школі організовувати і проводити з учнями екскурсії.

Паралельно відбувається перетворення туризму на масове соціальне явище, на

яке покладалося розв'язання важливих для того часу державних завдань: роз'яснення політики партії, пропаганда радянського способу життя і досвіду соціалістичного будівництва суспільства. В умовах, коли засоби масової інформації трудящих були розвинені слабо, а рівень грамотності населення невисокий, це було особливо необхідно. А. Макаренко бачив у краєзнавстві, особливо у краєзнавчому туризмі, важливий фактор формування колективу. Відбувається взаємопроникнення таких важливих явищ у суспільному житті як туризм та краєзнавство.

Нові навчальні програми, введені в школах з 1924 р., ліквідували вивчення окремих предметів у 1–4 класах і пропонували вивчення комплексних тем, які передбачали вивчення своєї місцевості та містили географічні питання. Однією з найбільш масових та ефективних форм краєзнавчої роботи стали шкільні екскурсії, до програми яких входили самостійні спостереження, які мали прищеплювати школярам навички краєзнавчого вивчення території.

В другій половині 20-х років вийшло багато праць з методики краєзнавства. У методичних розробках того часу особлива увага приділялась використанню у початкових курсах географії місцевого краєзнавчого матеріалу, важливості екскурсій та вивченню природи у зв'язку з господарською діяльністю людей.

1927 року шкільна комісія Центрального бюро краєзнавства визначила основні напрями шкільного краєзнавства: краєзнавчий матеріал повинен давати знання про край, знайомити з деякими доступними для школярів методами дослідження, виховувати патріотизм. Програма курсу географії будувалася на чіткій краєзнавчій основі. Екскурсійно-краєзнавча робота сприяла організації систематичних спостережень у природі. Це наближало навчання до практики і дістало відображення у методичній літературі.

28–31 травня 1925 р відбулася Перша Всеукраїнська краєзнавча конференція, на яку зібралися 75 делегатів – представників 22 місцевих осередків з усіх регіонів України, яка утворила Український комітет краєзнавства. Даний Комітет всіляко підтримував краєзнавчий пошук учителів та учнів, спрямований на вивчення продуктивних сил краю – погодних умов, корисних копалин тощо.

Пріоритетну роль у краєзнавчому русі 20-х рр. ХХ ст. відіграють краєзнавчі з'їзди, структура яких представлена такими секціями:

- 1) секція мертвої природи з відділом ґрунтознавства, геології з мінералогією та гідрологією;
- 2) секція геофізики з метеорологією й астрономією;
- 3) секція живої природи з ботанічним, зоологічним і біогеографічним відділами;
- 4) секція антропології й географії;
- 5) секція етнографії;
- 6) секція мови і літератури;
- 7) секція соціально-економічна;
- 8) секція історична з включенням археології та пластичного мистецтва;
- 9) секція архівознавства;
- 10) секція музеєзнавства.

Регулярно влаштовуються спеціальні виставки краєзнавчої літератури за участю місцевих краєзнавчих організацій, презентується їх звітна та інша друкована продукція. Координатором діяльності центральних організацій і установ на ті часи виступає Українська академія наук у Києві з історико-філологічним, фізикоматематичним і соціально-економічним відділами, кожен з яких має низку комісій, кабінетів, музеїв, що ведуть краєзнавчу роботу.

Для популяризації зібраного краєзнавчого матеріалу видаються «Записки Історично-Філологічного Відділу», «Українські Геологічні Вісті», «Український Зоологічний журнал», «Український Ботанічний журнал», а також спеціалізовані часописи Комісії краєзнавства «Бюлетень» і одеський «Вісник».

На 1 січня 1929 року в Україні налічувалося 51 товариство, 658 гуртків краєзнавчого спрямування. Проте ідеї прогресивних географів та краєзнавців того часу не були втілені у навчальних програмах тодішнього міністерства освіти. Внаслідок цього спостерігалась невідповідність рівня географічної освіти із ознайомленням дітей шкільного віку з місцевістю їх проживання. В цей час домінували російськомовні підручники та навчальні посібники.

З 1929 року почалося репресивне винищення краєзнавчого руху на теренах України. Припинив діяльність Український комітет краєзнавства та його друкований орган – журнал «Краєзнавство», були ліквідовані окружні бюро та первинні осередки краєзнавства, наукові та освітні заклади поступово згортали історико-краєзнавчі дослідження. Так, на основі низки сфабрикованих справ були репресовані Голова Українського комітету краєзнавства М. Яворський, заступник голови УКК М. Криворотченко, члени комітету М. Волобуєв, В. Геринович, С. Рудницький та багато інших. Практично весь склад Українського комітету краєзнавства було репресовано.

Таким чином, в умовах розбудови трудової школи в Україні мета та завдання шкільного краєзнавства були змінені. Замість вивчення природи та пам'яток рідного краю головними об'єктами шкільного краєзнавства стали сучасна трудова діяльність людей, організація роботи підприємств та природні багатства краю.

В 20-ті роки ХХ ст. краєзнавство стає основою змісту загальної освіти і застосовується в якості принципу навчання, який передбачав всебічне залучення місцевого матеріалу до навчально-виховної роботи школи. Об'єктами вивчення були природні та суспільні явища, трудові процеси, виробничі підприємства. На цьому етапі відбувається становлення системи шкільного краєзнавства.

Протягом цього періоду не припинялася полеміка щодо предмета краєзнавства. Його вважали «науковою дисципліною», «навчальним предметом», «методом навчання і виховання», «способом організації навчального процесу», «дидактичним принципом». Одні автори занадто розширювали межі і функції краєзнавства, інші, навпаки, неправомірно їх звужували. Усе це свідчило, з одного боку, про велику педагогічну цінність краєзнавства, з іншого – про слабкий розвиток його теоретичних засад. Це зумовлено тим, що у 20-ті роки всі навчально-виховні проблеми розв'язувались у ході перебудови всієї педагогічної справи на емпіричному досвіді, фактично без ґрунтовних наукових досліджень.

Другий етап – 30-50-ті рр. ХХ ст.

З 30-х до 50-х років розвиток краєзнавства в Україні характеризувався складністю й суперечливістю, воно набуло вузького прикладного характеру, який виявлявся в тому, що теоретичні надбання були несправедливо забуді, йому відводилася другорядна роль, яка полягала у всебічному сприянні підвищенню якості знань учнів з основ наук.

Розвиток цей відбувався нерівномірно, що дозволяє розділити етап на кілька частин.

Перша – зміна краєзнавчих пріоритетів у змісті діяльності педагогічних закладів у напрямі активної українізації, що припадає на 1930–1933-й рр. – певна уніфікація навчальних планів і програм на тлі переходу до нового змісту, методів і форм підготовки педагогічних кадрів у вищій школі.

Друга – поступове припинення краєзнавчої роботи у школі та підготовки до неї педагогічних кадрів (1934–1939 рр.).

Третя – період ІІ світової війни, коли туристсько-краєзнавча робота не могла розвиватися належним чином.

Четверта – друга половина 40-х – 50-ті роки ХХ ст. – зростання обсягу краєзнавства в шкільних програмах, орієнтація на забезпечення політехнічної підготовки підростаючого покоління.

30-ті роки ХХ ст. для українського краєзнавства були несприятливими, але у всесоюзних масштабах шкільне краєзнавство демонстрували достатньо високі темпи розвитку. На третій конференції з краєзнавства і туризму (1930) було оголошено про перехід краєзнавчого руху на наукову основу, а при деяких педагогічних інститутах створено кафедри краєзнавства.

У 1930 р. було створено Центральну дитячу екскурсійно-туристську станцію (ДЕТС) – організаційно-методичний центр краєзнавчо-туристської роботи в СРСР. З 1931 р. у Києві розпочала свою діяльність Республіканська дитяча екскурсійно-туристична станція Міністерства освіти УРСР (РДЕТС) (з 1980 р. Республіканська станція юних туристів – РСЮТ, з 1992 р. – Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді). Саме РДЕТС та обласні дитячі екскурсійно-туристичні станції (ДЕТС) впродовж радянських часів активно займалися розвитком дитячого туризму і організацією туристично-краєзнавчої роботи у школах та позашкільних навчально-виховних закладах.

В 1931 р у Харкові було створено Центральну дослідну дитячу екскурсійну станцію (ЦДДЕС), яка керувала всією дитячою екскурсійно-туристичною справою в Україні, розподіляла фонд пільгових квитків для тих груп, які будуть здійснювати екскурсії за планом, затвердженим ЦДДЕС. Були започатковані й всесоюзні дитячі експедиції: в Україні (по Криму, за маршрутом Харків–Москва–Нижній-Новгород–Сталінград–Харків), по Казахстану; Північному Кавказу; Волзі; Алтаю.

Незважаючи на значні досягнення у сфері наукового і шкільного краєзнавства, у середині 30-х років було скасовано систему державного краєзнавства, відбулося призупинення розвитку шкільного краєзнавства. Краєзнавчій роботі стало приділятися менше уваги. У зв'язку з письмовим розпорядженням Наркомпросу «Про постановку й організацію краєзнавчої роботи» (1937 р.), ініціатива добровольців-краєзнавців і педагогів була скована, ослабла самостійна робота і до кінця 30-х років масовий краєзнавчий рух пішов на спад. Було ліквідовано центральні і місцеві краєзнавчі органи, краєзнавство у середніх школах відмінили, ним продовжували займатися лише ентузіасти, деякі краєзнавці, любителі, вчителі.

У роки Другої світової війни склалися ще більш несприятливі умови для розвитку шкільного краєзнавства.

Після завершення війни ситуація поступово почала покращуватися. Програми шкільних предметів другої половини 40-х – 50-х рр. були орієнтовані на визначення систематизованих знань, обов'язкових для засвоєння, та на забезпечення політехнічної підготовки підростаючого покоління. Цим визначався зміст та збільшення обсягу краєзнавчого компоненту у програмах. Засвоєння учнями знань відбувалося на основі таких форм краєзнавчої діяльності, як практичні роботи, екскурсії, спостереження за природним і суспільним життям.

Програми окремих шкільних предметів передбачали проведення самостійних краєзнавчих уроків (наприклад, тема «Своя область» у курсі географії). Проте, відомості про рідний край розглядалися лише як засіб конкретизації, ілюстрації, а не як самостійний об'єкт пізнання. Це було закономірно, оскільки пануючим у загальноосвітній школі був пояснювально-ілюстративний вид навчання, який передбачав застосування словесних, наочних і практичних методів навчання. Краєзнавство, як методичний прийом, застосовувався у кожній із трьох зазначених груп методів.

Використання краєзнавства у якості методичного прийому забезпечувало формування знань на трьох рівнях: перцептивному – коли основою знання було чуттєве, наочне сприйняття об'єктів рідного краю; вербальному – знання учнів набували повноти завдяки тому, що доповнювалися словесною краєзнавчою інформацією; практичному – у якому головна роль відігравала безпосередня взаємодія з об'єктами довкілля.

Знайомство учнів з рідним краєм відбувалося шляхом використання простих візуальних засобів: реальних об'єктів, гербаріїв, колекцій, місцевих карт та інше. Систематичне використання краєзнавства сприяло поєднанню усіх методів навчання у єдине ціле та поліпшенню побудови уроків. Взаємодія загального і краєзнавчого матеріалу здійснювалася у навчальному процесі таким чином, щоб останній органічно доповнював систему знань і не відкладався у свідомості дітей як самостійна змістова одиниця.

Позакласна краєзнавча робота у другій половині 40-х – 50-х рр. проводилася в індивідуальних, групових і масових організаційних формах. Найбільш поширеною формою індивідуальної краєзнавчої роботи було виконання завдань, що давалися вчителями у зв'язку з вивченням програмного матеріалу. Здебільшого вони мали разовий епізодичний характер. Серед групових форм провідне місце належало краєзнавчим гурткам. Їх діяльність спрямовувалася переважно на доповнення загальних знань, передбачених навчальною програмою. До планів роботи гуртків включалися або найбільш складні питання шкільної програми, або ті, що недостатньо розкривалися на уроках. Разом з тим, позакласна гурткова робота давала можливість дітям та учителям розглядати рідний край, як самостійний об'єкт дослідження. Масові форми позакласної краєзнавчої роботи запроваджувалися з урахуванням специфіки власного регіону, наявності важливих краєзнавчих об'єктів. На даному етапі позакласна краєзнавча робота учнів спрямовувалася на виконання навчальних програм, або на ліквідацію прогалин у знаннях, проводилася переважно за ініціативою учителів і без чіткої системи.

Позашкільна краєзнавча робота проявлялася в організації походів по рідному краю, в яких учні проходили по місцях бойової слави, зустрічалися з героями, учасниками і свідками військових дій, робили записи. 1948 року ширився рух під девізом «Прикрасимо Батьківщину садами». А юні геологи шукали корисні копалини, будівельні матеріали для відбудови зруйнованих сіл і міст, підприємств. У 1950-ті роки шкільний краєзнавчий рух перейшов під керівництво ЦК комсомолу та Центральної дитячої екскурсійно-туристської станції і організовувався у вигляді Всесоюзних експедицій школярів.

Відразу по завершенню війни Академія наук України виступила ініціатором відродження краєзнавчого руху. У 1947 році в Києві було створено Український філіал Всесоюзного географічного товариства, а також його відділення у багатьох містах України. З 1948 року друкується журнал «Краєзнавство в школі». Потім додається збірник «З досвіду екскурсійно-туристської та краєзнавчої роботи в школі». Аналогічні збірники випускалися у 50-х рр. і обласними інститутами удосконалення учителів. Висвітлення досвіду колег давало можливість учителям ознайомитися із багатогранністю і різнобічністю краєзнавчої діяльності. Завдяки виданню республіканських та обласних збірників учителі отримували значну методичну допомогу у розгортанні краєзнавчої роботи в школі.

Проте, незважаючи на підвищений інтерес до краєзнавства і дитячого туризму, наукове узагальнення набутого досвіду здійснювалося занадто повільно.

Таким чином, у 1930-ті – кінець 1950-х рр. розвиток системи шкільного краєзнавства відбувався в умовах контрреформи, що передбачала стандартизацію та уніфікацію освіти, відновлення предметно-урочної системи навчання. За цих обставин хоча і простежується поступове зростання обсягу краєзнавчого матеріалу у шкільних програмах, воно використовувалося у якості методичного прийому, додаткового, службового засобу для кращого засвоєння знань учнями.

Краєзнавство не було самостійним предметом вивчення у школі, відповідно не передбачалися і окремі вимоги до засвоєння краєзнавчих знань. Система краєзнавчої роботи спрямовувалася на формування інтересу та позитивного ставлення учнів до навчального матеріалу, міцне засвоєння його у свідомості та здатність застосовувати у

реальному житті.

Крім того, з цього періоду почалося перетворення краєзнавства у різновид пропаганди радянського способу життя.

Третій етап – кінець 1950-х – перша половина 1960-х рр.

Після прийняття у 1958 р. закону «Про зміцнення зв'язку школи з життям та про дальший розвиток системи народної освіти в СРСР» відбулася суттєва концептуальна зміна суті загальної освіти. Її методологічною основою стає ідея встановлення зв'язку знань і умінь з практикою життя найближчого оточення.

Це знайшло своє відображення у програмах шкільних предметів, зміст яких передбачав творчу краєзнавчу роботу учнів у ході отримання і застосування знань. Використання краєзнавства, з одного боку, повинно було привести до розуміння питань програми, а з іншого – сприяти поглибленню та усвідомленню учнями місцевих природних та суспільних явищ.

Краєзнавство як загальнопедагогічний принцип передбачав, що:

- навчання уже з початкової школи мало будуватися з урахуванням життєвого досвіду дітей;
- логічне поєднання навчального матеріалу відбувалося на основі дидактичного правила від одиничного – до загального, коли на місцевому, знайомому учням матеріалі розкривалися загальні наукові положення;
- уміле поєднання місцевого матеріалу із темами програми: навчати не на словесних схемах, а на спостереженні справжньої дійсності, відповідно до життєвих потреб;
- основними засобами вивчення рідного краю виступали природні, історико-культурні, виробничі об'єкти; моделі, карти, гербарії та ін.;
- запорукою належного теоретичного рівня підготовки дітей мав бути органічний зв'язок між програмним матеріалом, що вивчався на уроці, та науковими досягненнями, втіленими у житті рідного краю;
- оточуюча дійсність виступала не лише у якості джерела знань, а була об'єктом їх практичного застосування.

В умовах концепції поєднання школи з життям результати навчання оцінювалися не з позицій формального оволодіння знаннями, а з точки зору того, як вони допомагали виконанню практичних завдань. Це передбачало формування в учнів репродуктивного та творчого видів діяльності. Краєзнавство сприяло розвитку репродуктивної діяльності на рівні таких розумово-практичних операцій: сприйняття, засвоєння і закріплення. Розвиток творчої діяльності учнів відбувався у процесі самостійної краєзнавчої роботи та створення нового, оригінального, суспільно-цінного матеріального або духовного краєзнавчого продукту.

Починаючи з кінця 50-х – до середини 60-х рр. характерною особливістю історіографічних процесів стає випуск посібників для учителів відповідно до видів краєзнавства: історичне, географічне, літературне. Серед українських авторів таких посібників слід відзначити М. Лисенка та М. Пасічника. Особливістю даного етапу була поява значимих учительських робіт, які розглядали проблеми краєзнавства. Особливо вагомою є спадщина В. Сухомлинського, який у багатьох своїх роботах доводив необхідність поєднання навчання і виховання з пізнанням найближчого оточення.

У 1962 р. було організовано конференцію вчителів, присвячену розгляду досвіду краєзнавчої роботи в школі та застосуванню краєзнавчого принципу у викладанні географії.

Разом з тим, краєзнавчий матеріал у шкільних програмах даного періоду був представлений дискретно, у вигляді окремих, мало пов'язаних між собою питань, що позбавляло можливості сформувати цілісне уявлення в учнів про свій край. До того ж,

домінувала однобічність краєзнавчого матеріалу у програмах – переважно він стосувався природних та соціально-економічних характеристик регіону, тоді як культура, етнографічне, народознавче спрямування представлені не були.

У 1958-1965 рр. відбулися суттєві зміни у змісті та формах організації позакласної краєзнавчої роботи. На перше місце у її змісті також ставилися питання практичного, народногосподарського значення: ознайомлення з промисловістю і сільським господарством краю, пошук корисних копалин, проведення фенологічних спостережень і так далі.

Розвиток позакласної роботи обумовив перехід до більш складних форм її організації. На зміну тематичним гурткам приходили комплексні, а їх у свою чергу змінювали краєзнавчі товариства. Новим явищем була поява активних форм позакласної краєзнавчої роботи школярів: олімпіад, вікторин, конференцій. Вони дозволяли організувати обмін думок, сприяли формуванню умінь досліджувати дійсність та відстоювати свою точку зору.

Замість традиційних походів і екскурсій запроваджуються регулярні всесоюзні експедиції піонерів і школярів. Використання поняття «експедиція» замість традиційного «похід», означало не просто термінологічну реконструкцію, а якісну перебудову в методиці позакласного краєзнавства. У такий спосіб було здійснено перехід від методу спостереження до дослідницького методу. Експедиції мали на меті об'єднати учнів усієї школи, району, області, республіки для вивчення рідного краю по одній або декільком темам та надавали можливість обмінюватися досвідом цього вивчення. Така діяльність спрямовувалася на поліпшення ідейно-політичного виховання молоді, розширяла коло її інтересів, збагачувала новими знаннями, вміннями, яскравими емоціями.

У 60-х роках був започаткований рух червоних слідопитів, які встановлювали імена загиблих визволителів, розшукували їх родичів, упорядковували могили, пам'ятники.

Ще одним важливим етапом у розвитку краєзнавчого руху стало видання за допомогою багатьох подвижників багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР» (1962–1974 рр.), яка ознаменувала новий етап у роботі краєзнавців-дослідників на місцях. Учителі були залучені до збору матеріалів та підготовки довідок. По мірі накопичення матеріалів почали утворювати шкільні краєзнавчі музеї.

Четвертий етап – друга половина 1960-х – кінець 1980-х рр.

Намічений наприкінці 60-х – на початку 70-х рр. ХХ ст. курс на завершення переходу до загальної середньої обов'язкової освіти передбачав суттєві змістові та структурні зміни, які стосувалися і шкільного краєзнавства. Вони були обумовлені введенням в дію нової концепції змісту освіти. Основним методологічним імперативом стало визнання у якості мети загальної освіти всебічного і гармонійного розвитку особистості. Перехід до цієї концепції обумовив нове розуміння краєзнавства.

Збільшувався час на проведення практичних робіт та екскурсій, посилювалася увага до питань формування в учнів практичних умінь і навичок. Особливе значення мало уведення до шкільної програми з історії тем «Наш край». У такий спосіб краєзнавство перетворювалося із допоміжного засобу опрацювання окремих питань програми у обов'язкову частину навчального процесу та самостійний об'єкт вивчення. Це давало можливість сформувати в учнів цілісну систему уявлень про історичний розвиток свого регіону.

За допомогою краєзнавчого підходу вчителі могли реалізувати ідеї індивідуалізації, диференціації та активізації навчання, підібрати необхідний дидактичний матеріал та розробити проблемні завдання. Найбільш розповсюдженим був прийом, за яким учні шляхом самостійної роботи мали доповнити загальнонавчальний матеріал місцевими фактами. Дослідницька діяльність у процесі

краєзнавчої роботи спрямовувалася на наукове підтвердження основних ідей шкільних курсів.

З метою диференціації навчання у другій половині 60-х рр. були запроваджені факультативи. За своїм змістом факультативні курси поділялися на ті, що були спрямовані на вивчення виключно найближчого оточення, і ті, у яких краєзнавчий компонент виступав у якості дидактичного матеріалу. Факультативи збудовані на основі краєзнавства були наукового, природоохоронного або профорієнтаційного спрямування.

Форми, методи і засоби краєзнавчої роботи у 60-80-ті рр. підпорядковувалися ідеї єдності навчання, розвитку і виховання. Краєзнавство дозволяло побудувати педагогічний процес у цілому ряді предметів (географія, література, історія, біологія) на основі безпосереднього сприйняття досліджуваних об'єктів. Це давало можливість учням отримати синтетичні цілісні знання. Краєзнавство сприяло більш ефективному засвоєнню знань ще й завдяки тому, що перетворювало методи науки у методи навчання. У 80-х рр. краєзнавство перестало розглядатися лише як засіб засвоєння загальних знань і перетворилося у складову знань по предмету. Воно стає однією із цілей навчання і результатом навчального процесу. У результаті краєзнавчої роботи в учнів формувалися різні типи умінь: практичні, пізнавальні, теоретичні.

Завдяки запровадженню тем з історії рідного краю до шкільного курсу вітчизняної історії, вивченню проблем охорони природи у курсі біології та географії, появи краєзнавчих факультативів відбулося суттєве розширення навчальної бази шкільного краєзнавства в межах усієї України. Протягом 60-80-х рр. була остаточно сформована модель структурування та змісту краєзнавства у шкільних програмах. Воно, з одного боку, доповнювало знання основ наук, а з іншого, стає самостійною змістовою одиницею.

Краєзнавчий підхід у викладанні шкільних предметів, перетворення краєзнавства у самостійну змістову одиницю окремих програм, обумовили розробку та видання краєзнавчої навчальної літератури для учнів.

У 60-80-х рр. у результаті опрацювання значного досвіду краєзнавчої роботи, з'явилася велика кількість методичних посібників для вчителів. Вони були досить розгалуженими як за своїм предметним змістом (історія, література, географія), так і за напрямками діяльності, які розглядалися (навчальна, позанавчальна). Все більше методисти вдаються не до аспектного, а до комплексного аналізу шкільного краєзнавства. Краєзнавча робота починає розглядатися як різновид педагогічної системи. В умовах розгортання всесоюзних краєзнавчих маршів і експедицій, розпочався випуск методичної літератури, спрямованої на організацію участі шкіл у цих заходах.

Наприкінці 60-х рр. з'являється новий вид краєзнавчої літератури – навчальні посібники для студентів. Значно зросла кількість публікацій, присвячених шкільному краєзнавству, на сторінках науково-педагогічних періодичних видань.

Позапрограмне краєзнавство протягом 60-80-х рр. розвивалося у групових і масових формах. У зв'язку з тим, що широкого розповсюдження набув процес виокремлення видів краєзнавства на основі областей наукових знань, зросла роль та кількість краєзнавчих гуртків. Їх створення будувалося за предметним принципом. Найбільш поширеними у школах були історичні, географічні, літературні краєзнавчі гуртки. Основна діяльність гуртків спрямовувалася на доповнення знань, здобутих у процесі навчання, та дослідження нових фактів і явищ.

Продовжували свій розвиток у 60-80-ті рр. і краєзнавчі товариства та клуби. Від гуртків вони відрізнялись не тільки більшою кількістю членів, але й розгалуженою внутрішньою структурою, масштабністю цілей і завдань, активною участю у громадському житті школи, міста, села.

Помітним явищем позапрограмного краєзнавства стала діяльність загонів

червоних слідопитів. Також учні брали участь у природоохоронних заходах, займалися благоустроєм шкільних садів і населених пунктів, шефствували над культурними установами, матеріальними пам'ятниками.

Продовжували проходити Всесоюзні експедиції піонерів і школярів, приурочені до знаменних дат і пам'ятних подій у політичному та революційному житті країни. У 1972 р. було започатковано всесоюзну експедицію «Моя Батьківщина – СРСР». Найбільш масовою стала Республіканська експедиція школярів «У країну знань», яка присвячувалася 100-річчю з дня народження В. Леніна. Перетворення краєзнавства у засіб комуністичного виховання молоді з одного боку, значно обмежувало його просвітницьку і розвивальну роль, але з іншого надавало статусу обов'язкового елементу позапрограмної діяльності школи. Для виконання завдань експедиції кожна школа створювала експедиційні загони. Як низові організаційні структури, вони доповнювали традиційні для школи краєзнавчі колективи – гуртки, товариства, клуби.

Однією з форм творчої самодіяльності та громадської активності учнів залишався краєзнавчий музей, де оформляли також зали бойової та трудової слави. Краєзнавчі музеї, чиї експозиції містили цікавий та різнобічний матеріал та були оформлені на належному науковому і методичному рівні, отримували звання народних.

Іншою популярною формою туристично-краєзнавчої роботи в радянській період вважалися обласні / районні туристичні зльоти. Маючи завжди ідейно-політичне спрямування, туристичні зльоти, зазвичай, присвячувалися пам'ятним датам – 100-річчю з дня народження В. Леніна, 50-річчю ЛКСМУ тощо.

Проте, незважаючи на ідейне спрямування цих заходів, під час їх проведення завжди приділялася достатня увага змаганням юних туристів із туристської техніки та орієнтування на місцевості; відбувалися зустрічі з відомими людьми краю; працювали краєзнавчі виставки; проходили конкурси; фестивалі, військові ігри тощо. Такі конкурси, як на найкращу форму, емблему, опис і оформлення багатоденної подорожі, туристське фото та малюнок, художню самодіяльність, оформлення бівуаку, туристську саморобку, на найсмачніший обід вважалися найбільш цікавими. Організовувалися такі зльоти і для вчителів.

Розвиток дитячого туризму в Українській РСР відбувався під керівництвом Республіканської ДЕТС. Педагоги-методисти РДЕТС разом із науковцями, працівниками науково-дослідних інститутів Академії наук УРСР (геології, археології, економіки, мистецтвознавства, фольклору та етнографії ім. М.Рильського), наукових товариств (Товариство охорони природи, Товариство охорони пам'ятників історії та культури), Київського філіалу Центрального музею В.І.Леніна, Республіканського історичного музею розробляли завдання для експедиційних загонів юних туристів. Найбільш активні гуртківці здавали норми на значок «Юний турист», «Турист СРСР», отримували звання «Юний екскурсовод».

Про масштаби туристично-краєзнавчої роботи в школах і позашкільних навчально-виховних закладах республіки свідчать такі дані. У 70 – 80-х рр. у кожній області України працювала дитяча екскурсійно-туристична станція, їх налічувалося всього 28. При обласних та міських ДЕТС діяли 928 туристичних гуртків, в яких займалися 17 708 учнів. Окрім цього, у школах та позашкільних установах республіки працювало 24 747 гуртків, в яких займалося 468 315 учнів.

Навчання в гуртках проходило за програмою, розробленою навчальною частиною РДЕТС, яка передбачала теоретичні і практичні заняття, походи вихідного дня, тренувальні, звітні і залікові туристичні походи. Методисти обласних ДЕТС постійно надавали допомогу школам і позашкільним установам в організації туристично-краєзнавчої роботи, надсилали різноманітні інструктивно-методичні матеріали (розробки, рекомендації, умови для проведення конкурсів, оглядів, різні положення, типові завдання для експедиційних загонів, маршрути походів та екскурсій тощо у формі брошур, буклетів, методичних листів, плакатів). Значну роль у справі

популяризації туристично-краєзнавчої роботи серед школярів Івано-Франківської області зіграло видання журналу «Юний турист-краєзнавець», який виходив при сприянні працівників обласної ДЕТС щоквартально.

Керівники гуртків ставили за мету виховувати гуртківців у комуністичному дусі на кращих революційних, бойових і трудових традиціях радянського народу, надавати необхідні знання з туризму та краєзнавства, залучати гуртківців до суспільно-корисної праці, а головне, готувати туристичних організаторів, молодших інструкторів з туризму та юних екскурсіводів до роботи у школах і позашкільних установах. Навіть розважальні заходи, такі як вечори дружби, туристичні вогники організовувалися під актуальними на той час девізами: «Шляхами В.І.Леніна», «Дружба і братерство всіх народів СРСР», «Комсомолу України – 50 років», «Піонери – зміна комсомолу».

З середини 60-х рр. було створено ряд історико-етнографічних музеїв під відкритим небом, так званих скансенів, які є однією з найбільш дієвих форм комплексного показу народної архітектури, побуту, знарядь праці у відповідних природних умовах. Перші музеї-скансени почали діяти в Переяслав-Хмельницькому (Музей народної архітектури та побуту Середньої Наддніпрянщини), Ужгороді (Закарпатський музей народної архітектури та побуту), Львові (Шевченківський гай), Чернівцях та Києві (Музей народної архітектури та побуту України).

З 70-х рр. ХХ ст. в Україні здійснювалась цілеспрямована робота зі створення циклів екскурсій для школярів. До цих циклів включали екскурсії різного тематичного спрямування – історичні, природничі, виробничі та ін. За час навчання у школі протягом 10 років, беручи участь в екскурсіях, учні мали можливість досконало ознайомитись із різними аспектами розвитку рідного краю.

У цей період окрім наукового та шкільного краєзнавства почали використовувати термін «педагогічне краєзнавство», що, на думку П. Іванова, означав збагачення вчителя теоретичними і практичними знаннями, й одночасно його виховний вплив на учня.

У 80-х роках значного поширення набуває також термін «туристсько-краєзнавча діяльність». Ця зміна мала не лише підкреслити єдність туристичної та краєзнавчої видів діяльності, а й означала певні методологічні метаморфози: пізнавальні завдання, які вирішувалися за допомогою краєзнавства, втрачали свій пріоритет і відходили на задній план у порівнянні зі спортивно-оздоровчими.

Отже, у другій половині 60-х – 80-ті роки ХХ ст. викладання географії, історії, літератури здійснюється на краєзнавчій основі, що дає можливість використання різноманітних форм і методів екскурсійно-туристичної та краєзнавчої роботи. Шкільне географічне краєзнавство набуло особливого розвитку та займало одне з ключових позицій в системі навчально-виховної роботи. Найбільш поширеними формами краєзнавчої діяльності стали гуртки й товариства. З-поміж масових форм роботи можна виділити організацію тематичних вечорів, зустрічі з місцевими краєзнавцями та видатними особами, туристичні походи й екскурсії.

Попри недоліки і упущення, що спостерігалися в цій роботі, заідеологізованість змісту теоретичної підготовки юних туристів-краєзнавців були й прогресивні досягнення і позитивні впливи на розвиток юної особистості.

Туристично-краєзнавча робота у школах і позашкільних навчально-виховних закладах республіки сприяла всебічному розвитку школярів, їх розумовому, фізичному, естетичному, екологічному, патріотичному вихованню. Захоплення у шкільні роки подорожами, походами, туристично-краєзнавчою роботою, без сумніву, допомогло багатьом юнакам і дівчатам визначитися в житті, сприяло розвитку дослідницької компетентності та формуванню любові до свого краю.

П'ятий етап – 1991 рік – сьогодні.

Доба незалежності України створила передумови й надала шкільному

краєзнавству нового імпульсу. Після відновлення в березні 1990 р. Всеукраїнської спілки краєзнавців та з переходом до національної системи освіти, затвердження Державної програми «Освіта» («Україна ХХІ століття»), відбулися суттєві зміни у становищі шкільного краєзнавства:

- уведення обов'язкового краєзнавчого курсу «Рідний край»,
- збереження тем «Наш край», «Своя область» у програмах предметів інваріативної частини навчального плану,
- збільшення кількості краєзнавчих факультативів;
- введення краєзнавчих курсів у варіативній частині навчального плану;
- оновлення змісту: включаються раніше заборонені теми, пов'язані з релігійними, генеалогічними дослідженнями, окремими історичними подіями та особами. Інформація, яка раніше замовчувалася і не підлягала аналізу стає доступною. Відійшло у минуле обов'язкове вивчення революційних та комуністичних традицій.

Використання краєзнавства, як основного об'єкту для вивчення на предметній та інтегративній основі свідчить про те, що воно стало самостійним компонентом загальної освіти. Для його опрацювання застосовуються сучасні дидактичні види, форми та методи навчання, триває процес удосконалення засобів навчання.

У 1993 році було розроблено «Програми середньої загальноосвітньої школи. Географія 5–10 класи», у яких було передбачено курс «Рідний край» у 5 класі, видано методичні розробки «Викладання географії в школах України», «Про викладання географії та курсу «Основи економічних знань» у загальноосвітній школі, ліцеях та гімназіях», у яких було висвітлено методичні рекомендації щодо вивчення курсу «Рідний край».

Важливим центром розвитку шкільної географічної та краєзнавчої освіти стала сформована у 1992 році Асоціація вчителів географії України, яка організувала видання «Шкільна географія в Україні» та «Географія в школах України». У 1996 році засновано газету «Географія та шкільний туризм», яка нині видається під назвою «Краєзнавство. Географія. Туризм»

Вперше за весь час свого розвитку воно набуло статусу шкільного предмету і перетворилося у самостійний елемент формування наукових знань, практичних навичок та вмінь, ціннісних орієнтацій. З середини 90-х років педагоги, говорячи про краєзнавство, розуміють його як галузь географічної науки, завданням якої є комплексне фізико- та економіко-географічне пізнання території краю.

Указ Президента України «Про заходи щодо підтримки краєзнавчого руху в Україні» від 23 січня 2001 року надав новий поштовх розвитку краєзнавчого руху. У цьому документі вказувалось на необхідність розробки та включення до навчальних планів і програм загальноосвітніх, позашкільних, професійно-технічних та вищих навчальних закладів тем із краєзнавства.

Програма з географії 2001 р. передбачала використання краєзнавчого матеріалу у межах тем курсу «Загальної географії» у 6 класі. Місцевий матеріал доповнював та завершував окремі теми, зокрема тема «Атмосфера» містила наступні питання: пояс освітлення своєї місцевості, особливості клімату своєї місцевості. Практичні роботи на місцевості передбачали спостереження за погодою та опрацювання зібраних учнями матеріалів.

У курсі 8 класу «Фізична географія України» усі питання стосовно вивчення рідного краю були зосереджені у останній темі курсу «Фізична географія своєї області», на яку відведено було 5 год.

У 9 класі в курсі «Економічна і соціальна географія України» краєзнавчий підхід реалізовувався у дослідженні економічної та соціальної системи області як окремого об'єкта дослідження у розділі «Економічна і соціальна географія своєї області».

Тобто, вивчення краєзнавства у даній програмі відбувалося у 6 класі на рівні найближчого оточення, а у 8 та 9 класах – на рівні області.

У 2002 році побачила світ Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Програми розвитку краєзнавства на період до 2010 року»: до змісту загальної освіти вводилася варіативна частина, у складі якої могли бути краєзнавчі курси. Програми варіативних краєзнавчих курсів у межах певного регіону, будувалися на основі предметного або комплексного підходу. Предметний підхід передбачав, що вивчення краю відбувалося за галузями знань, носіями яких у школі є навчальні предмети (історія, географія, література). В умовах варіативного навчання великого значення набули інтегровані курси, які поєднували в собі декілька предметів і тим самим суттєво доповнювали інваріативну частину навчального плану. Програми інтегрованих краєзнавчих курсів будувалися за комплексним підходом і передбачали вивчення різних сторін життя регіону з метою створення цілісного уявлення про нього. У цей період активно почали впроваджуватися інтегровані краєзнавчі курси у різних областях України: «Київщинознавство», «Харківщинознавство» та ін.

У цілому, можемо констатувати, що до 2005 р. краєзнавча освіта розвивалася достатньо динамічно. Вона стає важливим складовим компонентом Державних стандартів. До 2010 р. практично всі області України були забезпечені навчально-методичною літературою та серією атласів «Моя мала Батьківщина», що розробило видавництво «Мапа».

Чергові зміни у змісті та структурі краєзнавства у шкільних програмах були пов'язані із переходом на 12-річну освіту. Розробники нової програми за основу взяли територіальні межі «історії краю»: місцевість у якій розташована школа (місто, селище, район). У програмі з географії увага до рідного краю суттєво знизилася, а курс «Рідний край» було переведено до варіативної частини. На перший план вийшли більш глобальне значення географії та її ролі у формуванні світоглядного розуміння природи Землі та географічної оболонки.

У 2010 році повернення до 11-річної школи не покращило ситуацію з використанням краєзнавчого матеріалу під час вивчення шкільних курсів географії у школі. Науковці розглядають цей процес як «згортання краєзнавчої освіти» і підкреслюють, що виведення з інваріативної складової навчальних планів ЗОНЗ пропедевтичного курсу негативно позначається на процесі пізнання учнями особливостей краю, чим порушується дотримання принципів комплексності, цілісності та неперервності в опануванні знаннями географічного краєзнавства.

Зміни у системі загальної середньої освіти та перехід від предметоцентризму до дитиноцентризму відрображені у Законі України «Про освіту» та Законі України «Про повну загальну середню освіту», зумовили нові підходи до реалізації краєзнавчої складової під час викладання шкільних курсів географії у загальноосвітніх закладах України. Відповідно до положень «Концепції Нової української школи», головним в оновленій програмі став перехід до компетентнісного підходу. Крім того, у програмі відображені наскрізні для шкільної географії змістові лінії – «Екологічна безпека та сталий розвиток», «Громадянська відповідальність», «Здоров'я та безпека» й «Підприємливість та фінансова грамотність», – що є ключовими для формування свідомого громадянина, який може на практиці та з користю для себе використати набуті знання. На сучасному етапі розвитку освіти намагаються посилити роль краєзнавчої складової, щоб протистояти духовній кризі в епоху глобалізації. В умовах оновлення змісту шкільної освіти краєзнавство розглядається як комплексне вчення про живу природу, суспільство та господарство, і водночас як засіб виховання.

Позапрограмне краєзнавство в умовах розбудови сучасної української школи продовжує розвиватися у традиційних групових та масових формах: гуртки, екскурсії та походи, експедиції, краєзнавчі олімпіади, свята, виставки та музеї. Спостерігається розширення тематики роботи форм позапрограмного краєзнавства, відхід від орієнтації тільки на проблеми навчальних предметів. Учні досліджують характерні, специфічні риси культури, господарства, побуту свого регіону.

Таким чином, світний потенціал краєзнавства у навчальному процесі сучасної школи використовується на трьох рівнях:

- як додатковий матеріал для більш ефективного засвоєння загальнонавчального;
- як основний об'єкт для вивчення відповідно до галузей науки (шкільних предметів) (історія краю, географія краю, література краю і т.д.);
- як основний об'єкт для вивчення на основі інтегративного поєднання різних наук (комплексне вивчення регіону).

Резюме

Система краєзнавчо-туристичної роботи вчителя географії формувалася поступово і до цього часу перебуває на етапі свого становлення. Вона є елементом більш складної системи – шкільного краєзнавства, що в свою чергу належить до двох великих систем – системи шкільної освіти та краєзнавства. Ця складнопідрядність стала причиною нерівномірності її формування, тих спадів та підйомів, які простежуються в її розвитку.

Якщо проаналізувати генезис системи краєзнавчо-туристичної роботи зі школярами, варто вказати, що почалася вона із розвитку краєзнавства, бажання окремих людей вивчати свій край, пізніше краєзнавчий принцип почали застосовувати в освіті дітей. Природно, що спочатку все це відбувалося на емпіричній основі, накопичений досвід краєзнавці передавали вчителям (краєзнавчі видання), а ті вже використовували набуті знання в процесі навчання. Потім до краєзнавчої діяльності почали залучатися школярі, початково як спостерігачі, а потім вже як і дослідники. В краєзнавчій роботі з дітьми використовувалися засоби туризму, що перетворило її в краєзнавчо-туристичну, а в окремі періоди – і в туристсько-краєзнавчу з переважанням туристичної складової.

Успішність розвитку краєзнавчо-туристичної роботи школярів залежала від ставлення уряду до вивчення краєзнавства загалом – традиційно метрополії не дуже були зацікавлені в цьому. Мета цієї діяльності – від освітньої політики уряду: пошуки можливостей для соціалістичного будівництва, радянський патріотизм, політехнічне виховання, всебічне вивчення рідного краю тощо.

На даному етапі шкільне краєзнавство виступає одночасно навчальним предметом, методом навчання і виховання та дидактичним принципом, проте його потенціал не використовується в повній мірі. Що стосується позакласної краєзнавчо-туристичної роботи, то внаслідок пандемії та посилення російської агресії, її можливості дуже обмежені.

Запитання для самоперевірки

1. Схарактеризуйте особливості розвитку шкільного географічного краєзнавства у XVII-XVIII ст.
2. Які зміни відбулися в шкільному краєзнавстві у XIX столітті? Чим вони були викликані?
3. Що відбувалося в краєзнавстві в 20-ті роки XX ст.?
4. Які основні зміни відбулися в шкільному краєзнавстві в 30-ті роки?
5. Як розвивалося шкільне краєзнавство під час Другої світової війни та по її завершенню?
6. Як розвивалося шкільне краєзнавство у 60–80-ті роки XX ст.? З чим це було пов'язано?
7. Які форми краєзнавчої роботи зі школярами були найбільш популярними в радянський період його розвитку?
8. Чому радянське шкільне та позашкільне краєзнавство вважається заїделогізованим?

9. Поясніть головні зміни у розвитку шкільного географічного краєзнавства після здобуття незалежності у 1991 році. Чи були вони послідовними?

10. Як розвивається краєзнавчо-туристична робота зі школярами на сучасному етапі?

Тести для самоперевірки

1. В який з етапів розвитку шкільного краєзнавства обов'язкове вивчення революційних та комуністичних традицій відійшло у минуле:

- a) к. 50 – 80-ті рр. XX ст.;
- b) 1991 р. – сьогодні;
- c) 20-ті роки XX ст.;
- d) 30 – кінець 50-тих рр. XX ст..

2. Процес накопичення досвіду взаємодії школи і найближчого оточення відбувався:

- a) від найдавніших часів і до кінця XVIII ст.;
- b) XIX – початок XX ст.;
- c) 20-ті роки XX ст.;
- d) 30 – кінець 50-тих рр. XX ст..

3. Коли почалося перетворення краєзнавства у різновид пропаганди радянського способу життя?

- a) від найдавніших часів і до кінця XVIII ст.;
- b) XIX – початок XX ст.;
- c) 20-ті роки XX ст.;
- d) 30 – кінець 50-тих рр. XX ст..

4. Розробка науково-методичних засад шкільного краєзнавства розпочалася:

- a) від найдавніших часів і до кінця XVIII ст.;
- b) XIX – початок XX ст.;
- c) 20-ті роки XX ст.;
- d) 30 – кінець 50-тих рр. XX ст..

5. В який з періодів краєзнавство набуло статусу шкільного предмету і перетворилося у самостійний елемент формування наукових знань, практичних навичок та вмінь, ціннісних орієнтацій:

- a) к. 50 – 80-ті рр. XX ст.;
- b) 1991 р. – сьогодні;
- c) 20-ті роки XX ст.;
- d) 30 – кінець 50-тих рр. XX ст..

Ключі до тестів: 1b, 2a, 3d, 4b, 5b.

Рекомендована література до теми

1. Бугрій В. С. *Шкільне краєзнавство в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.)*: монографія / В. С. Бугрій. Суми: Вид-во «МаєДен», 2011. 340 с.

2. Прокопчук В.С. Шкільне краєзнавство: навчальний посібник / В.С. Прокопчук; наук. ред. П.Т. Тронько; МОН України, Кам'янець-Подільський нац. ун-т ім. Івана Огієнка. – К.; Кам'янець-Подільський: Кондор, 2010. - С. 28 – 34

3. Соловей Л. Туристично-краєзнавча робота в загальноосвітніх і позашкільних навчально-виховних закладах України (60 – 80-і рр. XX ст.). *Краєзнавство*. 2011 №3. С. 87–92.

4. Крамська З. М. Підготовка студентів педагогічних технікумів до краєзнавчої роботи у школі в 20-30-ті роки ХХ століття. (спеціальність 011 – Освітні, педагогічні науки) доктора філософії, Черкаський національний університет імені Богдана Хмельницького, Черкаси, 2021, 215 с.
5. Олішевська Ю. А. *Шкільне географічне краєзнавство*. Навчальний посібник. К.: «ФОП Кравченко», 2020. С. 34–51.
6. Краєзнавство і туризм. Крачило М. П., Навч. посібник - К.: «ВИЩА ШКОЛА» - 1994
7. Пангелова Н.С., Пангелов Б.П. Теоретико-методичні засади туристсько-краєзнавчої роботи у вищих навчальних закладах: [навч.-метод. посібн.]. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2015. С. 73–103.

Тема 5. Гурток як основна форма позакласної краєзнавчо-туристичної роботи

План.

1. Учнівські географічні об'єднання: епізодичні групи, гуртки, клуби, наукові товариства.
2. Гурток як найпоширеніше добровільне об'єднання учнів.
3. Організація краєзнавчо-туристичного гуртка. Визначення складу учасників.
4. Планування й облік роботи краєзнавчо-туристичних гуртків

Ключові слова: оргкомітет (епізодична група), гурток, секція, краєзнавчо-туристичний гурток, клуб, учнівське наукове товариство.

5.1. Учнівські географічні об'єднання: епізодичні групи, гуртки, клуби, наукові товариства

Краєзнавчо-туристична робота з може проходити в рамках діяльності різних учнівських об'єднань: гуртків, клубів, товариств.

Групова форма роботи створює умови вільного спілкування з метою колективного виконання навчального завдання, запропонованого вчителем або самими учасниками.

Діяльність групи полягає в спільному плануванні роботи, сприйманні і осмисленні інформації, обговоренні програми дій, реалізації їх та оцінюванні результатів, взаємному контролі та корекції. У залежності від мети і етапу навчальної роботи можливе застосування різних видів групової діяльності:

- кооперативної, коли різні групи виконують окремі частини загального завдання;
- диференційованої, коли склад групи визначається близькими пізнавальними можливостями учнів, а її діяльність – завданнями посиленої складності;
- індивідуалізованої, коли кожний з учасників групи виконує той вид діяльності, до якого має найбільшу схильність.

Але головне в груповій роботі все-таки не організація спільної діяльності, що досягається не відразу і найчастіше залежить від самих учнів (їх складу, можливостей, рівня підготовки, прагнень і потреб), а можливість пошуку себе, свого місця в загальній діяльності, атмосфера довіри й вимогливості, що виникає в групі.

Самодіяльні об'єднання можна поділити на дві групи: загальні, доступні для всіх бажаючих учнів даної школи і спеціальні – для захоплених краєзнавством та туризмом старшокласників.

Загальні об'єднання (епізодичні групи, клуби й гуртки) створюються в школах для того, щоб залучити до позакласної роботи максимальну кількість учнів, незалежно від їх віку й рівня розвитку, успішності та моральних якостей. Основне завдання цих угруповань полягає не тільки в тому, щоб забезпечити школярам розумний і корисний відпочинок, цікаве дозвілля, сприяти їх всебічному розвитку, а й допомогти учням у пошуках улюбленого заняття.

Спеціальні об'єднання (товариства, асоціації) створюються для захоплених певною галуззю науки, техніки чи мистецтва учнів старших класів, які, перебуваючи в клубах чи окремих гуртках, не лише виявляють підвищений інтерес до певного виду діяльності, а й досягли помітних успіхів, довели своєю творчою працею, що їх захоплення не є випадковим чи тимчасовим, і згодом може стати для них професією.

Епізодична група (оргкомітет, орггрупа) – тимчасове об'єднання учнів для організації і проведення позакласного заходу з краєзнавства. Після завершення того чи іншого масового заходу епізодична група розпадається, а пізніше в зв'язку з

підготовкою та проведенням іншого масового заходу створюється знову. Звичайно, склад її значно змінюється: одні учні не отримали належного задоволення в роботі й вибули, інші, які раніше не брали активної участі, вирішили включитися в неї та ін. Проте, після виконання свого завдання епізодична група може не розпуститись, а для стабільної роботи перейти в інший вид учнівських об'єднань.

Гурток – самодіяльний колектив учнів, об'єднаних на основі спільних інтересів для тривалої (не менше року) регулярної роботи з поглибленого вивчення шкільного предмету (предметів) засобами туризму.

Клуб – об'єднання за інтересами дітей, учнів, вчителів, батьків; організація, яка створена на засадах добровільності, рівноправності її учасників, самоврядування, законності та гласності, функціонує на безоплатній основі. Існують профільні клуби (літературний клуб, клуб юних біологів, географів та ін.), дискусійні клуби (організують диспути, присвячені різним проблемам), клуби веселих і кмітливих (КВК), клуби допитливих тощо.

На відміну від гуртка, клуб є місцем відпочинку, періодичність занять у клубі суворо не регламентується, його відвідування для учнів може бути не обов'язковим.

Учніське наукове товариство – добровільне творче об'єднання здібних та обдарованих учнів, які прагнуть поглиблювати свої знання в окремій галузі науки. Виростає товариство, як правило, з гурткової роботи, комплектується з учнів різних вікових груп, переважно старших класів. Товариство є важливою ланкою профорієнтаційної роботи в школі та засобом широкого залучення учнів до наукової діяльності.

Учніські об'єднання близькі за структурою. Основні їх відмінності полягають в напрямку та тривалості діяльності, складності організаційних структур.

5.2 Гурток як найпоширеніше добровільне об'єднання учнів.

Гурток – самодіяльна група підлітків, що займаються поглибленим вивченням певної теми (тем) шкільного предмету.

У сучасній школі функціонують різноманітні гуртки. Зміст роботи гуртка зрозумілий з його назви: юних ботаніків, зоологів, фізіологів, екологів, рослинників, садівників, мікробіологів, агрохіміків, пасічників, генетиків, селекціонерів, фенологів тощо. Іноді назва гуртка визначає характер діяльності учнів: гурток юних дослідників, голубий (зелений) патруль.

Краєзнавчо-туристичний гурток – самодіяльний колектив учнів, об'єднаних на основі спільних інтересів для тривалої (не менше року) регулярної роботи з поглибленого вивчення рідного краю засобами туризму.

Це найбільш поширена форма краєзнавчо-туристичної роботи з географії, біології, історії тощо. Вони можуть передбачати як різноманітну краєзнавчу тематику занять, так і бути досить вузькі за змістом роботи (лише геологічні, чи топонімічні).

Робота краєзнавчо-туристичних гуртків підпорядкована вимогам програм, які розроблені Міністерством освіти і науки України.

Метою діяльності гуртка є набуття особистістю компетентностей у процесі занять краєзнавством.

Основними завданнями є формування у школярів наступних компетентностей:

1. **Пізнавальна компетентність**: ознайомлення та вивчення географії рідного краю, формування вміння дослідження навколишнє середовище та особистісного сприйняття отриманих результатів.

2. **Практична компетентність**: вміння описувати краєзнавчі об'єкти, оформляти польовий зошит та щоденник досліджень за вибраною темою, орієнтуватися на місцевості за допомогою карти та компасу, проходити маршрути за легендою, встановлювати намет, розпалювати вогнище в різних погодних умовах, готувати страви в похідних умовах на вогнищі, долати природні перешкоди, дотримуватися основних

правил техніки безпеки участі у туристських подорожах та змаганнях.

3. *Творча компетентність*: складання описів маршрутів 1–3 денного походу, брати участь в екскурсіях, експедиціях, акціях, пошуковій та дослідницькій роботі.

4. *Соціальна компетентність*: здатність до співробітництва, соціальна активність, формування основ культури спілкування, діалогу, виховання свідомого ставлення до власної безпеки та безпеки оточуючих, збереження та примноження культури, звичаїв, традицій українського народу, повага до людей, формування позитивних якостей емоційно-вольової сфери (самостійність, колективізм, працелюбство, ініціативність, відповідальність та інші), виховання доброзичливості, вміння працювати в колективі.

5. *Екологічна компетентність*: набуття навичок екологічної поведінки та екологічної культури, а також розумінні взаємозв'язку та взаємовпливу усіх компонентів навколишнього середовища, формуванні особистої відповідальності за стан довкілля на місцевому, регіональному та глобальному рівнях.

В основу практичної діяльності туристсько-краєзнавчих гуртків покладена ідея того, що краєзнавство – це ефективний засіб формування світогляду та розуміння географічної картини світу, пізнання довкілля, залучення до національної культури, традицій, звичаїв, побуту населення рідного краю, виховання громадянина патріота.

5.3 Організація краєзнавчо-туристичного гуртка. Визначення складу учасників

Ініціатором організації гуртка є звичайно вчитель, якому допомагають у цій справі найбільш активні учні. Утворюється гурток переважно з орггрупи, з учнів, які у ході масової чи індивідуальної позакласної роботи виявили підвищений інтерес до краєзнавства та туристичної діяльності.

У літературі дискутується питання про право бути членом гуртка. У практиці роботи шкіл склалася традиція приймати в члени гуртка лише учнів, які мають задовільну успішність з усіх предметів. Іноді вчителі встановлюють «кандидатський стаж» для дітей, які прагнуть працювати в гуртках.

Однак, на думку більшості вчених-методистів правильним є прийом до гуртка кожного учня, незалежно від успішності, який цікавиться краєзнавством, бажає активно працювати і виконувати всі обов'язки членів гуртка. Досвід учителів показує, що робота в гуртку підвищує загальну успішність учнів, їхню дисциплінованість, активізує пізнавальну діяльність. Запис у члени гуртка проводиться на добровільних засадах, проте з обов'язковим дотриманням певних правил. Тому в гурток приймають усіх, хто хоче, але залишають тих, хто працює. Для цього необхідно з перших днів подбати про певні права і обов'язки членів гуртка. Вони в ряді випадків регулюються статутом, який затверджується на організаційних зборах гуртка.

До роботи в гуртку потрібно залучати учнів за власним бажанням. В основному це учні 7–11 класів, а іноді й окремі учні 5–6 класів. Проте, існують приклади успішних краєзнавчо-туристичних гуртків п'яти-, шестикласників, в основному організовані їхніми класними керівниками-географами.

Легше організувати однакових за віком школярів, тому зазвичай бувають окремі гуртки для учнів середніх і старших класів, але в невеликих навчальних закладах може бути і один спільний гурток, який об'єднує різновікових краєзнавців.

Гурток має постійний склад. Кількість учнів у гуртку не унормовується, тому може бути різною. Найбільш комфортна для роботи – 15–20 осіб. Якщо бажаючих вступити в гурток багато (більше 20) або вони різного віку, то доцільно організувати секції

Секція – це первинна форма шкільних краєзнавчо-туристичних учнівських об'єднань (гуртків, клубів, товариств). Кількість членів кожної секції гуртка, як правило, не перевищує десяти.

У складі гуртка можуть бути такі секції:

- 1) Ландшафтна, або фізико-географічна – здійснює фізико-географічні дослідження навколишньої природи, організовує стаціонарні геоморфологічні спостереження.
- 2) Економіко-географічна – досліджує господарство та населення.
- 3) Гідро-метеорологічна – організовує систематичні метеорологічні та гідрологічні спостереження та вивчає клімат і гідрологію своєї місцевості.
- 4) Біогеографічна – вивчає рослинний і тваринний світ своєї місцевості, організовує фенологічні спостереження та екологічні дослідження.
- 5) Історико-археологічна – досліджує історію свого населеного пункту і його околиць.

Названа кількість секцій не є обов'язковою. Спочатку їх може бути значно менше, а в міру збільшення кількості членів гуртка чи товариства, збільшується і кількість секцій.

Секції збираються в окремі тижні (наприклад, перша – першого тижня, друга – другого тощо), а весь гурток раз на місяць проводить спільне засідання. Робота в гуртку проводиться систематично, в основному гурток збирається двічі на місяць або щотижня.

Кращі гуртківці, за умови успішного виконання завдань гуртка, можуть працювати в двох-трьох секціях. Розподіл гуртка на секції сприяє більш чіткій його роботі. Секцій у гуртку може бути дві-три і більше. За наявності в школі лише одного вчителя географії краще організувати один гурток з декількома секціями, що відрізняються складністю змісту роботи.

Гуртки юних краєзнавців організуються по-різному. Комплектування гуртка, а якщо він працює не перший рік, то доукомплектування його за рахунок новоприбулих, розпочинається на початку навчального року. Про це вчитель повідомляє на одному з перших уроків, коротко змальовуючи зміст і мету роботи гуртка. Можна вивісити в шкільному коридорі барвисто оформлене оголошення, продублювати це оголошення в соцмережах та шкільних чатах, повідомити на масових заходах. Можна з метою реклами провести краєзнавчу екскурсію, під час якої запропонувати школярам організувати краєзнавчий гурток.

Одним з перших моментів організації гуртка може бути виявлення школярів, які мають первинну інформацію про рідний край. Вчитель вислуховує їх і пропонує розширити та поглибити наявні знання, описавши екскурсії та походи, які їх чекають попереду. Окремі учні, що виявили інтерес до краєзнавства, як виняток, можуть бути прийняті до гуртка протягом навчального року.

Успіх роботи гуртка багато в чому залежить від його **активу**, який обирається на *перших зборах*. Зауважимо, що перше організаційне заняття гуртка проводять щороку, оскільки його склад змінюється.

Голова гуртка (староста) проводить збори, веде загальний щоденник, стежить за роботою членів гуртка, за виконанням обов'язків іншими членами активу гуртка, подає керівникові побажання гуртківців щодо плану роботи, разом з керівником планує роботу гуртка і окремі заняття, а також з черговими готує необхідні для практичних робіт інструменти й матеріали.

Його *заступник* веде записи в журналі, складає списки чергових, вивішує різні оголошення, що стосуються життя гуртка, веде облік роботи членів гуртка, відвідування ними занять, з'ясовує причини відсутності, веде короткий протокол зборів.

Редакційний відділ в складі трьох-чотирьох чоловік підбирає матеріал і веде сторінку в мережах, готує паперові матеріали (журнали, бюлетені – при потребі). Керує цією роботою і стежить за своєчасною підготовкою і написанням постів *редактор*.

Завгосп завідує майном гуртка, відповідає за інвентар, обладнання,

спорядження, бібліотечку та ін. *Відеоблогер* фільмує життя гуртка та навчає цьому інших учнів. *Аніматор* відповідає за організацію дозвілля гуртківців під час походів та інших заходів, збирає загадки, ребуси, шаради, кросворди запитання для вікторин та ін. на краєзнавчі теми. *Фізорг* – за фізичну підготовку гуртків.

Очевидно, що актив гуртка (перелік та кількість «посадових» осіб) визначається в залежності від напрямків його діяльності та кількості учасників. Керівникові гуртка варто всіляко розвивати ініціативу і самостійність активу гуртка, радитися з ним у вирішенні тих або інших питань.

На перших зборах гуртка також обговорюється та затверджується статут (в існуючий за потреби вносяться зміни).

Статутом регулюється напрям роботи гуртка, його завдання та організаційна структура, права й обов'язки членів гуртка. Зміст цього документу може бути різним. Здебільшого Статут містить наступні розділи:

- Мета і завдання.
- Структура гуртка.
- Основні напрямки діяльності гуртка.
- Обов'язки члена гуртка.
- Заохочення.
- Виключення з гуртка.

Статут повинен бути у вільному доступі, і перед вступом у гурток майбутній краєзнавець повинен ознайомитися з ним, щоб у подальшому виконувати передбачені в ньому обов'язки.

Крім обрання активу і обговорення статуту, на першому занятті гуртка учні разом з учителем складають і затверджують план роботи гуртка.

5.4. Планування й облік роботи краєзнавчо-туристичних гуртків

Програми краєзнавчо-туристичних гуртків умовно складаються з двох блоків – туристського і краєзнавчого, які доповнюють і збагачують один одного. Це дає школярам змогу не лише розширювати свій багаж знань з краєзнавства, але й активно займатися одним з видів спортивного туризму.

Співвідношення краєзнавчих та туристичних складових залежить від особистості вчителя, його досвіду з організації і проведення туристсько-краєзнавчих походів, експедицій, інтересів і підготовки школярів, а також можливостей школи.

Кожна програма передбачає теоретичні відомості та практичні заняття – у приміщенні (класі, спортивному залі, музеї) та на місцевості. Заняття на місцевості передбачають проведення екскурсій, прогулянок, одно- та багатоденних походів та краєзнавчо-туристичних експедицій, участь в змаганнях з техніки туризму, спортивного орієнтування, скелелазіння тощо, проведення різноманітних польових досліджень та спостережень.

Тематика роботи гуртківців пов'язана з досліджуванним у школі програмним матеріалом, спирається на нього, але не обмежується рамками програми, а виходить за її межі, розширюючи і поглиблюючи поставлені там питання. Тому теми гурткових занять можуть бути комплексного характеру, навіть виходити за межі географії, охоплювати питання різних наук.

Традиційно учитель, враховуючи завдання географії як навчального предмета, вікові особливості учнів, рівень їхніх знань, досвід, теоретичну і практичну підготовку, обирає вид гуртка та визначає напрям його роботи. Проте, як показує практика, більш ефективно працюють ті гуртки, де враховуються очікування учнів. З цією метою варто активу провести опитування гуртківців та сформувати попередній план, який потім доповнюється вчителем і затверджується на перших зборах гуртка. При менш діяльному активі чи на початку започаткування гуртка вчитель сам розробляє план.

Форма плану може бути довільною. Звичайно він складається з таких розділів:

- Самостійні, групові або індивідуальні дослідження і спостереження на шкільній навчально-дослідній земельній ділянці з об'єктами та явищами живої й неживої природи в зв'язку з їхнім господарським значенням для людини. Сюди належать і фенологічні спостереження.

- Екскурсії, походи, експедиції різноманітного типу – від одноденних виїздів до багатоденних.

- Організація масових суспільно корисних кампаній (природоохоронна робота).

- Організація краєзнавчих заходів у школі;

- Участь у змаганнях різного рівня;

- Вивчення наукової і науково-популярної літератури з визначених тем, складання оглядів, презентацій, які потім представляють на загальних зборах гуртка.

- Підготовка коротких доповідей та повідомлень про нові знахідки та ін.

Тобто, в ньому вказується зміст, обсяг і послідовність тем, форми і методи їхнього вивчення. У ньому повинні знайти відображення усі види роботи гуртка.

Слід зазначити, що програма і план роботи гуртка не є суворо регламентованими. У процесі роботи можна вносити зміни, зумовлені необхідністю врахування інтересів учнів, які постійно розвиваються, а також нових можливостей школи та вчителя.

Якщо гурток має більш туристичне спрямування, план його занять необхідно будувати так, щоб перед учнями завжди стояла близька і доступна мета – екскурсія, похід, експедиція, участь в змаганнях тощо. Керівник колективу повинен працювати і на перспективу: готувати учнів до літнього багатоденного походу (експедиції) та участі у змаганнях різного рівня – від районних до всеукраїнських та міжнародних.

Більшість програм гуртків розрахована на навчання дітей протягом трьох років. На опрацювання навчального матеріалу кожного року відводиться не менше 216 год, які розподілені на 2 блоки:

- «Географічне краєзнавство», що передбачає 166 год. для 1-го року навчання, 170 год. для 2-го року навчання, 174 год. для 3-го року навчання;

- «Туристсько-спортивна та фізична підготовка» – 50 год. для 1-го року навчання, 46 год. для 2-го року навчання та 42 год. для 3-го року навчання.

При переході учнів із класу в клас може відбуватися часткова зміна напрямку роботи гуртка, але загалом його Програма має розроблятися із додержанням вимог Державного стандарту базової та повної загальної середньої освіти в галузях «Природознавство», «Суспільствознавство», «Здоров'я і фізична культура».

Заняття гуртка організовується таким чином: одне заняття – теоретичне, друге – практичне. Тривалість занять визначається з урахуванням психофізіологічного розвитку та допустимого навантаження і складає в академічних годинах 45 хвилин. Орієнтовне співвідношення теоретичних і практичних годин 1 : 4.

Традиційно для занять обирається одна тема, над якою гуртківці працюють протягом ряду місяців, потім підводяться підсумки і всі приступають до розробки нової теми. Іноді учні виявляють стійку цікавість до проблеми і працюють над нею протягом ряду років.

Роботу з будь-якої теми плану можна проводити в такій послідовності:

- Вступне заняття (майже завжди має теоретичний характер).

- Самостійна робота школярів (майже завжди дослідницького характеру).

- Звітне заняття.

- Випуск журналу, відеоролика, оформлення виставки та ін. за результатами роботи.

Примірний перелік практичних робіт у гуртку:

1. Позакласне колективне читання географічної і краєзнавчої літератури, бесіди про прочитане, про те, як заповнювати читацький щоденник, писати реферат чи відгук

на книгу;

2. Проведення читацьких конференцій;
3. Робота з топоніміки свого краю;
4. Ведення спостережень за природою: геологічних, фенологічних, гідрометеорологічних та інших;
5. Проведення занять разом з сусідніми школами;
6. Виконання доручень наукових і господарських організацій (вивчення мінеральних джерел, родовищ будівельних матеріалів, ступеня забруднення води і земель шкідливими речовинами, врожайності пасовищ і сінокосів тощо);
7. Збір та оформлення матеріалів, ведення сайту, сторінки в соцмережі, рукописних стінгазет, журналу, альбомів, комплексних описів;
8. Оформлення тематичних фотовітрин, інформаційних бюлетенів, стендів, чергових карт;
9. Виготовлення і ремонт наочних посібників;
10. Суспільно-корисна робота (охорона лісу та його мешканців, боротьба з ерозією і забрудненням водойм, догляд за саджанцями садів, парків, вивчення та охорона історичних і природних визначних місць тощо);
11. Оформлення географічного кабінету, краєзнавчого куточку, музею школи, експозиції виставок;
12. Знайомство з місцевими краєзнавчими музеями, зообазами, виставками досягнень народного господарства тощо;
13. Знайомство з діяльністю обласної чи районної станції юних туристів, з роботою кабінетів географічного та інших факультетів вузів;
14. Екскурсійні поїздки в сусідні регіони, організація походів і експедицій під час канікул;
15. Вивчення географії свого краю (історія населеного пункту, населення, типи будинків, планування, мікрорайони);
16. Уявні подорожі по карті.
17. Листування з гуртківцями шкіл країни і сусідніх держав, обмін матеріалами для географічних кабінетів, краєзнавчих куточків, музеїв.

Практика роботи багатьох учителів показує, що гурткова робота в школі йде успішно тоді, коли члени гуртка, ознайомившись спочатку з різноманітними проблемами, потім у процесі занять свідомо вибирають для себе напрямок, що більше відповідає їх інтересам. Вузька спеціалізація на самому початку гурткової роботи передчасна.

Екскурсії та практичні заняття є обов'язковими та необхідними складовими навчально-виховного процесу. Вони передбачають створення умов для наближення змісту тем до реального життя. Періодичність екскурсій і практичних занять на місцевості – один раз на місяць. Необхідною умовою організації екскурсій і практичних занять на місцевості є дотримання санітарно-гігієнічних вимог та техніки безпеки.

При плануванні екскурсій, практичних занять, подорожей та змагань беруться до уваги сезонні зміни погоди, додаткові можливості для реалізації запланованих заходів під час канікул. Для закріплення та реалізації набутих вихованцями знань, умінь та навичок у кінці навчального року планується літня туристсько-краєзнавча подорож (поза сіткою навчальних годин).

Для того, щоб не було неприємних несподіванок в організації походів та подорожей, у перші тижні занять гуртка необхідно провести батьківські збори, де розповісти про план роботи гуртка, розклад занять та особисте спорядження юного туриста для практичних занять та подорожей.

У методиці проведення гурткових занять важливо поєднувати індивідуальну самостійну роботу кожного учня з колективною. Учитель має уважно вивчити індивідуальні особливості школярів. Чергування теоретичних і практичних занять,

екскурсії в природу та спостереження будь-якого епізодичного явища – усе це дозволить за короткий час скласти загальну характеристику колективу й оцінити можливості кожного гуртківця. Працюючи з таким колективом, педагог постійно буде мати можливість правильно поєднати розвиток і задоволення інтересів кожного гуртківця із загальними тематичними заняттями. На цій стадії можливий вихід деяких учнів і приплив нових, що цілком природно. Познайомивши з особливостями змісту і методики занять гуртка, школярі серйозніше визначать своє ставлення до нього.

Учитель постійно співпрацює з гуртківцями: пропонує теми для спостережень і дослідної роботи, довідкову літературу, відповідає на запитання членів гуртка, сприяє розвиткові самостійності дітей, їхньої ініціативи.

Учителю необхідно не тільки обговорити з гуртківцями план роботи, але головне – вчасно ознайомити учнів зі змістом і методикою досліджень тих об'єктів і явищ, вивчення яких буде доручено.

Слід відразу ж починати з практичної роботи та закріплення за кожним учнем або ланкою визначених об'єктів і ділянок роботи. Чим раніше й ґрунтовніше учні будуть ознайомлені зі змістом і методикою досліджень, тим більше в них буде можливостей для успішного виконання робіт.

Кожен член гуртка повинен мати індивідуальне завдання з теми дослідження, яке він буде виконувати протягом більш-менш тривалого часу. Важливою умовою, що забезпечує успіх самостійної позакласної роботи учнів, є розподіл завдань з урахуванням творчих здібностей, обдарованості, віку та психофізичних особливостей стану здоров'я дітей.

Програма передбачає варіативність як дидактичних принципів, так і елементів інноваційних методів навчання, спрямованих на формування творчої особистості, включаючи оздоровчу та інструктивну спрямованість.

На заняттях гуртка використовують різноманітні методи навчання в залежності від віку гуртківців: пояснювально-ілюстративні (розповідь, пояснення, бесіда, ілюстрація, дискусія та ін.), репродуктивні (відтворювальні), тренінгові (розвиток знань, набуття вмінь та навичок), дискусійні, проблемно-пошукові (дослідницькі, пошукові) методи навчання. При проведенні практичних занять перевага надається краєзнавчим дослідженням та пошуковій роботі, спортивним та рухливим іграм з елементами туризму, краєзнавчим дослідженням за природою, об'єктами та інше.

Застосовуються різноманітні засоби навчання: наочні посібники, картографічний, дидактичний матеріали, технічні засоби навчання.

Позакласна робота залишається цікавою для учнів лише в тому випадку, якщо вони не відчувають у ній застою, одноманітності. Тому потрібно поступово вести краєзнавців від виконання простих дослідів і спостережень до проведення все складніших робіт, що мають дослідницький характер.

З метою створення сприятливих умов для всебічного розвитку школярів члени кожного гуртка повинні:

- працювати над поглибленням і розширенням своїх теоретичних знань;
- оволодіти певною системою практичних умінь і навичок;
- брати активну участь у дозвіллі, іграх, розвагах тощо.

Особливо велика ефективність виховної функції гурткових занять. У колективі однолітків з підвищеним інтересом до даного предмета кожен учень краще використовує потенційні можливості всього колективу, тут повніше розкриваються внутрішні резерви школярів в оволодінні теоретичними знаннями та практичними вміннями. І вчитель має можливість більш цілеспрямовано сприяти розвиткові потрібних якостей у кожного гуртківця. Адже не випадково багато захоплених своєю справою фахівців займалися в предметних гуртках.

Резюме

Основними формами учнівських об'єднань у позакласній роботі є оргкомітети, гуртки, клуби, наукові товариства. Найбільш доцільною організаційною формою на перших етапах краєзнавчої роботи є краєзнавчо-туристичний гурток зі спеціалізованими секціями, з невеликою кількістю активних учасників, який в міру розгортання краєзнавчої роботи в школі може поступово переростати в краєзнавче товариство.

Краєзнавчо-туристичною роботою учням необхідно займатись систематично. Програма гуртка повинна передбачати проведення навчальних екскурсій, туристських прогулянок та подорожей, вивчення народних традицій, проведення пошукових експедицій відповідної тематики. Краєзнавчий принцип дає можливість будувати роботу з дітьми відповідно до дидактичного правила: від відомого до невідомого. Навчання з використанням краєзнавчого матеріалу значно полегшує засвоєння учнями наукових понять і закономірностей, є могутнім джерелом знань і чудовим засобом виховання учнівської молоді.

Заняття в туристсько-краєзнавчому гуртку інтегрують в собі освітні, трудові і виховні функції. Цілеспрямована робота дає нові знання, формує екологічне мислення, розвиває правильні погляди на взаємодію суспільства і природи, сприяє зв'язку теоретичних знань з життям.

Завдання організатора краєзнавчо-туристичної роботи – будувати діяльність гуртка в рамках принципів освіти, навчання та позакласної роботи, добираючи відповідні форми та методи роботи.

Запитання для самоперевірки

1. Охарактеризуйте типи об'єднань учнів у позакласній роботі з географії.
2. Чому гурток є найпоширенішим типом об'єднань учнів у позакласній роботі?
3. Які вимоги висуваються до членів краєзнавчо-туристичного гуртка?
4. В яких випадках гурток структурують на секції?
5. Навіщо обирати актив краєзнавчо-туристичного гуртка? Які завдання на нього покладаються
6. З кого складається актив краєзнавчо-туристичного гуртка?
7. Хто формує програму та план роботи краєзнавчо-туристичного гуртка?
8. Яка структура занять краєзнавчо-туристичного гуртка?
9. Які практичні роботи можна планувати в гуртку?
10. Навіщо вчителю взаємодіяти з батьками гуртківців?

Тести для самоперевірки

1. До загальних учнівських об'єднань, які характерні для позакласної роботи і діють на постійній основі, належать:

- a) орггрупи, клуби, наукові товариства;
- b) орггрупи, гуртки, клуби, факультативи, наукові товариства;
- c) гуртки, клуби, наукові товариства;
- d) всі відповіді вірні.

2. Організаційний комітет (орггрупа, епізодична група) в краєзнавчо-туристичній роботі зі школярами – це:

- a) тимчасове об'єднання учнів для організації і проведення позакласного заходу з краєзнавства;
- b) самодіяльний колектив учнів, об'єднаних на основі спільних інтересів для тривалої (не менше року) регулярної роботи з поглибленого вивчення краєзнавства засобами туризму;

с) об'єднання за інтересами дітей, учнів, вчителів, батьків; організація, яка створена на засадах добровільності, рівноправності її учасників, самоврядування, законності та гласності, функціонує на безоплатній основі;

д) добровільне творче об'єднання здібних та обдарованих учнів, які прагнуть поглиблювати свої знання в окремій галузі науки, пов'язаній з краєзнавством.

3. Гурток в краєзнавчо-туристичній роботі зі школярами – це:

а) тимчасове об'єднання учнів для організації і проведення позакласного заходу з краєзнавства;

б) самодіяльний колектив учнів, об'єднаних на основі спільних інтересів для тривалої (не менше року) регулярної роботи з поглибленого вивчення краєзнавства засобами туризму;

с) об'єднання за інтересами дітей, учнів, вчителів, батьків; організація, яка створена на засадах добровільності, рівноправності її учасників, самоврядування, законності та гласності, функціонує на безоплатній основі;

д) добровільне творче об'єднання здібних та обдарованих учнів, які прагнуть поглиблювати свої знання в окремій галузі науки, пов'язаній з краєзнавством.

4. Клуб в краєзнавчо-туристичній роботі зі школярами – це:

а) тимчасове об'єднання учнів для організації і проведення позакласного заходу з краєзнавства;

б) самодіяльний колектив учнів, об'єднаних на основі спільних інтересів для тривалої (не менше року) регулярної роботи з поглибленого вивчення краєзнавства засобами туризму;

с) об'єднання за інтересами дітей, учнів, вчителів, батьків; організація, яка створена на засадах добровільності, рівноправності її учасників, самоврядування, законності та гласності, функціонує на безоплатній основі;

д) добровільне творче об'єднання здібних та обдарованих учнів, які прагнуть поглиблювати свої знання в окремій галузі науки, пов'язаній з краєзнавством.

5. Наукове товариство в краєзнавчо-туристичній роботі зі школярами – це:

а) тимчасове об'єднання учнів для організації і проведення позакласного заходу з краєзнавства;

б) самодіяльний колектив учнів, об'єднаних на основі спільних інтересів для тривалої (не менше року) регулярної роботи з поглибленого вивчення краєзнавства засобами туризму;

с) об'єднання за інтересами дітей, учнів, вчителів, батьків; організація, яка створена на засадах добровільності, рівноправності її учасників, самоврядування, законності та гласності, функціонує на безоплатній основі;

д) добровільне творче об'єднання здібних та обдарованих учнів, які прагнуть поглиблювати свої знання в окремій галузі науки, пов'язаній з краєзнавством.

Ключі до тестів: 1с, 2а, 3б, 4с, 5д.

Питання з теми, що виносяться на самостійне опрацювання

- Формування програми з урахуванням освітніх потреб школярів з інтелектуальними порушеннями

Рекомендована література до теми

1. Олішевська Ю.А. *Шкільне географічне краєзнавство*. Навчальний посібник. - К.: «ФО-П Кравченко», 2020. С. 144–156.

2. Петух Г.М. Краєзнавчий гурток як форма організації позакласної роботи з географії. URL : <http://surl.li/lqjad>

3. Поліщук В. В. Туристсько-краєзнавча діяльність дітей в навчальних закладах освіти. URL : <http://surl.li/lqjcn>
4. Копилець Є. В. Географічна підготовка за чинними навчальними програмами з позашкільної освіти туристськокраєзнавчого напрямку з видів спортивного туризму. URL : <http://surl.li/lqjdf>
5. Олішевська Ю. Особливості організації туристсько-краєзнавчої діяльності молоді у місті Києві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія*. 2016. № 2(65). С. 24–28. DOI : <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2016.65.5>
6. Гайда Л. А. Про діяльність гуртків туристсько-краєзнавчого профілю у позашкільних та загальноосвітніх навчальних закладах Кіровоградщини. *Методичний вісник*. Кіровоград, 2014. № 50. С. 253–263. URL : <http://surl.li/lqjgy>
7. Синьов, В., & Коваленко, В. Модифікація програми «Юні туристи-краєзнавці» як засіб задоволення освітніх потреб школярів з інтелектуальними порушеннями. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2022. Вип. 50. С. 105-112. <https://doi.org/10.26565/2074-8167-2022-50-10>

Тема 6. Організація шкільного краєзнавчого музею

План.

1. Основні принципи організації та діяльності шкільного краєзнавчого музею
2. Комплектування фондів шкільного краєзнавчого музею.
3. Фондова робота.

Ключові слова: шкільний краєзнавчий музей, музей, краєзнавчий музей, фонди музею.

6.1 Основні принципи організації та діяльності шкільного краєзнавчого музею

Музей – науково-дослідний та культурно-освітній заклад, створений для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою, залучення громадян до надбань національної та світової культурної спадщини.

Шкільний краєзнавчий музей – це навчально-дослідний та культурно-просвітницький заклад, створений в навчальному закладі для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою.

Шкільний музей – це експозиція натуральних, штучних, об'ємних і графічних експонатів. Його розміщують в одному з приміщень школи для обслуговування навчально-виховного процесу.

Діяльність музеїв при навчальних закладах унормовується Положенням про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України (далі – Положення).

Основна відмінність шкільних музеїв полягає в тому, що створюються вони за ініціативи педагогічних, учнівських колективів та батьківської громадськості, а музейні експозиції в них комплектуються і використовуються відповідно до навчально-педагогічних і виховних завдань школи. Експонати музею збирають і виготовляють в основному самі учні під керівництвом учителів. Так школярі здобувають необхідні для самостійної роботи знання і навички, оволодівають методами пошуково-дослідницької роботи.

Профіль шкільного музею залежить як від напряму навчально-виховної роботи в школі, так і від особливостей конкретної місцевості. За профілем музеї можуть бути: історичні, природничі, літературні, мистецькі, науково-технічні, комплексні, галузеві тощо. Найпоширеніші в школах музеї широкого (*краєзнавчого*) профілю, що відображають особливості природи, історію, економіку і культуру свого регіону.

Основними завданнями шкільних музеїв (відповідно до Положення) є:

- залучення молоді до краєзнавчої, науково-дослідницької, художньо-естетичної та природоохоронної роботи;
- формування в молоді соціального досвіду на прикладах історичного минулого України;
- вивчення, експонування та популяризація історико-культурних та природних надбань рідного краю засобами навчальної, виховної та просвітницької роботи;
- розширення і поглиблення загальноосвітньої та допрофесійної підготовки молоді засобами позакласної, позашкільної роботи;
- надання допомоги педагогічним колективам навчальних закладів у впровадженні активних форм роботи з учнями;

- залучення дітей, учнів та молоді до формування, збереження та раціонального використання Музейного фонду України;
- проведення культурно-просвітницької роботи серед дітей та молоді, інших верств населення.

В основі організаційної структури і керівництва роботою музею лежить принцип самоврядування. Загальне керівництво ним здійснюють директор школи та організатор позакласної роботи, а безпосередньо завідує музеєм керівник, призначений директором з-поміж вчителів-краєзнавців. Спрямовує роботу музею рада, яка обирається на загальних зборах його активу.

Музей працює згідно із затвердженими його радою перспективними тематико-експозиційними та річними планами. Основою першого є шкільна програма, окремі питання якої відображені у відповідних темах музейної експозиції. У тимчасовій експозиції на допоміжних або додаткових стендах подані додаткові теми, присвячені актуальним питанням суспільного та економічного життя краю, проблемам світової політики.

6.2. Процес створення шкільного краєзнавчого музею та основні напрямки його роботи

Рішення про підготовку концепції створення музею, збір музейних предметів та музейних колекцій, формування експозиції та фондів музею приймається керівником навчального закладу та оформлюється наказом. Наказ про відкриття музею видається керівником навчального закладу за наявності:

- тематико-експозиційного плану музею;
- фонду музейних предметів, зібраних і зареєстрованих в інвентарній книзі;
- експозиції відповідного змісту;
- окремого приміщення та обладнання, яке забезпечує збереження, вивчення й експонування музейних колекцій та окремих музейних предметів;
- архіву музейних предметів;
- охорони музею, організованої в рамках охорони навчального закладу;
- забезпечення пожежної безпеки в рамках протипожежної охорони навчального закладу;
- розкладу роботи музею.

Отже, для відкриття шкільного музею необхідно, насамперед, зібрати музейні предмети, мати відповідну матеріальну базу – приміщення для експозиції, фондосховище, умови для охорони музею, оснастити його засобами протипожежної сигналізації, підібрати кадри, забезпечити фінансування робіт.

Оправдовує себе поетапний підхід до створення музею – організація виставок, музейних кутків, кімнат. Їх відвідувачі – учні, учителі, жителі населеного пункту, гості, фахівці дадуть слушні поради щодо способу використання наявних експонатів, підкажуть, яких предметів і форм експонування бракує, де і як їх можна придбати. Побачивши, що передані пам'ятки знайшли правильне використання, відвідувачі поділяться й іншими, більш цінними документами, матеріалами.

Процес створення краєзнавчого музею проходить такі послідовні етапи:

1. розробка тематики і структури,
2. складання тематичного і тематико-експозиційного планів,
3. відбір краєзнавчих матеріалів,
4. складання колекцій та ескізів,
5. розміщення експонатів,
6. оформлення експозиції,
7. легалізація діяльності (реєстрація).

Розробляючи тематичну структуру музею, слід згрупувати експозиційний

матеріал по відділах: історичний, географічний, етнографічний, літературний, професійно-довідковий, а також «Вивчаємо рідний край», «Наша школа».

Якщо створений музей відповідає вимогам положення про музей, то комісія по огляду шкільних музеїв виносить рішення про присвоєння йому звання «Шкільний музей», вручається спеціальне посвідчення; і одночасно заводиться паспорт шкільного музею. Це звання підтверджується один раз на три роки.

Напрями роботи шкільного краєзнавчого музею:

Музейно-організаційний напрям забезпечує функціонування шкільного музею. Координаційним центром діяльності шкільного музею є музейна рада, до складу якої входять голова, відповідальний за зберігання фондів і його помічник, секретар, кілька членів. Створюються також секції: експедиційно-пошукова, експедиційно-тематична, організаційно-масова.

Музейний актив виконує таку роботу:

- 1) комплектує основні фонди музею, виготовляє матеріали допоміжного фонду;
- 2) налагоджує листування з різними організаціями, музеями, школами, окремими особами тощо;
- 3) вивчає зібрані матеріали;
- 4) створює стаціонарні експозиції і пересувні виставки;
- 5) організовує екскурсії та інші культурно-організаційні заходи в музеї або поза його межами;
- 6) здійснює підготовку екскурсів та лекторів;
- 7) сприяє використанню експозиції і музейних матеріалів у навчально-виховному процесі;
- 8) організовує суспільно корисну роботу учнів відповідно до профілю музею.

Планування діяльності музею є необхідною умовою його успішної роботи. Робота шкільного музею здійснюється за перспективним, річним і поточним планами, які розробляються музейною радою.

З метою використання матеріалів музею у навчально-виховному процесі плани роботи музею погоджуються з робочими планами вчителів-предметників, класних керівників та планами шкільної гурткової роботи. Окремо складають плани пошуково-експедиційної, фондової, тематико-експедиційної та екскурсійно-масової роботи.

Навколо краєзнавчого музею розгортається діяльність шкільних краєзнавчо-туристичних гуртків, що працюють за певними напрямами пошуково-дослідницької роботи. Діяльність музею сприяє правильному вибору тем і напрямів наступної роботи з вивчення рідного краю.

З роками діяльність шкільного музею неминуче виходить за рамки шкільного життя. Він стає пошуково-творчою лабораторією педагогічного колективу, в якій здійснюється науково-педагогічна обробка зібраних матеріалів, створюються дидактичні посібники для навчально-виховного процесу. Шкільні музеї перетворюються на організаційно-методичні центри шкільного краєзнавства, сприяючи розширенню загальноосвітнього кругозору і спеціальних знань учнів, формуванню у них наукових інтересів і професійних нахилів, організовуючи суспільно корисну працю учнів.

Освітньо-виховний напрям значною мірою зорієнтований на розв'язання загальноосвітніх завдань. З одного боку, краєзнавці в музеї мають можливість оволодівати прийомами самостійної пізнавальної діяльності, розширювати свій кругозір, поглиблювати знання, а з другого – сприймання експозиції потребує значних інтелектуальних зусиль, творчого піднесення, що сприяє формуванню особистої активності учнів, патріотизму, викликає у відвідувачів конкретні чуттєві враження, наочно-образне мислення і на цій основі створює умови для пізнавального процесу і передачі знань.

Специфіка пізнавального процесу в музеї виявляється в тому, що вже відомі

події і явища підкріплюються задокументованими музейними предметами. Наочність не тільки стимулює спостережливість, а й сприяє формуванню навичок предметного сприймання. Слід пам'ятати, що у дітей більше розвинуте конкретне мислення, в той час як у дорослих переважає абстрактне. Тому і здатність до зорового переживання у дітей розвинута більше, ніж у дорослих.

Безпосередній контакт з музейною реліквією викликає у школярів почуття особистої причетності, і в результаті емоційної реакції, що виникає, підсилюється образне уявлення про ці події і явища.

Викликаючи різноманітні емоції у школярів, музей одночасно створює основу для виховного впливу, адже пізнання через емоції – найефективніший шлях у вихованні переконань, моральних цінностей і норм, естетичних ідеалів.

Ефективність освітньо-виховного впливу музею в цілому багато в чому буде залежати від того, наскільки учні підготовлені до сприймання музейної інформації. Мова йде про певний рівень «*музейної культури*», тобто здатності орієнтуватися в музейному середовищі і, користуючись музейною мовою, бачити експозицію. Під цим розуміють уміння людини оцінювати музейні предмети не тільки як пам'ятки матеріальної культури, а й із суспільно-історичних позицій, як частину історії, багатогранність зв'язків якої поєднує минуле з сьогоденням.

Навчально-програмний напрям передбачає безпосереднє використання музейної експозиції і музичних фондів зібрань для навчання учнів. Воно здійснюється як з допомогою організованих форм, наприклад, вивчення краєзнавчих тем та розділів природознавства, фізичної та економічної географії з використанням експонатів музею на уроках, так і шляхом самостійної роботи школярів за навчальною програмою.

У шкільній практиці склалися різноманітні **форми використання музейної експозиції і фондів матеріалів на уроках**:

- 1) розробка, організація і проведення в музеї уроків, навчальних екскурсій;
- 2) використання вчителем музейних предметів і експонатів як наочних посібників на уроці;
- 3) організація бесід, рольових ігор;
- 4) підготовка доповідей і повідомлень учнів з матеріалів екскурсії на уроці;
- 5) написання творів, пов'язаних з одержаними враженнями і здобутими знаннями в музеї;
- 6) організація шкільних факультативів.

Так, краєзнавчий матеріал дає змогу вчителю географії добре підготуватися до уроків і широко використовувати його у процесі викладання. Наприклад, мінерали і гірські породи, зібрані в музеї, демонструються на уроках у всіх класах, де вивчають географію, при вивченні корисних копалин району, області, країни. На матеріалах краєзнавчого музею проводиться практичне заняття у 6 класі з опису гірських порід і матеріалів. Під час вивчення теми «План і карта» (6 клас) чудовим наочним матеріалом є туристська карта, складена учнями старших класів. За місцевим календарем погоди та схемами фенологічних спостережень шестикласники визначають різницю між поняттями «погода» та «клімат». На основі матеріалів краєзнавчого музею доцільно розпочати вивчення природних зон у 6 класах. Важко переоцінити роль експонатів краєзнавчого музею при вивченні географії України. Дуже легко вивчати свою область у краєзнавчому музеї, де все під руками: різні колекції, схеми, карти та інше наочне приладдя, виготовлене та зібране руками юних краєзнавців. У дослідників рідного краю виховується почуття гордості за свої знахідки, палке бажання поповнити музей новими експонатами.

Організація дозвілля школярів – напрям який перетворює музей на місце змістовного і пізнавально-емоційного спілкування (музейні, позамузейні, пересувні форми роботи тощо).

Шкільний музей є однією із форм розвитку творчої самодіяльності і громадської

активності школярів. Діяльність музею спрямовується таким чином, щоб кожне нове покоління учнів, критично оцінивши роботу своїх попередників, продовжувало її. При такій цілеспрямованій праці зберігається наступність музейно-краєзнавчої роботи. Важливо, щоб до праці в шкільному музеї школярі прилучались під впливом батьків.

Участь батьків у розвитку шкільної музейної справи сприяє зростанню їхнього авторитету серед дітей, що в сімейному вихованні дуже важливо. В наш час здійснення принципу співдружності школи, сім'ї і громадськості в роботі шкільного музею стане однією із важливих ланок відродження національної свідомості і культури.

6.2. Комплектування фондів шкільного краєзнавчого музею.

Шкільні краєзнавчі музеї здійснюють збір пам'яток історії, матеріальної і духовної культури людини, матеріалів і предметів, що мають суспільну, історичну або естетичну цінність, їх фонд комплектується відповідно до завдань і профілю музею.

У період функціонування музею напрям пошуку і комплектування фондів визначається орієнтовним змістом і структурою експозиції, яку планується розгорнути.

У період створення музею комплектування фондів підпорядковується завданням побудови музейної експозиції.

Музейний актив повинен бути ознайомлений із структурою майбутньої експозиції, з напрямками пошуку, основними його етапами, відповідною методикою.

Для керівника важливо, враховуючи інтереси, рівень знань і вмінь учнів, розподілити між ними теми майбутнього дослідження. Важливо також, щоб учні навчилися користуватись бібліотечними каталогами, бібліографічними покажчиками, статистичними довідниками, адже ці навички є основою справжнього пошуку.

Спочатку вивчають загальні питання. Використовуючи краєзнавчу довідкову літературу (енциклопедії, путівники, музейні довідники), готують реферати і повідомлення.

Спеціальна література допоможе з'ясувати можливості одержання матеріалів на місцях (фотографування, зарисовки та ін.), поінформує, що можна замовити в архіві, як шукати той чи інший музейний предмет тощо.

Музейний актив складає перспективний план комплектування фондів, у якому міститься перелік необхідних музею матеріалів, указані місця їх пошуку.

Комплектування фондів музею здійснюється в процесі організації пошукових експозицій, походів і екскурсій, систематичних спостережень за природними явищами і процесами та ін.

Необхідно дотримувати продуманої системи планування з виділенням ряду етапів. Перший етап – перспективне планування, яке передбачає розгортання наукової, дослідницької роботи музею і показ її наступності. Другий етап включає складання річного плану, в якому визначаються мета і завдання пошуково-краєзнавчої роботи. На третьому етапі намічається і розробляються різні пошуково-краєзнавчі заходи (експедиції, екскурсії, вечори, конференції).

Так, рідний край вивчається за загальним планом географічного вивчення території. Виконання запропонованої програми може бути послідовним від першої теми до останньої або, навпаки, вибірково залежно від кількості виконавців. При невеликій їх кількості можливий відбір для вивчення із розділів програми питань, що становлять найбільший інтерес. Основний метод краєзнавчої роботи в музеї – самостійна діяльність слухачів.

Слухачі мають оволодіти матеріалом своєї теми і відповідного розділу музею на такому рівні, щоб стати екскурсоводами. З методикою польових досліджень школярі ознайомлюються на заняттях і під час екскурсій, походів, а також вивчають зміст і методику вивчення об'єктів, які визначені для дослідження.

Окремі матеріали (картини, плакати тощо) може придбати музей. Джерелом комплектування фондів краєзнавчого музею можуть також бути надходження від

окремих осіб та організацій. Проте основна маса матеріалів для музею повинна виготовлятися руками краєзнавців.

На час створення музею необхідною є переорієнтація тематики шкільних гуртків географічного, біологічного, літературного та ін. Доцільним слід вважати створення нових гуртків: туристичного, фотографічного, технічного моделювання, студії образотворчого мистецтва та ін. На їх основі формуються пошукові групи і загони.

Краєзнавчі музеї організують тематичні пошукові експедиції. Методика їх роботи значною мірою залежить від напрямку пошуку і профілю музею. Орієнтовними можуть бути такі напрями руху учнівської молоді: «Моя земля – земля моїх батьків», «Рідна мова – пісня солов'їна», «Срібний край», «Роде наш красний», «Струни серця», «Кришталеві джерела» та ряд інших.

На відміну від тематичних, комплексні експедиції дають можливість одночасно вивчати край в усіх проявах життя природи і населення. Такий широкий підхід можливий за тих умов, коли створення музею стало загальношкільним напрямом роботи протягом ряду років. Зібрані під час пошукових експедицій, походів, екскурсій, спостережень матеріали з допомогою учителів і фахівців вивчають і описують, а також з'ясовують їх освітньо-виховне значення і напрями застосування. Ці матеріали повинні бути відповідним чином оформлені і використані при виготовленні експонатів і наочних посібників для допоміжного фонду, шкільного навчально-виховного процесу, культурно-освітньої роботи поза межами школи.

6.3. Фондова робота.

Основу музею складають його **фонди** – науково організована сукупність музейних предметів і необхідного для їх вивчення і експонування науково-допоміжного матеріалу. Крім того, це головний результат науково-дослідної роботи музею і основа для всіх видів його діяльності. Своєрідність фондів надає музею своє обличчя, визначає його профіль.

Зібрані музейні матеріали прийнято ділити на дві групи – основний і науково-допоміжний фонди. До **основного фонду** входить зібрання музейних предметів відповідно до профілю музею. **Музейний предмет** – культурна цінність, якість або особливі ознаки якої роблять необхідним для суспільства її збереження, вивчення та публічне представлення. Їх класифікують за типами музейних джерел:

- *речові музейні предмети*: зброя, виробничий інвентар, зразки сировини, виготовлена продукція і напівфабрикати, предмети побуту – одяг, взуття, головні убори, меблі, домашнє начиння, предмети військового спорядження, залишки зброї, гравюри, монети, паперові гроші, медалі, значки. Зберігання в музеї діючої вогнепальної зброї, вибухонебезпечних предметів не допускається;
- *письмові джерела*: рукописні і друковані матеріали – листи, щоденники, спогади, наукові і літературні праці, різні документи офіційних установ, осіб, книги, періодичні видання, листівки, плакати, буклети тощо;
- *зображувальні джерела*: документальні зображувальні матеріали – фотографії, фотонегативи, картографічні матеріали, креслення, плани, малюнки, таблиці; твори образотворчого мистецтва – живопису, графіки, скульптури;
- відео-, кіно- та фоноджерела – зафіксована різним способом (на платівках для грамофонів, патефонів, магнітних стрічках тощо) звукова інформація про життя школи, населеного пункту, окремих людей, важливі події.

У сукупності ці матеріали є першоджерелом і складають основну, найціннішу частину фонду, що підлягає вивченню, об'єднанню в колекції, висвітленню в експозиціях, використанню в інших формах музейної роботи.

Значну кількість музейних предметів відносять до *науково-допоміжного фонду* – частини музейного зібрання, що складається з науково-допоміжних матеріалів,

зібраних або спеціально створених для експозиційної та виставкової роботи, а також дублетного та обмінного фондів. Переважна більшість цих матеріалів виготовляється учнями в процесі роботи над експозицією. У цьому проявляється одна із особливостей шкільного музею, його відмінність від державних і навіть – громадських: він твориться, обслуговується учнями, працює в інтересах їх освіти і виховання. Мова йде про макети, в яких у зменшеному вигляді відтворюються певні оригінальні об'єкти – будівлі, землянки, виробничі приміщення, моделі літаків, космічних кораблів, автотракторної техніки, карти-схеми бойових дій, плани, діаграми, таблиці, фото і ксерокопії, репродукції тощо.

Відбір і включення матеріалів до основного чи допоміжного фондів повинні здійснюватися на основі критеріїв – профільності, відповідності тематиці музею, наукової достовірності, навчально-виховної цінності, доступності.

Використання музейних фондів забезпечується науково-довідковим апаратом музею. Як правило, це систематизовані карткові (тематичні та іменні) каталоги.

На теоретичних заняттях методист-музеєзнавець повинен ознайомити музейний актив з інструктивними матеріалами по обліку і зберіганню музейних предметів, фондовою роботою місцевого краєзнавчого музею, з правилами та специфікою обліку і збереження надходжень у шкільному музеї.

На практичних заняттях слухачі повинні ознайомитися з усіма етапами облікової роботи – від складання акта прийому-здачі, запису легенди до роботи над допоміжними формами обліку.

Облік експонатів шкільного музею проводиться з метою їх юридичної та фактичної охорони. На кожний предмет, який надходить до музею, складається легенда – пояснювальна записка, що містить відомості про походження і призначення, історичне та матеріальне його значення. Учні повинні набути навичок складання актів прийому-здачі матеріалів. Акт складається у двох примірниках, один з яких залишається у того, хто передав експонат, а другий – зберігається в музеї.

Процедуру актування і реєстрації музейних матеріалів у книзі надходжень прийнято відносити до першого етапу обліку. Наступним етапом обліку оригінальних пам'яток історії, культури і природи є їх інвентаризація та шифрування.

Наукова інвентаризація – це стадія обліку музейного фонду, на якій фіксуються результати вивчення музейних предметів з метою правового закріплення їх за музейною колекцією чи розділом фондів та охорони наукової інформації про предмет. Інвентаризації підлягають усі музейні предмети, що надійшли на постійне зберігання до основного фонду музею.

Типова інвентарна книга фіксує у графах різноманітну інформацію про музейний предмет: порядковий номер, дату запису, дату, джерело і спосіб надходження, супровідні документи, найменування і короткий опис предмета, кількість, матеріал, місцезнаходження, номери актів про передачу чи вилучення предмета тощо.

Описуючи предмети або колекції, які були зібрані під час походів, зазначають назву місцевості і обставини, за яких вони були виявлені. Якщо музейний предмет куплений, то вказується його вартість. В останній графі інвентарної книги роблять позначення про вилучення експоната та інші додаткові відомості.

В інвентарній книзі також фіксуються потокові надходження. Зібрані під час експедиції або походу матеріали реєструються на місці збирання в колекційному описі, що є складовою частиною інвентарної книги і має ідентичний порядок заповнення. В інвентарній книзі колекційний опис реєструється під одним загальним номером, а всім предметам колекції надаються ще порядкові номери. Номер колекційного опису надається і експедиційному щоденнику.

Колекційний опис і щоденник ведуться в окремих пронумерованих зошитах. На першій сторінці подаються дані:

Інвентарний номер _____
Колекційний опис експедиція, пошукова група _____
Місце роботи _____
(область, район, пункти збирання матеріалів)

Почато __. __. 20__ Закінчено __. __. 20__

Кількість описаних предметів _____

Відповідальний за ведення _____

Знахідкам поряд з їх реєстрацією в колекційному описі надається шифр таким чином, як це робиться при їх внесенні до інвентарної книги.

Інвентарна книга ще до її заповнення прошнуровується, аркуші нумеруються, книга підписується і скріплюється печаткою.

Ще до заповнення інвентарної книги на музейний предмет складається інвентарна картка. На заоблікований предмет наноситься шифр, який складається з порядкового номера, за яким предмет записаний до інвентарної книги, та назви школи. Скажімо шифр МСШ 2 К.-П. – 15 означає, що предмет зберігається в музеї середньої школи №2 м. Кам'янець-Подільського під номером 15.

Є певні правила нанесення шифру на музейний предмет, суть яких полягає в тому, щоб уберегти предмет від пошкодження, не допустити, аби шифр кидався в очі й відвертав увагу від самого предмета.

У музеї при цьому формується науково-довідковий апарат – система довідково-пошукових засобів, які розкривають структуру і склад музейних фондів. Він включає каталоги, картотеки, банк даних на веб-сайті в комп'ютері. Основним носієм інформації про музейний предмет є каталожна картка, в якій фіксуються різні дані про нього. Каталог, картотеки можуть будуватися за різними критеріями:

- інвентарні – у порядку запису в книзі;
- предметні – за назвою предметів в алфавітному порядку;
- іменні – за прізвищами, що згадуються в документах;
- хронологічні;
- географічні;
- за тематикою чи по предметах, що вивчаються в школі, тощо.

Такі картотеки чи каталог з відповідними рубриками допоможуть учителеві, учням відшукати необхідний матеріал і використати під час підготовки й проведення уроку, виховного заходу, екскурсій, написання повідомлень, рефератів, наукових конкурсних робіт, інших заходів.

Фондова робота передбачає також **правильне зберігання музейних предметів**, їх охорону. Наприклад, книги зберігають закритими, за винятком тимчасового виставкового експонування окремих сторінок, у вертикальному положенні, гравюри, малюнки, фотографії перекладають цигарковим папером, документи тримають у папках, фотографії і фотонегативи – у конвертах, марки – в альбомах, монети і медалі – у паперових пакетах, одяг підвішують на плечиках.

Музейні предмети захищають від вигорання, пилу, механічних пошкоджень, гризунів, молі. Їм створюють відповідний температурний режим. У разі потреби проводять профілактичні або й реставраційні роботи. Приміщення повинно мати протипожежну сигналізацію та надійно охоронятися.

Музейні предмети повинні «працювати» – нести відвідувачеві наукову інформацію. А це забезпечується шляхом їх показу, цілеспрямованого, науково обґрунтованого демонстрування з метою розкриття вибраної теми, профілю, власне – шляхом створення *музейної експозиції*. Вона і є результатом експозиційної роботи – одним з основних напрямів музейної діяльності, у ході якого реалізується науково-дослідна, інформаційна та освітньо-виховна функції шкільного музею. В експозиції музейні предмети стають *експонатами*, складають певну систему образів, розкривають тему, діють на розум і почуття відвідувачів.

Оформлення експозиції має свій логічний порядок. Воно починається з наукового проектування.

На першому етапі проектування формується наукова концепція експозиції – цілісний узагальнений погляд на мету, завдання, сукупність основних тем, ідей, проблем, які складають основний науковий зміст експозиції.

На наступному етапі концепція знаходить своє втілення в розширеній тематико-експозиційній структурі – документі, що містить перелік і зміст розділів, тем, підтем, опис майбутніх експозиційних комплексів.

Важливе значення має відбір експозиційного матеріалу – сукупності як автентичних (оригінальних) музейних предметів, так і різних відтворень – моделей, муляжів, текстів тощо.

За наявності розширеної тематико-експозиційної структури і достатнього набору експозиційного матеріалу створюється *тематико-експозиційний план* – документ, який відображає групування експозиційних матеріалів відповідно до розширеної тематичної структури експозиції. Він включає назви розділів, підрозділів, тем, підтем, експозиційних комплексів; основні тексти, анотації, перелік експонатів в експозиційних комплексах із зазначенням відомостей про характер експозиційних матеріалів (оригінал, копія, модель та інше), їх розмір, місце і шифр зберігання.

На основі тематико-експозиційного плану відбувається *художнє проектування експозиції* – розробка художньої форми, що адекватно відображає зміст експозиції. Воно здійснюється в три етапи. Спочатку на базі наукової концепції виробляється художня у формі креслень, макетів і пояснювальних документів, далі – створюється ескізний проект і, нарешті, – монтажні листи і шаблони.

На етапі наукового, а згодом і художнього проектування враховуються принципи як спеціальні – історико-хронологічний, комплексно-тематичний і проблемний, так і загальнонаукові – науковості, об'єктивності, використовуються системний, ансамблевий і тематичний методи. Правильний вибір принципу і методів сприяє ефективній реалізації задуму.

Вибір принципів і методів експозиційної побудови в значній мірі залежить від вибору профілю музею. Шкільні історичні музеї здебільшого будуються за *історико-хронологічним принципом*, який дозволяє розкрити історію населеного пункту або краю в певній часовій послідовності відповідно до прийнятої періодизації.

Краєзнавчий музей створюють, як правило, *методом тематичного показу*, розкриття з допомогою експозиційних матеріалів, пояснюючих текстів важливих розділів – природи, економіки, історії, культури, тем і підтем.

Метод систематичної експозиції застосовують при створенні природничих експозицій (рослин, зразків корисних копалин), організації виставок.

Ансамблева експозиція створюється для відтворення історичних подій, побуту, життя і діяльності видатних осіб шляхом поєднання документальних матеріалів з певним інтер'єром (бабусина хата, діорама бою, епізод з життя, робочий куток письменника тощо).

Важливу інформаційну функцію в музейній експозиції відіграють *тексти*. Вони діляться на провідні, заголовні, пояснювальні (анотації до розділів, тем, експонатів), етикетаж і покажчики.

Має значення й *відбір експозиційного обладнання* – допоміжних конструкцій, пристосувань для побудови експозиції, що включає музейні вітрини, подіуми, стенди, кріплення, збірно-розбірні перегородки, турнікети, електротехнічні, аудіовізуальні технічні засоби, меблі.

Важливим видом експозиційної роботи є *організація виставок*. Вона особливо активізувалася в роки незалежності України і дає можливість оперативно відгукуватися на важливі події, ювілейні дати з історії краю, життя і діяльності видатних земляків. Виставка надає можливість розкрити музейне зібрання, залучити до експонування

матеріали інших музеїв, приватних колекціонерів, а отже – посилити співпрацю, удосконалити методи експозиційної та культурно-освітньої діяльності.

У ході підготовки і проведення виставки здійснюється комплекс заходів. Наказом по школі затверджуються відповідальні, графік підготовчих робіт, дата відкриття виставки, проведення екскурсій, графік яких погоджується з класними керівниками, учителями-предметниками.

Музейна виставка – тимчасова музейна експозиція, присвячена певній темі (голодомору в краї, скажімо) і побудована на музейних експонатах (розбиті жорна, глиняний глечик із залишками борошна, трави, що вживалися в їжу, фотографії, книги, копії документів, свідчень, спогади тощо), може бути *стаціонарною* (розміщеною в музеї, актовій залі, фойє школи) або *пересувною* (експонується в будинку культури, сусідніх школах).

За змістом розрізняють наступні види музейних виставок:

- тематичні: присвячені конкретній темі або події, наприклад, голодомору, історії школи, життю видатних осіб тощо;
- системні: експонуються однорідні музейні предмети або цілі їх колекції відповідно до систематики певної галузі науки, наприклад, ботаніка, зоологія.
- ансамблеві: створений для відтворення історичних подій, побуту, життя та діяльності видатних осіб шляхом поєднання документальних матеріалів з певним інтер'єром, наприклад, реконструкція інтер'єру письменника або відтворення старовинної майстерні;

Організація виставок дає можливість не тільки посилити реалізацію навчально-пізнавальної, культурно-освітньої функцій музеїв, а й поповнити музейні фонди надходженнями від відвідувачів.

Велику кількарічну роботу зі створення музею завершує наказ по школі, який видається директором після оформлення музейної експозиції, за наявності положення про музей, фонду музейних предметів, зареєстрованих в інвентарній книзі оригінальних пам'яток історії, культури, природи, розкладу роботи музею, засобів охорони та пожежної сигналізації.

Легалізація музею – офіційне визнання відбувається шляхом його *реєстрації*, яку відповідно до порядку обліку музеїв при навчальних закладах організовують Український державний, обласні, районні та міські центри туризму і краєзнавства, інші позашкільні заклади і здійснюють спеціальні комісії, створені при районних (міських) відділах освіти, та отримання свідоцтва про відомчу реєстрацію музею з підписом і печаткою керівника обласного управління освіти і науки.

До речі, облік шкільних музеїв є не тільки засобом легалізації музеїв, а й основною формою впорядкування та систематизації музейної мережі, створення банку даних про музеї. При цьому реалізується завдання виявлення в музеях матеріалів, які мають виняткову наукову, історичну і художню цінність, взяття їх на особливий облік. Облік здійснюється шляхом заповнення уніфікованого паспорта, один примірник якого залишається в школі, другий – в органі управління освітою, третій – в УДЦТК учнівської молоді.

У ході перереєстрації музеям при навчальних закладах, що діють понад два роки, за значні успіхи в підвищенні ефективності навчально-виховного процесу засобами пошукової, туристсько-краєзнавчої, науково-дослідницької роботи, у формуванні та збереженні музейного фонду України, популяризації пам'яток історії, культури, природи може бути присвоєно звання «Зразковий музей», яке підтверджується один раз на три роки. «Зразковий музей» отримує диплом відповідного зразка.

Таким чином, створення і легалізація музею є тривалим процесом діяльності всього шкільного колективу – педагогів, учнів, батьків, жителів населеного пункту, у ході якого поглиблено і всебічно вивчається його історія, природа, економіка і

культура, відбувається збір, наукова обробка і систематизація музейного матеріалу, формування основного і науково-допоміжного фондів музейних предметів, оформлення експозицій, відкриття і реєстрація нового музейного закладу..

Резюме

Як свідчать результати дослідно-експериментальної роботи, значний потенціал щодо залучення учнів старшого шкільного віку до процесів пізнавально-пошукової і пошуково-дослідної діяльності криють у собі шкільні музеї. Ефективність виховного впливу діяльності шкільних музеїв залежить від дотримання певних умов їх організації й функціонування:

- відкриттю шкільного музею має передувати серйозна організаційна, пізнавально-пошукова і пошуково-дослідна робота всього шкільного колективу (педагогів, школярів, батьків) і громадськості;
- зібрані у процесі пошукової діяльності матеріали мають широко використовуватися під час навчально-виховної роботи школи;
- діяльність школярів щодо створення і функціонування музею має позитивно оцінюватися ровесниками, батьками, педагогами, громадськістю.

Краєзнавчий матеріал, зібраний в шкільному музеї, доцільно використовувати на уроках географії, біології, історії, літератури, народознавства, при проведенні багатьох позашкільних заходів, при підготовці рефератів, науково-дослідних завдань, доповідей, повідомлень, тощо.

Доцільно в процес роботи шкільних музеїв внести інноваційні технології (комп'ютерна візуалізація знайденої інформації, архівне її зберігання, можливість легкого доступу користувача до центрального банку даних, обробки результатів та ін.), реалізація яких дає можливість по-новому підійти до використання і зберігання матеріалів і надбань діяльності гуртківців.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке шкільний краєзнавчий музей, які його основні риси?
2. Які завдання покладаються на шкільний краєзнавчий музей?
3. Які основні напрями роботи шкільного краєзнавчого музею?
4. Яким чином шкільний краєзнавчий музей може забезпечувати організацію дозвілля школярів?
5. Як відбувається комплектування фондів шкільного краєзнавчого музею?
6. Яке місце посідає планування в комплектуванні фондів шкільного краєзнавчого музею?
7. Що таке основний та допоміжний фонди в шкільному краєзнавчому музеї?
8. Що таке музейний предмет? Як класифікують музейні предмети?
9. Як здійснюється інвентаризація музейних предметів?
10. Які є вимоги до зберігання музейних предметів?
11. Які правила оформлення музейної експозиції?
12. Що таке легалізація музею? Які кроки передбачає цей процес?
13. Яким чином уряд заохочує діяльність шкільних краєзнавчих музеїв?

Тести для самоперевірки:

1. Шкільний краєзнавчий музей – це:
  - a) організаційний центр краєзнавчої роботи школи;
  - b) навчально-дослідний та культурно-просвітницький заклад, створений в навчальному закладі для вивчення, збереження, використання та популяризації музейних предметів та музейних колекцій з науковою та освітньою метою;
  - c) це експозиція натуральних, штучних, об'ємних і графічних експонатів,

зібраних на території рідного краю, яка розміщується в одному з приміщень школи для обслуговування навчально-виховного процесу;

d) всі відповіді вірні.

2. Для підписання наказу про відкриття шкільного краєзнавчого музею необхідно:

a) ініціатива вчителя, підтримка батьківського комітету, бажання адміністрації закладу;

b) наявність музейних предметів та приміщення, де можна організувати експозицію, відповідних фінансових та кадрових ресурсів;

c) письмовий дозвіл сільської / селищної або міської ради відповідної територіальної громади;

d) всі відповіді вірні.

3. Що належить до музейно-організаційного напрямку роботи шкільного музею:

a) комплектування основних та виготовлення матеріалів допоміжного фондів, створення стаціонарних експедицій та пересувних виставок, підготовка екскурсоводів тощо;

b) розробка, організація і проведення в музеї уроків, навчальних екскурсій, факультативів, занять гуртка та ін.;

c) формування музейної культури школярів, розвиток самостійної пізнавальної діяльності, наочно-образного мислення тощо;

d) все вищеперераховане.

4. Що належить до освітньо-виховного напрямку роботи шкільного музею:

a) комплектування основних та виготовлення матеріалів допоміжного фондів, створення стаціонарних експедицій та пересувних виставок, підготовка екскурсоводів тощо;

b) розробка, організація і проведення в музеї уроків, навчальних екскурсій, факультативів, занять гуртка та ін.;

c) формування музейної культури школярів, розвиток самостійної пізнавальної діяльності, наочно-образного мислення тощо;

d) все вищеперераховане.

5. Що належить до навчально-програмного напрямку роботи шкільного музею:

a) комплектування основних та виготовлення матеріалів допоміжного фондів, створення стаціонарних експедицій та пересувних виставок, підготовка екскурсоводів тощо;

b) розробка, організація і проведення в музеї уроків, навчальних екскурсій, факультативів та ін.;

c) формування музейної культури школярів, розвиток самостійної пізнавальної діяльності, наочно-образного мислення тощо;

d) все вищеперераховане.

Ключі до тестів: 1a, 2b, 3a, 4c, 5 b.

Питання з теми, що виносяться на самостійне опрацювання:

- Підготовка й проведення екскурсій у шкільному краєзнавчому музеї.

Рекомендована література до теми:

Базова:

1. Про затвердження положень про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах, які перебувають у сфері

управління Міністерства освіти і науки України / Наказ МОН України № 1195 від 22.10.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1415-14#Text>

2. Шкільний краєзнавчий музей. Географіка : географічний портал. URL : http://geografica.net.ua/publ/galuzi_geografiji/kraeznavstvo_i_turizm/shkilnij_kraeznavchij_muzej_ch_1/63-1-0-819

3. Олішевська Ю.А. Шкільне географічне краєзнавство. Навчальний посібник. К.: «ФО-П Кравченко», 2020. С. 157 – 172.

Інтернет-джерела:

1. Ремех Т., Савенков А. Шкільний музей як освітній простір та просвітницький ресурс. С. 283 – 288. URL : <http://surl.li/matpu>

2. Оформлення шкільних краєзнавчих музеїв. URL : <https://studfile.net/preview/7773059/page:34/>

Додаткова:

1. Єфімова В. Шкільні музеї і музейна педагогіка в Україні в першій половині ХХ століття: персоналії. 2021. / Педагогічний музей України Національної академії наук України. URL : <http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/school-museums/>

2. Шкільні музеї в Україні в першій половині ХХ сторіччя / Педагогічний музей України ; [укладачі : В. Гайдей, О. Міхно ; наук. консультант О. Сухомлинська]. Вінниця : Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2020. 208 с.

Тема 7. Експерсії як форма краєзнавчо-туристичної роботи

План.

- 7.1 Експерсія в системі краєзнавчо-туристичної роботи
- 7.2 Підготовка краєзнавчої експерсії.
- 7.3 Підготовка учнів до експерсії
- 7.4 Проведення експерсії та її заключний етап
- 7.5 Забезпечення безпеки життєдіяльності школярів під час експерсії

Ключові слова: експерсія, класифікація шкільних експерсій, програмна експерсія, позапрограмна експерсія, ознаки експерсій, функції шкільних краєзнавчих експерсій, процес підготовки експерсії, етапи підготовки експерсії, маршрут експерсії, об'єкти показу, «портфель експерсовода», методичні прийоми експерсії, техніка ведення експерсії, безпека життєдіяльності експерсантів.

7.1. Експерсія в системі краєзнавчо-туристичної роботи

Однією з найбільш поширених і популярних форм краєзнавчо-туристичної роботи є експерсії. З точки зору педагогіки, *експерсія* – особлива форма навчальної та позанавчальної роботи, що забезпечує поглиблення знань школярів, розширення їхнього кругозору та підняття загального культурного рівня. Краєзнавчо-географічні експерсії є найважливішим засобом пізнання географії рідного краю, його історії, перетворення природи і господарства, тому проведення експерсій передбачено програмою навчальної дисципліни.

Усі експерсії можна поділити на групи залежно від змісту, місця та форми проведення, складу учасників та способу їхнього пересування (див. рис. 7.1).

Рис. 7.1 Класифікація шкільних краєзнавчо-географічних експерсій

Джерело: складено автором

Кожна група має властиві їй компоненти, специфіку й особливості.

Краєзнавчі експерсії поділяють на навчальні, які передбачені у програмі шкільного предмету географії, та позанавчальні.

Навчальні (програмні) екскурсії – це запланований програмою короточасний вихід учнів під час уроків у навколишній світ для ознайомлення з конкретними об'єктами, типовими явищами і процесами, які підтверджують та ілюструють вивчені теоретичні положення.

Краєзнавчі позапрограмні екскурсії – організований вихід або поїздка групи учнів в позанавчальний час з метою вивчення свого краю. Позапрограмна екскурсія відрізняється від навчальної тим, що її проводять з метою поглибленого вивчення теми і вона є добровільною з точки зору обов'язковості відвідування.

В залежності від об'єкту показу краєзнавчі екскурсії поділяються на екскурсії в природу; екскурсії в сферу господарської діяльності населення; екскурсії в сферу культурної діяльності народу.

До екскурсій у природу входять наступні: екскурсії в живу природу (вивчення внутрішніх вод, рельєфу, корисних копалин, ґрунтів); вивчення живої природи (рослинного покриву і тваринного світу), загально-природничі екскурсії (екологічні, ландшафтознавчі, по вивченню взаємозв'язків між природою і людським суспільством).

Екскурсії в природу проводять не лише для ознайомлення з об'єктами чи явищами і процесами, що в ній відбуваються, а й з метою виявлення взаємозв'язків між окремими компонентами природи з одного боку, між природою і господарською та культурною діяльністю населення – з іншого.

Екскурсії в сферу господарської діяльності населення організовуються на найближчі підприємства і не мають єдиного плану підготовки до екскурсії та методики її проведення, оскільки кожне виробництво має свою специфіку. Під час таких екскурсій учні безпосередньо ознайомлюються з багатьма професіями. На екскурсіях такого типу знайомлять школярів із загальним виглядом, особливостями планування й забудови населеного пункту; економічною оцінкою його географічного положення; досягненнями народного господарства та ін.

3. *Екскурсії у сферу культурної діяльності населення* передбачають відвідування об'єктів культури, навчальних закладів тощо.

За засобами пересування екскурсії бувають *пішохідні* і з використанням різноманітних видів транспорту. Перевага пішохідних екскурсій полягає у тому, що, створюючи необхідний темп руху, вони забезпечують сприятливі умови для показу і розповіді.

Транспортні екскурсії складаються з двох частин: аналізу екскурсійних об'єктів (наприклад, пам'яток історії і культури) на зупинках і розповіді про них під час пересування між об'єктами.

За формою проведення екскурсії поділяються на:

- *традиційна екскурсія-демонстрація* – найбільш наочна форма ознайомлення групи з природними явищами, виробничими процесами тощо;

- *екскурсія-прогулянка* – поєднує в собі елементи пізнання з елементами відпочинку на природі;

- *екскурсія-лекція* – екскурсія, в якій розповідь переважає над показом;

- *екскурсія-концерт* присвячується музичній чи літературній темі з прослуховуванням музичних творів відомих земляків (як окремий випадок – із прослуховуванням творів видатного композитора в салоні автобуса дорогою до його меморіального музею-садиби);

- *екскурсія-спектакль, екскурсія-вистава* – це форма проведення літературно-художньої екскурсії, підготовленої на основі конкретних творів художньої літератури.

За дидактичною метою екскурсії бувають:

- *вступними* (перед вивченням курсу або теми) – учні отримують загальне уявлення про досліджуваний об'єкт, завдання зі спостереження на всю тему, проводять короточасні спостереження;

- *поточними* (у ході вивчення певного матеріалу теми) – передбачають знайомство з конкретними об’єктами або явищами в самій природі (відповідно до освітньої програми з елементами розширення, конкретизації та поглиблення інформації з даної теми, враховуючи зацікавленість учнів та їхні можливості);

- *узагальнюючими* (після вивчення навчального матеріалу теми) – припускають конкретизацію, систематизацію та узагальнення вивченого матеріалу. Будуються таким чином, щоб школярі знайшли в навколишньому середовищі те, що вивчали і чим цікавилися під час уроків, і відповіли на поставлені вчителем питання.

Поділ екскурсій на чітко визначені групи на практиці має дещо умовний характер, проте є дуже позитивним для діяльності вчителя. Правильна класифікація екскурсій забезпечує умови для кращої організації його роботи зі школярами.

Загально визначеними ознаками для всіх екскурсій є:

1. *Тривалість проведення* від однієї академічної години (45 хв.) до одного дня. Цей час охоплює пересування групи до об’єктів, обід, санітарні зупинки, тощо.

2. *Тематична спрямованість*.

3. *Наявність об’єктів показу*. На екскурсії майже всі об’єкти пізнаються наживо, зазвичай у місцях їхнього розташування.

4. *Переміщення за задалегідь встановленим маршрутом*. Тематична спрямованість екскурсії передбачає, що ознайомлення з об’єктами має відбуватися в певній послідовності, яка й визначає маршрут прямування екскурсійної групи.

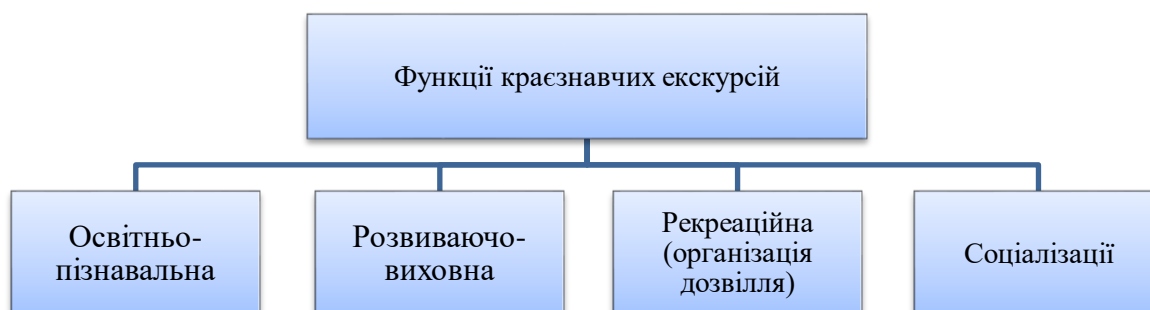
5. *Цілеспрямованість показу об’єктів* та їх відповідність обраній меті та темі. Ця ознака зумовлена необхідністю розкриття на екскурсії певної теми;

6. *Наявність кваліфікованого керівника (екскурсовода)*;

7. *Активна діяльність учасників* (спостереження, вивчення об’єктів та ін.).

Важливим критерієм екскурсії є виконання конкретних функцій (див. рис. 7.2.)

Рис. 7.2 Основні функції краєзнавчих екскурсій

Джерело: складено автором

Освітньо-пізнавальна функція є провідною для шкільних краєзнавчих екскурсій. Вона спрямована на формування нових, розширення та поглиблення існуючих знань з географії рідного краю. Тематична спрямованість знань зводиться до того, що весь матеріал підпорядковується єдиному завданню – розкриттю теми. Завдяки цьому знання набувають системного характеру, подаються як єдине ціле. На одній екскурсії може розкриватися кілька тем одразу, але тоді вони повинні ув’язуватися між собою.

Розвиваючо-виховна функція полягає у розширенні світогляду, формуванні стійкої громадянської позиції школярів та вихованні у них любові до рідного краю. Її реалізацію забезпечує підбір відповідних об’єктів і матеріалів, які створюють атмосферу загального переживання, що сприяє формуванню бажаних оціночних суджень та емоцій. Кожна із груп тематичних екскурсій має свої виховні завдання. Природознавчі екскурсії займаються екологічним вихованням, вчать отримувати

естетичну насолоду від спілкування з природою. Архітектурна і мистецтвознавча тематики спрямовані на естетичне виховання. Виробничі екскурсії формують повагу до праці та певної професії, виконують профорієнтаційну функцію. Етнографічна тематика показує цінність звичаїв і традицій місцевих мешканців, виховує повагу.

Функція організації дозвілля – забезпечує задоволення духовних і рекреаційних потреб школярів, відновлення їхніх духовних і фізичних сил шляхом контрастної зміни обстановки й виду діяльності.

Функція соціалізації полягає в створенні можливостей для оволодіння учнями навичок взаємодії з іншими людьми, правилами поведінки в колективі тощо; подолання психологічного бар'єру у відносинах з однокласниками та іншими членами суспільства, що забезпечує соціальну адаптацію школяра.

В навчальній літературі зустрічаються й інші варіанти виділення основних функцій краєзнавчих екскурсій: наукова інформативність, організація дозвілля, формування пізнавальних інтересів, розширення їхнього світогляду та формування культури поведінки, задоволення навчальних, духовних й естетичних потреб.

8.2 Підготовка краєзнавчої екскурсії

Екскурсійний технологічний процес складається з двох основних розділів – підготовки та проведення, але в шкільних екскурсіях доцільно додати і третій розділ – *рефлексія*, який передбачає систематизацію, узагальнення та осмислення почутого та побаченого під час екскурсії.

В процесі підготовки екскурсії виділяють наступні *етапи* (рис. 7.3):

Рис. 7.3 Етапи підготовки краєзнавчої екскурсії зі школярами

Джерело: складено автором

З метою систематизації та структурування діяльності, досить часто їх об'єднують у три стадії:

- *Попередня робота* – підбір матеріалів, їхнє вивчення (тобто процес нагромадження знань по даній темі, визначення мети і завдань екскурсії). Одночасно з цим відбувається відбір об'єктів, на яких буде побудована екскурсія.

- *Безпосередня розробка екскурсії*: складання екскурсійного маршруту; обробку фактичного матеріалу; роботу над змістом екскурсії, її основною частиною, що складається з кількох основних питань; написання тексту; роботу над методикою проведення екскурсії; вибір найбільш ефективних методичних прийомів показу і розповіді під час проведення екскурсії; підготовку методичної розробки нової екскурсії; написання завершального тексту екскурсії.

- *Заклучна стадія* – затвердження документації (схеми маршруту та технологічної карти екскурсії).

Визначення мети й завдань екскурсії. Мета позакласної роботи – забезпечення всебічного та гармонійного розвитку школярів. Освітні та виховні завдання позакласної роботи з географії визначаються загальними цілями і завданнями навчання з предмета: збагачення школярів новими, цікавими фактами, поняттями, що відображають різні сторони життя природи і суспільства (відповідно до програми шкільного курсу географії), посилення їхнього інтересу до географічної науки; розвиток творчих здібностей учнів з урахуванням їх індивідуальних особливостей, формування дослідницької компетентності, становлення таких особистісних якостей, як самостійність, цілеспрямованість, дисциплінованість, вміння організувати свою діяльність, вміння працювати в команді.

Вибір теми екскурсії здійснюється з огляду на потреби навчального процесу (які саме знання необхідно деталізувати / поглибити / розширити) та наявність відповідних ресурсів (об'єктів екскурсії).

Відбір та вивчення екскурсійних об'єктів. Об'єкти екскурсії – це зоровий матеріал, на основі якого вибудовується розповідь і, відповідно, розкривається тема. Об'єктами екскурсії є пам'ятні місця, промислові та природні об'єкти пам'ятки архітектури, археології мистецтва, експозиції музеїв тощо. З метою упорядкування, їх розрізняють за наступними критеріями:

- *за змістом*: однопланові (використовуються для розкриття однієї теми) та багатопланові (показуються на різних тематичних маршрутах: наприклад, будинок цікавий як пам'ятник архітектури і водночас пов'язаний з життям видатної людини);

- *функціональним призначенням*: основні (без яких неможливо розкрити тему екскурсії) та додаткові (допомагають у розкритті теми в цілому);

- *за ступенем збереження*: збережені повністю; ті що зазнали змін, але збереглися у своїй основі (римо-католицький костюл Воздвиження Чесного Хреста на площі Ференца Ракоці II); перебудовані (Берегівський міський будинок культури); реконструйовані, відтворені заново (будівля колишнього Комітатського суду сьогодні – Закарпатський угорський інститут ім. Ф. Ракоці II, будинки Мейгеша та Кубовича, панське казино (тепер ресторан «Золота пава»); не збереглися, але демонструються як пам'ятні місця (Набережна уздовж Верке).

Під час підготовки екскурсії неодмінно постає завдання відібрати з безлічі об'єктів найцікавіші та найінформативніші, тобто ті, що забезпечать зорову основу сприйняття екскурсійного матеріалу й глибоке розкриття теми.

Відбір об'єктів екскурсії зазвичай залежить від кількох основних критеріїв, які впливають на цей процес:

Пізнавальна цінність: об'єкт повинен мати значущість для теми екскурсії, містити важливу інформацію та матеріал для демонстрації;

Доступність: легкий доступ до об'єкта для учасників екскурсії, включаючи зручний транспортний під'їзд, наявність парковки та безпеку маршруту.

Інтерактивність: можливість взаємодії учасників з об'єктом, можливість доторкатися, взяти участь у деяких діях або експериментах.

Історична та культурна цінність: якщо об'єкт має історичне або культурне значення, він може бути інтересним для екскурсії, яка спрямована на вивчення минулого чи традицій.

Безпека: об'єкт повинен бути безпечним для відвідування, якщо розраховується участь школярів чи інших вразливих груп.

Зацікавленість та зрозумілість: об'єкт повинен бути цікавим для учасників екскурсії та мати зрозумілу історію чи концепцію, яку можна легко сприйняти.

Наукова та освітня цінність: Якщо об'єкт може передати важливі знання чи навички, які відповідають навчальним цілям, його можна розглядати як підходящий для екскурсії.

Кількість об'єктів для шкільних екскурсій не унормовано, оскільки вони відрізняються за темою, завданнями та віковим складом учасників. Популярні, незвичайні, виразні та гарно збережені об'єкти, які не пов'язані з темою екскурсії, але на які варто звернути увагу школярів, беруться на замітку і вводяться в маршрут, якщо вистачає часу. .

На даному етапі необхідно виділити достатньо часу для вивчення та накопичення матеріалу екскурсії: опрацювати всю доступну інформацію, подумати, які додаткові запитання можуть виникнути у школярів під час екскурсії. Бажано створити *картки (паспорти) екскурсійного об'єкту* – файл, в який заноситься вся інформація про об'єкт. Чим докладніше картка заповнена, тим легше буде з нею працювати при упорядкуванні тексту екскурсії. Здебільшого вчителі економлять на цьому час, розраховуючи на стійкість власної пам'яті. Проте, як показує практика, якщо не зафіксувати зібрану інформацію, наступного року доведеться знову її шукати. Картку можна заповнювати в довільній формі, при потребі додаючи фото об'єкта.

Розробка маршруту екскурсії. *Маршрут екскурсії* – це найзручніший шлях руху екскурсійної групи від одного об'єкту до іншого заздалегідь визначеними вулицями. Розробка маршруту передбачає заповнення наступної форми (рис. 7.4).

Рис. 7.4. Схема траси маршруту транспортної екскурсії

Маршрут екскурсії _____
перелік об'єктів показу

Тривалість (год.) _____

Протяжність (км) _____

СХЕМА МАРШРУТУ

(графічне подання ділянок переміщення, місць зупинок з визначенням тривалості (хв.) та протяжності (км))

РОЗШИФРУВАННЯ СХЕМИ МАРШРУТУ

1. Перелік географічних точок слідування транспорта по маршруту.
2. Перелік зупинок.
3. Визначення місць початку екскурсії.

Джерело: за ДСТУ 28681.1-95

Головне завдання при побудові маршруту – охопити всі відібрані для екскурсії об'єкти та забезпечити їх огляд у тій послідовності, яку передбачає логіка розкриття теми. При цьому доцільно мінімізувати переміщення між об'єктами, зменшити загальну відстань, що долатимуть школярі.

Довжина пішохідного маршруту на екскурсії, що триває 3 години, може становити 3–4 км. На природознавчих екскурсіях-прогулянках протяжність пішохідної ділянки інколи зростає до 7–8 км.

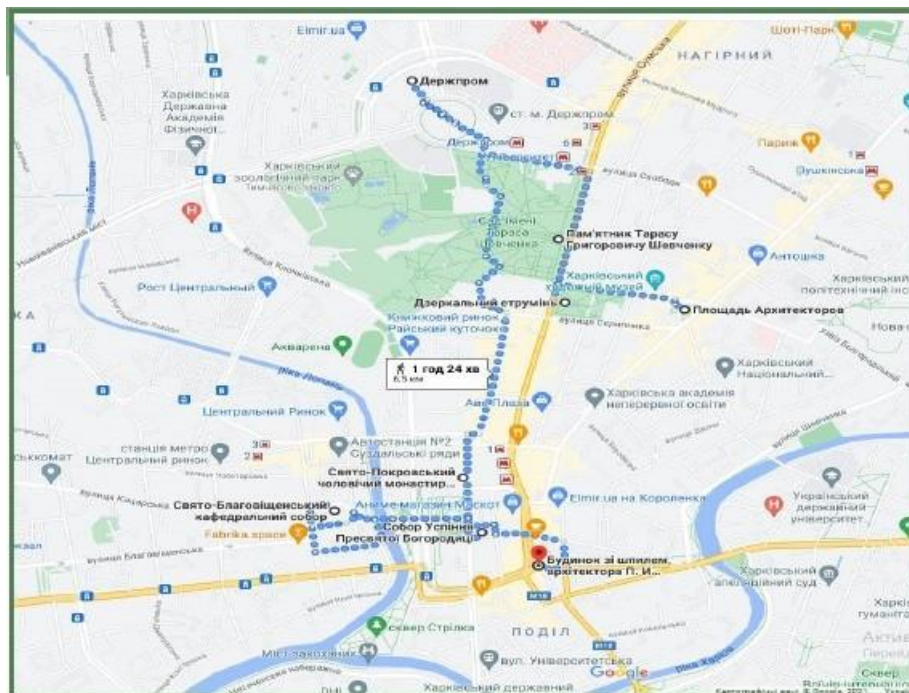
Використання транспортного засобу дозволяє долати набагато більші відстані. Наприклад, в автобусних замських екскурсіях загальна протяжність маршруту (в обидва боки) може сягати 200 км і більше, а дорога при цьому забиратиме до 4-х годин і тут треба уважно проаналізувати транспортну складову маршруту: наявність та якість шляхів сполучення, місць стоянок для транспорту та санітарних зупинок.

Бажано, щоб перехід або переїзд між об'єктами був не більше 10–15 хв, щоб уникнути тривалих пауз під час екскурсії, а маршрут не проходив однією й тією ж дорогою двічі. Для прокладання маршруту краще скористатися картою, нанести на неї об'єкти відвідування, і вже тоді визначити, де починається маршрут і де він закінчується, в якій послідовності будуть відвідуватися об'єкти, розробити схему пересування, підрахувати загальний кілометраж маршруту та окремих його ділянок.

Розробка маршруту закінчується створенням його картосхеми.

Якщо екскурсія міська, то шлях прокладається вулицями і площами, якими буде пересуватися група (див. рис. 7.5).

Рис. 7.5 Картосхема пішохідного маршруту

Джерело: Н. Т. Гусева, 2022.

Для замських автобусних маршрутів – це дороги із зазначеними основними населеними пунктами, через які проходить автомагістраль (рис. 7.6). Про спосіб пересування групи свідчить характер лінії, а на напрям вказують стрілочки на ній. Об'єкти показу обов'язково позначаються умовними значками та нумеруються відповідно до послідовності їх огляду. Ці умовні значки з номерами виносяться в легенду карти та підписуються назвами об'єктів. Інші елементи, що можуть вказуватися на картосхемі, – це місця зупинок на маршруті, у т.ч. з виходом з автобуса. В легенді ж можна зазначити, на яких зупинках буде розглядатися та чи інша підтема екскурсії. На схемі також можна позначати проміжні відстані, санітарні зупинки, швидкість руху та іншу важливу інформацію.

При визначенні **хронометражу автобусної екскурсії** необхідно врахувати

зупинки автобуса:

а) технічні – одна на перші 50 км: не менше однієї на кожні наступні 100 км маршруту;

б) для відпочинку – 5 хв. На кожну годину руху і на 30 хв. – через кожні 5 годин руху (допускається поєднання 30 хв. відпочинку з перервою на обід);

в) для приймання їжі – через 3–5 годин руху.

Але щоб повести цим маршрутом учнів, необхідно здійснити **об'їзд та обхід маршруту** – його протестувати: пройти / проїхати вулицями, уточнити місця запланований зупинок, підходи / під'їзди до об'єктів, розташування групи під час ознайомлення з об'єктами, провести хронометраж часу (враховуючи не лише пересування окремими ділянками маршруту, але й ознайомлення з об'єктами), виявити потенційні загрози на маршруті та продумати необхідні заходи безпеки. При потребі схема маршруту уточнюється. Розробка маршруту завершується узгодженням і затвердженням його паспорта та схеми з адміністрацією школи.

Рис. 7.6 Карто-схема автобусного маршруту

Джерело: НВК «Школа радості», 2016

Підготовка тексту екскурсії. Розробка тексту екскурсії розпочинається з визначення її назви. Вона має сформулювати уявлення про зміст та місце проведення екскурсії.

Сам текст екскурсії складається зі вступу, основної частини та висновків.

Вступ робиться на місці збору (зустрічі з групою). Він включає організаційні та інформаційні вказівки. Організаційні вказівки передбачають знайомство групи з дорослими, які визвалися допомагати вчителю і супроводжувати групу, та водієм (для автобусних екскурсій), також обговорюються організаційні моменти, пов'язані з пересуванням по маршруту, самостійним оглядом і фотографуванням пам'яток, та інші правила поведінки на екскурсії. В інформаційних вказівках нагадується інформація про тривалість, протяжність екскурсії, місця, якими проходить маршрут, і називаються основні об'єкти, що відвідуватимуться. Все це робиться для того, щоб нагадати про

правила безпеки. Інформація про графік, план і маршрут дій потрібна на той випадок, якщо учень загубиться, він знатиме, де група у цей час повинна перебувати згідно з планом. Проводиться інструктаж щодо виконання поставлених дослідницьких завдань (при наявності).

Зміст *основної частини* спрямований на розкриття теми. Вона складається з підтем, кожна з яких охоплює один або кілька екскурсійних об'єктів. Кожна підтема має бути логічно завершеною і розглядатися в сукупності з іншими підтемами. Очевидно, що інформація вибудовується у відповідності до маршруту, з розподілом матеріалу відповідно до зупинок і об'єктів показу.

Традиційно до тексту екскурсії ставляться такі вимоги:

Зрозумілість і доступність: текст повинен бути написаний зрозумілою мовою, враховуючи вікові та інтелектуальні особливості учнів. Важливо уникати складних термінів і фраз, які можуть бути незрозумілими для учнів.

Науковість і точність: інформація, подана в тексті екскурсії, повинна бути науково обґрунтованою та достовірною. Неправильна чи неточна інформація може призвести до непорозуміння та невірної засвоєння матеріалу.

Структурованість: текст повинен мати логічну структуру, з чіткою послідовністю інформації про об'єкти, які відвідуються під час екскурсії.

Цільове спрямування: текст повинен відповідати освітнім цілям та завданням екскурсії. Кожен аспект тексту повинен сприяти досягненню конкретних навчальних цілей.

Залучення учнів: текст повинен бути цікавим та захоплюючим для учнів. Це можна досягти за допомогою цікавих фактів, історій, загадок та запитань, які стимулюють до активної участі учнів та питань.

Взаємодія з іншими матеріалами: текст екскурсії повинен бути взаємопов'язаним з іншими аспектами навчального плану, додатковими матеріалами, які вивчаються в школі.

Практична цілеспрямованість: текст повинен містити вказівки для практичних завдань, які учні можуть виконувати під час екскурсії. Це може бути проведення досліджень, анкетування, малюнки тощо.

Оцінювання: внести в текст критерії, за якими можливо оцінити реакцію учнів на екскурсію та їх засвоєння матеріалу. Це додатково вчителю оцінити ефективність екскурсії з навчальної точки зору.

До цього додаються також *проблемність та стислість* подачі інформації. Кожен вчитель уже самостійно визначає рівень деталізації інформації в тексті, додаткове оформлення її у вигляді карток (містять основну інформацію про об'єкт) чи таблиці, в якій позначається основні питання, які потрібно розглянути біля кожного з об'єктів (див. Таблицю 7.1).

Перехід від однієї підтеми до іншої здійснюється за допомогою логічних переходів, і робляться, як правило, перед пересуванням групи до першого об'єкта наступної підтеми.

Завершується екскурсія узагальненням викладеного матеріалу, підведенням підсумків і визначенням перспектив подальшої роботи. Зміст заключної частини екскурсії залежить від тих завдань, які ставив перед собою вчитель: учні мають відповісти на поставлені запитання; підготувати якесь повідомлення (звіт / есе / фотоколлаж) на наступний урок / засідання гуртка, представити результати проведених дослідів та ін.

Таблиця 7.1. Екскурсійні об'єкти та основні питання індивідуального тексту

Об'єкти показу	Основні питання
Підтема «Площа Ференца Ракоці II – серце міста»	

Костел Воздвиження Святого Хреста	-пам'ятка архітектури національного значення -перший мурований храм -пожежі та відбудови -орган 1899 р. (Франц Рігер) -сонячний годинник
Пам'ятник Шандору Петефі	-1823-1849; 1947 -«Берегсас просте маленьке містечко, але яка в ньому велика готична церква!»
Панське казино Бережської жупи	-елітний закритий клуб місцевої богеми -осередок культури, бібліотека -Альфонс Муха -пожежа
Горбатий міст	-найстаріший рукотворний об'єкт – 160 років -італійські майстри (традиції Венеції) -шлях на Виноградів, Мукачево, Вашарошнамень
Верке	-канал / річка -набережна – місця, яким не щастило -човнова станція – втрачені об'єкти

Джерело: складено автором

Комплектування «портфеля екскурсовода». *«Портфель екскурсовода»* – це тека, що містить комплект інформаційних матеріалів, які використовуються в ході екскурсії з метою доповнення її змістової частини. Використовується в тих випадках, коли об'єкти показу дійшли до нас в зміненому вигляді, не повністю доступні для огляду та ін. Це можуть бути мапи, схеми, фото відомих людей, що мали відношення до об'єкта, копії документів та архівних матеріалів, рукописів, фото та опис рослин, мінералів, схеми природоохоронних об'єктів та територій природно-заповідного фонду, малюнки та зразки продукції (у випадку екскурсії на підприємство) тощо.

В якості критеріїв відбору наочних посібників приймається наступне: необхідність і доцільність їх використання, пізнавальна цінність, незвичайність, виразність.

Наочні посібники «портфеля екскурсовода» повинні бути зручні для використання. Кількість їх не повинна бути великою, щоб вони не відволікали школярів від огляду об'єктів показу та не розсіювали їхню увагу. Фотографії, карто-схеми, репродукції повинні мати картонну підставу і розміри не менше 18*24 см, відрізнятися ясністю і чіткістю зображення. Наочні посібники, призначені для показу в автобусі, необхідно збільшити в розмірах до 24*30 см, щоб їх роздивитися і з дальніх рядів автобуса.

Кожен експонат, включений у «портфель», супроводжується інформаційним матеріалом у вигляді додаткового листка-пам'ятки чи записів на його зворотному боці. Така анотація служить вихідним матеріалом при показі цього наочного посібника на екскурсії.

Велику допомогу в підборі наочних матеріалів для «портфеля» можуть надати музеї, виставки, архіви.

Підготовка дослідницьких завдань для учнів

Мета краєзнавчої екскурсії зі школярами в більшій чи меншій мірі (в залежності від того це екскурсія програмна чи позаурочна), але завжди пов'язана з пізнавальною діяльністю школярів та формуванням їхньої дослідницької компетентності. Тому

тематика дослідницьких завдань визначається темою екскурсії, а їхній зміст – вже після того, як відбудеться ознайомлення вчителя з потенційними об'єктами показу, і сформується розуміння того, які саме здатності можна формувати у школярів даного класу на даному матеріалі.

Основні принципи формулювання пошуково-дослідницьких завдань:

* чітко формулювати перед учнями спільне завдання – спостереження, і більш конкретні індивідуальні чи групові завдання;

* організувати умови для максимально ефективного спостереження: продумати місце спостереження, розташування об'єктів, раціональне розміщення учнів;

* намітити план і способи спостереження, підготувати питання, які будуть задані під час послідовного розгляду об'єкта, а також хід діалогу з учнями;

* крім безпосереднього розглядання об'єкта спостереження, яке відбувається на основі зорового сприйняття, використовувати інші аналізатори — слух, смак, нюх, дотик;

* заздалегідь намітити і продуктивну діяльність, яка буде використана в процесі спостереження. Це передусім виконання різноманітних замальовок, схематичних зображень предметів, моделювання їх, збір природного матеріалу для подальшої роботи у класі.

Формуючи завдання, можна скористатися пропозицією приєднатися до міжнародного науково-освітнім проектом Globe (Глобальне вивчення та спостереження з метою поліпшення довкілля), який рекомендує дослідницькі завдання різного рівня та методи вивчення чотирьох основних сфер наукових досліджень: атмосферні дослідження, гідрологічні дослідження, вивчення ґрунтів (ґрунтознавство), дослідження наземного покриву.

Пошуково-дослідницькі завдання доцільно формулювати з огляду на можливість презентувати отримані результати не лише на уроці чи засіданні гуртка, але й в МАН.

Визначення необхідного обладнання.

Після визначення змісту завдань, потрібно скласти список обладнання, необхідного для їх виконання: блокнот, олівці, ручки, пакетики для збору природного матеріалу, гербарні папки, сачки, біноклі, лупи, гномон, компас, термометр, мірна стрічка, снігомірна лінійка (рейка), картки-визначники тощо.

Визначення методичних прийомів проведення екскурсії.

Успіх проведення екскурсії знаходиться в прямій залежності від використаних в ній методичних прийомів показу і розповіді: наскільки вони відповідають меті заходу та поставленим завданням, віковим особливостям дітей, враховують особливості об'єктів показу тощо.

Перевага вчителя при визначенні методичних прийомів показу і розповіді перед звичайним екскурсоводом на типовій екскурсії полягає в тому, що він досконало володіє цими прийомами і відмінно знає своїх екскурсантів.

Тому зауважимо лише, що показ об'єкта під час екскурсії вибудовується згідно із загальноприйнятою схемою пізнання: від загального до одиничного (часткового). Тобто, спочатку формується загальне уявлення про об'єкт; потім йде його опис, характеристика: особливості та характерні риси; історія / походження / розвиток і наприкінці – складові частини.

При визначенні методичних прийомів екскурсії варто враховувати, що для автобусної екскурсії характерні чотири види показу:

1) «шляхова інформація» – коментар того, що видно з вікон транспортного засобу;

2) «поверхнева інформація» – загальна характеристика пам'яток, які видно з вікон автобуса під час руху зі значним уповільненням або зупинкою біля них;

- 3) «повна інформація» – показ об’єкта з вінка при повній зупинці автобуса;
 4) «вичерпна інформація» – повноцінний показ об’єкта, який передбачає вихід екскурсантів з автобуса,

Тому доцільно відразу спланувати як і наскільки глибоко буде подаватися інформація про той чи інший об’єкт на маршруті.

У природознавчих екскурсіях досить популярним є використання прийому включення органів чуттів (слуху, смаку, дотику, нюху): пропонується доторкнутися до мінералів, стовбурів дерев тощо. Це сприяє закріпленню отриманої інформації та розвиває асоціативне мислення. Тому важливо також продумати можливість і запланувати використання даного прийому в додаток до інших.

Необхідно логічно й послідовно використовувати поєднання показу та розповіді, підказувати аудиторії, що саме і як спостерігати; коли увага слабшає, варто перейти до об’єктів спостереження, а пізніше – до подачі цікавих фактів чи подій, пов’язаних з об’єктом показу та подальшим переходом до активізації уваги учнів шляхом створення уявних образів та ситуацій. Вчителі добре володіють цією методикою.

Складання технологічної карти. *Технологічна карта* – документ, який визначає логічну послідовність перегляду екскурсійних об’єктів на маршруті; містить інформацію про маршрут, об’єкти, які відвідуються, місця зупинок і розташування групи, питання, які розкриваються біля кожного об’єкту та ін., тобто, збирається в одне ціле і систематизується вся інформація по екскурсії. Це значно полегшує її проведення.

Технологічна карта складається зі вступу, основної частини та заключення. Унормовані на законодавчому рівні вимоги до форми технологічної карти відсутні. Традиційно її оформляють наступним чином:

- Титульний аркуш: назва теми та вид екскурсії, протяжність маршруту (автобусом і пішки), тривалість у годинах (екскурсійних і супроводу), на який склад групи розрахована екскурсія, ким і коли розроблена.

- Вступ: мета й завдання екскурсії, опис маршруту із вказівкою об’єктів показу.

- Основна частина: таблиця, де у стовпчиках зазначаються основні елементи екскурсії: маршрут, об’єкти показу, питання розповіді, методичні прийоми та організаційні вказівки (див. табл. 7.2). Рядки ж пов’язують ці елементи в єдине ціле й утворюють окремі етапи екскурсії.

- Завершальний етап.

Таблиця 7.2 Технологічна карта екскурсії

Тема екскурсії _____
 Тривалість (год) _____
 Протяжність (км) _____
 Автор-розробник _____
 Зміст екскурсії _____
 Маршрут екскурсії _____

Маршрут		Об’єкти показу	Хронометраж	Основні питання	Вказівки		Діяльність учнів
Ділянки	Зупинки				Організаційні	Методичні	
...							
...							

Джерело: за ДСТУ 28681.1-95

Розглянемо детальніше зміст кожної частини технологічної карти.

Вступ.

Мета – це передбачення у свідомості результату, на досягнення якого спрямовані дії. Мета будь-якої позакласної екскурсії, перш за все, виховна, а потім вже пізнавальна. Якщо проведення екскурсії передбачено програмою навчальної дисципліни – на перше місце виходить її пізнавальна функція.

Завдання екскурсії повинні забезпечувати досягнення поставленої мети, вони більш конкретні і вирішуються на локальному матеріалі. Екскурсія як форма навчання дозволяє вирішити цілий комплекс освітньо-розвивальних і виховних завдань. Наприклад:

Освітні:

- * поглиблення, розширення знань, понять про окремі предмети та явища природи;
- * формування цілісного світогляду про взаємини в природному середовищі;
- * перевірка і використання теоретичних знань, інформації на практиці;
- * набуття навичок самостійної дослідницької роботи.

Розвивальні:

- * розвиток спостережливості, уваги, кмітливості;
- * розвиток вміння порівнювати та аналізувати, робити висновки;
- * розвиток інтересу до вивчення природи, до пізнання її закономірностей.

Виховні:

- * естетичне виховання;
- * виховання патріотизму, любові до природи;
- * виховання культури поведінки в природі, акуратності, відповідальності;
- * виховання дбайливого ставлення до природи та оточуючого середовища.

Маршрут екскурсії – шлях слідування екскурсійної групи.

Основна частина.

Відомості, що зазначаються у стовпчику *Ділянки маршруту*, залежать від того, де пролягає маршрут. У межах міста вказуються вулиці та площі, якими пересувається група, на заміських ділянках – основні населені пункти, через які проходить маршрут. Перша ділянка починається з місця, де екскурсовод зустрічається з групою, й далі маршрут прокладається від зупинки до зупинки, що зазначаються в наступному стовпчику.

Зупинки на маршруті – це місця, де зупиняється група для огляду основних об'єктів, або з інших причин, наприклад санітарні паузи. Вказується адреса об'єкта, або GPS-координати.

Об'єкти показу – пам'ятні місця, які показуються групі на зупинці, у ході переїзду або пересування групи, як основні, так і додаткові. Для кожної пам'ятки, крім її назви, зазначається місцеположення (адреса / GPS-координати).

Хронометраж – тривалість екскурсії, час, що затрачається на показ і розповідь про об'єкт, а також на перехід, переїзд. За момент відліку (нуль годин, нуль хвилин) береться початок екскурсії (зустріч групи). Хронометраж закінчується тоді, коли екскурсовод робить висновки.

Основні питання – перераховуються назви основних питань з індивідуального тексту екскурсії. Вони повинні узгоджуватися з об'єктами показу на маршруті.

Організаційні вказівки – зазначаються всі моменти, пов'язані з безпекою та порядком пересування на окремих ділянках маршруту, розташуванням групи біля об'єктів та ін.

Методичні вказівки – підказують, які методичні прийоми варто використовувати під час показу та розповіді по кожному з об'єктів екскурсії, даються рекомендації щодо демонстрації матеріалів «портфеля екскурсовода». У цьому стовпчику також зазначається, коли робиться логічний перехід до наступної підтеми.

Якщо на маршруті передбачено виконання дослідницьких завдань, в таблицю додається стовпчик *Діяльність учнів*, куди вносяться позначки, які вказують на зміст завдання та (чи) виконавців.

Завершальний етап підготовки до екскурсії.

Узагальнення – резюме, коротке системне викладення інформації.

Підведення підсумків екскурсії – запитання, які дозволять встановити рівень засвоєння інформації та виконання поставлених завдань.

Затвердження екскурсії директором закладу. Підписом керівника завершується підготовка екскурсії і вже можна переходити до її реалізації.

Якщо екскурсію веде *екскурсовод*, учитель в процесі її підготовки має вивчити маршрут, об'єкти огляду, супровідний текст, щоб узгодити з екскурсоводом план екскурсії, ознайомити його з особливостями класу, рівнем знань учнів. Якщо екскурсію веде учень (це можна робити в шкільних і краєзнавчих музеях), то його необхідно відповідно підготувати, надавши необхідну консультацію та літературу, забезпечивши підготовку належним контролем.

7.3 Підготовка учнів до екскурсії

Підготовка учнів до екскурсії має особливе значення. Перед екскурсією необхідно обов'язково повторити правила поведінки.

У теоретичній (науковій) підготовці екскурсантів необхідно насамперед зацікавити учнів майбутньою екскурсією. Для цього всі питання, пов'язані з екскурсійною місцевістю, мають бути детально розроблені на заняттях гуртка.

Порушуючи питання про практичну підготовку учнів, дослідники вирішують його через уміння збирати і складати колекції місцевих зразків, користуватися найпростішими приладами, картами, планами тощо.

Успіх екскурсії значною мірою залежить від *організаційної підготовки*. Має бути передбачено багато аспектів.

1. У попередній бесіді вчитель повідомляє учням тему та завдання екскурсії (крім спільних завдань, учні отримують й індивідуальні, які заносять в записник).

2. Якщо екскурсія відбувається за межами рідного населеного пункту – попереджаються батьки. Бажано, щоб під час екскурсії був присутній хтось із батьків, який би допомагав учителеві в організації екскурсії.

3. Учням необхідно нагадати правила поведінки на екскурсії (біля експоната потрібно ставати широким півколом, попереду – учні невисокого зросту, експонатів руками без дозволу не торкатися, не шуміти, надворі потрібно ставати від об'єкту з південного боку, щоб сонце не заважало розглядати тощо).

4. Учням повідомляється про те, що брати на екскурсію: записник, ручку, олівець, при можливості фотоапарат чи відеокамеру; на кожну групу учнів повинні бути компас, лупа, лопатка, сокирка, метр, мотузка для обмежування ділянок, етикетки тощо залежно від теми і класу. Звертається увага на відповідний одяг, взуття, на необхідність взяти їжу.

5. Потрібно заздалегідь домовитися про час і місце збору екскурсантів.

6. Для підтримання кращого порядку пересування у місті, в лісі, полі вчителю доцільно об'єднати учнів (за їх бажанням) у психологічно-комфортні групи по 5-8 осіб і призначити (або обрати) старших. Попередити, що школярі мають стежити один за одним, щоб не загубитися.

Завдання для робіт і окремі доручення (щодо перенесення спорядження, «розвідки» тощо) учитель дає по групах.

Старші в групі відповідальні за дисципліну, збір учнів, виконання завдань. Вони стежать за порядком пересування, під час зупинок забезпечують розміщення навколо вчителя, щоб усім було видно, що він показує. Учитель під час екскурсії іноді збирає старших у групі для інструктажу. Така організація полегшує проведення екскурсії,

запобігає відставанню окремих екскурсантів, порушенню дисципліни і виховує вміння працювати в колективі.

Пізнавальна підготовка учнів полягає в тому, щоб учні знали, що треба побачити, роздивитися, впізнати під час екскурсії. Учитель робить вступ на тему екскурсії, об'єднує учнів у групи й вручає їм завдання, позначивши запитання, які потребують попередньої додаткової роботи з літературою. Доцільно вказати, які книжки можна рекомендувати учням до екскурсії та які з них учні можуть використати після екскурсії, у процесі обробки матеріалу.

Попередньо здобуті знання окремих учнів використовуються під час проведення екскурсії. Наприклад, перед екскурсією для учнів 10-11 класів окремим учням заздалегідь вручають індивідуальні завдання, які охоплюють ряд питань по темі екскурсії, і під час екскурсії вони діляться цими зібраною інформацією і т. д.

7.4. Проведення екскурсії та її заключний етап

На екскурсії застосовуються різні методи: розповідь, бесіда, демонстрування, самостійні практичні роботи за завданнями (спостереження, розпізнавання, збирання об'єктів) тощо.

Методика екскурсії залежить від її теми й мети, віку та знань учнів. Під час проведення екскурсії виділяють дві її складові частини: інформаційну та робочу.

Інформаційна частина містить розповідь і пояснення вчителя, екскурсовода.

Робоча частина складається із дослідницької роботи учнів, збирання матеріалу, його опису, фотографування, виконання індивідуальних завдань тощо. Під час екскурсії учні записують місця зупинок, результати спостережень у своїх записниках.

Робота учнів під час проведення екскурсій в основному полягає у спостереженні за об'єктом, описуванні спостережень, деталізації, аналізі й порівнянні об'єктів, замальовуванні або фотографуванні, складанні схем, узагальненні побаченого впродовж дня.

Методичні прийоми ведення екскурсій

Методика проведення екскурсій охоплює цілий ряд питань. Це, перш за все, уміння показати об'єкти і розповісти як про них самих, так і про події, пов'язані з ними. Методика припускає уміння правильно викласти екскурсійний матеріал, повно використати зорові і словесні докази, розкрити тему екскурсії та організувати активну пізнавальну діяльність учнів, їх самостійну роботу на протязі всієї екскурсії. Тому всі прийоми і способи показу на екскурсії повинні бути правильно відібрані.

Методика проведення екскурсії підрозділяється на дві частини: *методика показу* – велика за об'ємом, складна у підготовці і здійсненні, і *методика розповіді* – менша, така, що носить ніби підлеглий характер.

В основі проведення екскурсії лежить *правило «від показу до розповіді»*, яке прийняте як аксіома екскурсійного поділу.

Основні методичні прийоми показу:

Приєм попереднього огляду – це методичний прийом, що використовується в той момент, коли школярі знаходяться на місці розташування об'єкта. Вчитель називає об'єкт і запрошує учнів самостійно за 1,5–2 хв. ознайомитися з його зовнішнім виглядом, виділити найцікавіші деталі; може дати їм деякі поради, підказки.

Приєм зорового аналізу – це дослідження шляхом уявного розчленування об'єкту, що сприймається зоровим шляхом, на його складові частини з виділенням різних частин і ознак. Екскурсійний аналіз є методичним прийомом, який направлений на формування понять про дійсність, що оточує людину. Вважається, що екскурсійний об'єкт може бути об'єктивно сприйнятий і правильно зрозумілий учасниками екскурсії тільки після розділення його на складові частини. Це може бути зроблено на основі правильного аналізу. Одне із завдань зорового аналізу об'єкту, який проводить вчитель, полягає в тому, щоб прищепити учням навички самостійного аналізу, уміння при

спостереженні іншого об'єкту самостійного розділити його на складові частини (елементи), виявити найбільш важливі його сторони і на основі цього повніше з'ясувати його суть.

Приєм зорової реконструкції (реконструкція – відновлення первинного вигляду, зовнішності чого-небудь по речових залишках або описах) – екскурсовод словесним шляхом відновлює образ (зовнішність) об'єкту, спираючись при цьому на зорові враження. Завдання вказаного методичного прийому – дати екскурсантам уявлення про предмет, який в даний момент постає перед ними в іншому вигляді, відмінному від первинного, або про подію, яка відбулась на цьому місці, в цій будівлі задовго до сьогоdnішнього дня. Це особливо важливо в тих випадках, коли будівля, про яку йде мова, перебудована або взагалі не збереглася, а її оточення (природа, споруди) в значній мірі відмінні від минулого. Бажано також скористатися наочною допомогою з «портфеля екскурсовода».

Приєм зорового монтажу – один з варіантів методичного прийому реконструкції (відновлення). Вчитель «складає» потрібний образ, підсумовуючи зовнішній вигляд декількох пам'яток, а також їх окремих елементів, частин. Ці складові можуть бути «запозичені» з тих об'єктів, які в даний момент служать предметом спостереження для учнів. У зоровому монтажі можуть бути також використані фотографії, креслення, малюнки з «портфеля екскурсовода». В окремих випадках частиною відтворюваного образу стають будівлі, споруди, добре відомі більшості школярів.

Приєм локалізації подій (від «локальний» – місцевий, властивий певному місцю) – встановлення зв'язку події з конкретним місцем, обмеження дії, явища порівняно невеликим простором. Цей прийом дає можливість обмежити увагу учнів відомими рамками, прикувати їх погляди до даної конкретної території, саме до того місця, про яке йде мова. При викладі матеріалу цей прийом передбачає перехід від загального до конкретного. Перед екскурсоводом, що використовує методичний прийом локалізації, ставиться завдання:

а) відмежувати дану подію від загального процесу;

б) показати, що подія, про яку йде мова на екскурсії, відбулася саме тут. Ефективне використання прийому прив'язки подій до певного місця в екскурсіях виробничо-економічні теми: «В цій будівлі було облаштовано воєнний завод».

Приєм зорового порівняння – методичний прийом, побудований на порівнянні різних явищ, предметів, об'єктів або зіставленні різних ознак, елементів одного об'єкту. В екскурсіях широко використовуються декілька видів порівняння: порівняння об'єкту, що демонструється, з об'єктом, який відомий всім екскурсантам, але знаходиться в іншому місті, або з об'єктом, показаним на початку екскурсії чи на іншій екскурсії, проведеній до цього. Таке порівняння отримало назву прийому зорової аналогії. Завдання вчителя – викликати в пам'яті учнів зоровий образ аналогічного об'єкту (будівлі, споруди, відшарування тощо). При цьому у кожного школяра при спостереженні одного і того ж об'єкту може з'явитися своя власна аналогія. Іноді цей прийом називають прийомом зорової асоціації. Використання прийому порівняння дає можливість учням уявити дійсну величину об'єкту, кількість продукції, що випускається підприємством, швидкість руху. Це дозволяє скоротити кількість цифр в розповіді та кількість використовуваних фактів.

Показ меморіальної дошки також має свої особливості. За наявності на історичній будівлі, споруді, пам'ятці меморіальної дошки, екскурсоводові слід розпочинати з аналізу об'єкта, розповіді про події, які тут відбулися. Тільки після цього увага екскурсантів звертається на меморіальну дошку, яка встановлена на згадку про значну подію. Будівля (споруда, пам'ятка) була очевидцем події, дошка ж була встановлена значно пізніше. Якщо меморіальну дошку добре видно екскурсантам і вони вже прочитали напис на ній, вчителю не слід читати її вголос. Підтему можна

почати висвітлювати з меморіальної дошки в тому випадку, якщо вона встановлена на будівлі (споруді, пам'ятнику), спорудженій на місці будівлі, де відбулася історична подія, тобто, об'єкт, про який йде мова, не зберігся.

Техніка ведення екскурсії

Проведення екскурсії відбувається в такій послідовності:

1. Вступна бесіда, розповідь учителя.
2. Самостійна робота учнів.
3. Підсумки екскурсії

Ефективність будь-якої екскурсії багато в чому залежить від техніки її проведення, зв'язку між методикою та технікою ведення. До техніки ведення екскурсії пред'являється ряд вимог. В їх число входять:

- перевірка необхідної документації;
- вступне слово;
- робота в автобусі (якщо екскурсія транспортна);
- пересування пішохідними ділянками маршруту;
- розміщення групи біля об'єктів;
- дотримання часу проведення екскурсії;
- паузи в екскурсіях;
- відповіді на запитання та зворотний зв'язок;
- показ «портфеля екскурсовода».

Розглянемо змістовне наповнення кожної з вимог.

Перевірка екскурсоводом наявності всієї необхідної документації для проведення екскурсії: при собі мають бути затверджені технологічна карта екскурсії та та схема маршруту руху транспортного засобу або групи (при пішохідній екскурсії); матеріали «портфеля екскурсовода»; договір на екскурсійне обслуговування (при потребі); список учнів-екскурсантів, завірений печаткою навчального закладу.

Вступне слово: нагадується тема екскурсії, перераховуються об'єкти показу, зазначається тривалість і протяжність маршруту; повторюються поставлені перед учнями завдання (якщо вони загальні) або нагадуються і видаються інструкційні картки (якщо ці завдання групові чи індивідуальні) та правила поведінки на екскурсії. Якщо це автобусна екскурсія, доцільно представити учням водія, а вступне слово сказати до зайняття місць у салоні.

Робота в автобусі: вчитель останнім заходить в автобус і першим з нього виходить, займає місце спереду праворуч за напрямком руху. Його завдання: узгодити з водієм всі дії, пов'язані з режимом руху на маршруті, і надавати шляхову інформацію учням під час руху транспортного засобу. Розповідь в салоні автобуса передбачає використання мікрофона, який бажано перед початком екскурсії протестувати. Існуючими правилами не передбачено, щоб вчитель під час руху автобуса знаходився обличчям до групи.

Пересування пішохідними ділянками маршруту передбачає дотримання ряду правил: рухатися лише тротуарами, дороги переходити на регульованих пішохідних переходах, темп руху повинен дозволити рухатися компактно і не розтягуватися. Вчитель, як керівник групи, повинен виділятися якимось яскравим предметом (здебільшого використовують прапорець), щоб його легко було ідентифікувати та виділити з натовпу.

Під час пересування екскурсійна розповідь припиняється і відновлюється лише тоді, коли вся група зібралася біля об'єкту і готова слухати.

Розміщення групи біля об'єкта. Перша вимога щодо розташування групи біля об'єкта – це безпека екскурсантів. Якщо необхідно показати загальний вигляд об'єкта разом з оточенням, обирається більш-менш віддалене місце; в іншому випадку – група розташовується в безпосередній близькості до об'єкта. Найзручніше працювати з

групою, яка розташована півмісяцем. Розміщення біля одного із двох кінців такого півмісяця дає можливість вчителю бути напівобертом і до групи, і до об'єкту показу. Позиція в центрі надає більше можливостей спостерігати за реакцією учнів, але ускладнює показ – вказівні жести, що спрямовуватимуться назад, будуть неточними або доведеться час від часу повертатися до групи спиною. За відсутності мікрофона розмір півмісяця та відстань від екскурсовода до школярів має бути такою, щоб розповідь було добре чути.

При виборі місця розташування групи важливо не створювати перешкоди для руху пішоходів чи індивідуальних туристів.

Дотримання часу проведення екскурсії. Важливо пам'ятати хронометраж свого маршруту: у який час, де група має знаходитися, що показувати та говорити. Проте, необхідно розуміти, що з різних причин цей хронометраж може порушуватися: запізнився автобус, хтось з учнів запізнився, на якомусь об'єкті довелося затриматися довше та ін. До такої ситуації доцільно готуватися завчасно: продумати, що можна скоротити в розповіді, з'ясувати з водієм, керівництвом закладу та батьками дітей чи можна на якийсь час продовжити екскурсію, чи треба завершити вчасно.

Паузи в екскурсіях повинні бути обов'язково, бо втомлюються обидві сторони: і екскурсовод, і слухачі. Паузи потрібно робити між основними підтемами розповіді (час на осмислення), для самостійного огляду об'єкту та його фотографування, для задоволення особистих потреб учнів, придбання сувенірів тощо. Ці перерви плануються наперед і повідомляються екскурсантам у вступному слові біля кожного з об'єктів. Здебільшого рекомендують дотримуватися структури академічної години – на кожні 45 хв. роботи припадає 15 хв. відпочинку, але це залежить від пізнавальної цінності об'єкта та дослідницьких завдань учнів.

Якщо пауза передбачає, що група може розійтися, обов'язково призначається час і місце зустрічі та робиться попередження про те, щоб ніхто не запізнився.

Відповіді на запитання та зворотний зв'язок. Дуже добре, якщо при проведенні екскурсії в учнів виникають запитання. Відповідь на них можна давати відразу, якщо це не порушуватиме цілісність розповіді. В інших випадках запропонувати дати відповідь під час паузи, коли інші будуть фотографуватися чи відпочивати.

Показ «портфеля екскурсовода». Ілюстрації з «портфеля» використовуються під час огляду об'єкта показу як додатковий матеріал або на ділянках маршруту, позбавлених об'єктів показу по темі екскурсії. Вони демонструються на рівні голови, так щоб їх всі добре бачили, і не передаються в руки екскурсантів для детальнішого ознайомлення, тому що це відволікає від сприйняття основного матеріалу. Бажаючим можна надати можливість ближче ознайомитися з уже продемонстрованими ілюстраціями під час пауз.

Проте головне в шкільній краєзнавчо-туристичній екскурсії – виконання практичних завдань та дотримання встановленого таймінгу: тривалість заходу не повинна перевищувати двох-трьох годин разом з дорогою, тому що потім в учнів послаблюється сприймання, увага їхня розсіюється й робота стає непродуктивною та малокорисною.

Опрацювання матеріалів екскурсії

Варто звернути особливу увагу на заключну частину екскурсії, важливість якої не менша, ніж підготовча діяльність. Мета висновків, зроблених на основі міркувань і спостережень, – з'ясування сформованості в учнів точної наукової картини світу.

Підсумкова робота включає:

- складання звітів учнями, підготовка постів для блогу / статей до стінгазети;
- систематизація екскурсійних колекцій, їх детальний опис;
- використання на уроках чи заняттях гуртка друкованих матеріалів екскурсії, зібраних, колекцій тощо.

Обробка й оформлення зібраних матеріалів є важливою умовою закріплення,

систематизації та узагальнення, знань, здобутих під час екскурсії.

Під час обробки природних матеріалів екскурсії одні з них передають до музею для дальшої роботи з ним, складають колекції, схеми й таблиці, організують тематичні виставки, готують доповіді й звіти.

Під час опрацювання екскурсійного матеріалу учні мають звернутися до наукової літератури і довідників.

Оформлення результатів можна провести у вигляді а) звіту; б) реферату; в) виставки матеріалів екскурсії (малюнків, фотографій); г) випуску стіннівки чи газети, які повністю присвячені екскурсії; г) тематичного вечора з художніми читаннями, показом слайдів, невеликими учнівськими повідомленнями; д) конференції, на якій демонструються зібрані колекції і роблять повідомлення за матеріалами спостережень; е) віртуальної екскурсії; є) підготовки есе та ін..

7.5 Забезпечення безпеки життєдіяльності школярів під час екскурсії

Для того, щоб забезпечити життя та здоров'я учнів під час екскурсії, в процесі її підготовки та проведення потрібно орієнтуватися на наступні *міждержавні стандарти*:

ДСТУ 28681.1-95 Туристсько-екскурсійне обслуговування. Проектування туристських послуг

ДСТУ 28681.3-95 Туристсько-екскурсійне обслуговування. Вимоги по забезпеченню безпеки туристів та екскурсантів

ДСТУ 28681.0-90 Стандартизація в сфері туристсько-екскурсійного обслуговування

та нормативно-правові акти:

- Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю. Наказ МОН України № 1124 від 02.10.2014 р.

- Методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу під час проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Лист МОН № 1/9-61 від 06.02.08 року.

- Положення про організацію роботи з охорони праці та безпеки життєдіяльності учасників освітнього процесу в установах і закладах освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти України від 26.12.2017 № 1669.

- Щодо організації екскурсійних поїздок. Лист МОН України від 27. 04. 10 № 1/9-286

Найголовніші положення цих офіційних документів, які допоможуть організувати і провести шкільну екскурсію.

Керівник навчального закладу як організатор екскурсії

Організовувати мандрівки для учнів може керівник навчального закладу чи відповідний орган управління освітою. Директор школи може самостійно вирішувати, чи проводити екскурсію (без погодження з органами управління освітою).

Обов'язки керівника як організатора екскурсії:

- сприяти успішній організації та проведенню екскурсії;
- видати наказ щодо мети, часу, маршруту, учасників заходу, а також призначити керівника екскурсії та його заступника;

- провести інструктаж (з техніки безпеки, охорони праці тощо) для керівника екскурсії та його заступника, видати йому засвідчену копію наказу щодо проведення екскурсії та список її учасників;

- контроль за проведенням інструктажів з вихованцями, учнями та студентами з питань техніки безпеки, їх участю в навчально-тематичних екскурсійних поїздах;

- проконтролювати повернення екскурсійної групи (якщо учні не

повернулися вчасно – необхідно якнайшвидше встановити контакт із керівником групи, з'ясувати причини затримки, за потреби звернутися до всіх уповноважених органів).

- після завершення екскурсії – заслухати інформацію про екскурсію від керівника групи.

Особливості формування екскурсійних груп

Брати участь в екскурсії можуть усі учні, які виявили бажання і не мають медичних протипоказань. Кількість учасників екскурсійної групи визначає її керівник разом із навчальним закладом (може включати від 10 до 40 учасників віком від 6 років). Склад групи в автобусній екскурсії залежить від кількості місць для сидіння.

Керівник групи та його заступник (заступники) мають бути старші 18-ти років і мати навички якісного надання першої медичної допомоги. Кількість заступників керівника групи визначає директор навчального закладу. Їх може взагалі не бути, якщо екскурсія (крім автобусної) буде здійснюватись у межах населеного пункту, в якому навчаються чи мешкають школярі. Якщо група виїздить за його межі, то її керівництво призначається із розрахунку: один керівник та один заступник на 25 учасників. На кожні наступні десять учнів додатково призначається один заступник.

Організація автобусної екскурсії:

- перевезення дітей має здійснюватись водієм зі стажем не менше п'яти років, лише у світлу пору доби та за сприятливих погодних умов;
- якщо протяжність туристичного маршруту становить понад 250 кілометрів – необхідно направляти двох водіїв;
- якщо екскурсія здійснюється колоною з п'яти і більше автобусів, то їх мають супроводжувати уповноважені підрозділи Національної поліції;
- для кожних 10 дітей треба призначати керівника для супроводу, а для групи з 30 учнів необхідно мати медичного працівника;
- замовник послуг (наприклад, директор школи) зобов'язаний забезпечити дітей питною водою, засобами медичної допомоги, а керівника групи – телефонним зв'язком та списком номерів служб екстреного виклику.

Обов'язки керівника групи та його заступників

Вони несуть відповідальність за життя і здоров'я учасників екскурсійної групи. Вони мають ознайомити школярів із планом роботи та маршрутом екскурсії, провести для них цільовий інструктаж, нагадати про важливість дотримання правил громадського порядку і техніки безпеки, поінформувати про можливі фактори ризику. Крім того, відповідальні особи повинні отримати копію наказу щодо проведення екскурсії та список учасників групи. Перед дальніми екскурсіями чи подорожами дітей до 18 років провести збори для їхніх батьків.

Безпосередньо під час проведення екскурсії керівник групи та його заступники мають забезпечити дотримання учнями необхідних правил та інструкцій. Крім того, на них покладені такі обов'язки:

- вживати необхідних заходів для створення безпечних умов для учасників екскурсії;
- дотримуватися затвердженого маршруту та плану екскурсії (окрім ситуацій, коли учасникам загрожує небезпека);
- не допускати вибування учасників екскурсії без супроводу одного із заступників її керівника (від'їзд учасників можливий лише за умови, що в групі є два чи більше заступники);
- у разі настання нещасного випадку терміново організувати надання першої домедичної допомоги потерпілому, а за необхідності – доставити його до закладу охорони здоров'я;
- повідомити про нещасний випадок організатора екскурсії.

Керівник екскурсійної групи має право припинити мандрівку чи змінити її

маршрут у разі виникнення небезпечних явищ та обставин, а також погіршення фізичного чи морального стану учасників. Після завершення екскурсії керівник повідомляє про це організаторів, за потреби додає офіційний звіт.

Права та обов'язки учасників екскурсії

- вчасно і відповідально виконувати розпорядження керівника групи та його заступника. уважно слідкувати за станом здоров'я (своїм та інших учнів) і своєчасно повідомляти керівництво про будь-які проблеми.
- дотримуватись громадського порядку, правил техніки безпеки.
- шанобливо ставитись до природи, культурного надбання, поважати місцевих жителів.

Учасники екскурсії можуть розраховувати на захист своїх прав відповідно до чинного законодавства.

Додаткові вимоги до оформлення документації для здійснення автобусної екскурсійної подорожі

1. Обов'язковою умовою проведення навчально-тематичної екскурсії є цільовий інструктаж учнів з техніки безпеки, правил поведінки під час переходу чи проїзду до місця екскурсії та її проведення.

2. Підготовка списків учнів (у чотирьох примірниках, затверджені підписом директора навчального закладу; заступником директора з навчально-виховної роботи; лікарем або медичною сестрою школи; керівниками та супроводжувачами навчального закладу;

3. Погодження в поліції схеми руху маршруту (з відміткою «Погоджено»);

4. Страхування учнів від нещасних випадків під час навчально-тематичної екскурсії (керівником групи або батьківським комітетом).

5. Страхування місць в автобусі (перевізником).

Один примірник схеми маршруту і розклад руху видаються водію, інші зберігаються у замовника і перевізника.

Резюме

Екскурсія – одна з найбільш ефективних форм краєзнавчо-туристичної роботи зі школярами. Вона дозволяє успішно вирішувати освітньо-пізнавальні, розвиваючо-виховні завдання, а також забезпечує якісну організацію дозвілля учнів та їхню соціалізацію. Різноманітність форм екскурсії робить можливим використання її у роботі зі школярами різного віку, з різним рівнем сформованості когнітивної та дослідницької компетентності, на всіх етапах опанування навчальним матеріалом, використовуючи місцеві ресурси, незалежно від розміру та місця розташування населеного пункту.

Підготовка вчителя до екскурсії – це тривалий процес, який включає в себе теоретичний і практичний компоненти. Теоретична підготовка: визначення найважливіших наукових питань, які стосуються обраної місцевості; вивчення даних питань у науковій, спеціальній, екскурсійній літературі; складання графіків, креслень, планів і спеціальних карт, які можуть характеризувати цю місцевість.

Практична підготовка вчителя передбачає ознайомлення з методами наукового дослідження; уміння та навички користування приладами, таблицями тощо; досвід знаходження і складання колекцій і т. п.; безпосереднє ознайомлення з вибраною місцевістю, складання карти маршруту, визначення запитань, які потрібно з'ясувати з учнями в процесі екскурсії, підготовка завдань учням для повторення та попереднього ознайомлення з матеріалом; продумати методичні прийоми, які будуть використані в ході екскурсії, підготувати проблемні питання та ін..

Але проведення екскурсії вимагає ґрунтовної підготовки та дотримання певних правил під час проведення:

- пам'ятати про безпеку дітей під час підготовки екскурсії, провести

інструктаж з безпеки життєдіяльності.

- важливо чітко визначити тему екскурсії, її завдання та мету, вивчити місце проведення, скласти детальну технологічну карту;
- надати учням рекомендації на рахунок відповідності одягу та взуття завданням екскурсії та сезону;
- необхідно стежити за дотриманням безпеки життєдіяльності протягом екскурсії;
- дотримуватися теми екскурсії, мінімально відволікаючись на випадкові запитання;
- розповідати тільки про те, що можна показати, концентруючи увагу на потрібному об'єкті;
- варто уникати тривалих пояснень, великої кількості нових термінів та назв;
- залучити учнів до активної дослідницької роботи, розподілити між ними обов'язки;
- вчасно завершити екскурсію, перевірити наявність інвентарю, особистих речей;
- підвести підсумки: невелика бесіда про результати проведеної роботи та враження дітей;
- закріпити матеріал екскурсії на наступних уроках чи засіданнях гуртка.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке екскурсія, яка її роль в краєзнавчо-туристичній роботі?
2. Які види екскурсій використовуються в краєзнавчо-туристичній роботі зі школярами?
3. Які функції покладаються на позашкільні краєзнавчі екскурсії?
4. Які етапи передбачає процес підготовки краєзнавчої екскурсії зі школярами?
5. Навіщо будується схема траси маршруту транспортної екскурсії? Які її складові?
6. Що таке технологічна карта екскурсії?
7. Які основні методичні прийоми використовуються під час екскурсії?
8. Яка техніка проведення екскурсії?
9. Як забезпечується безпека життєдіяльності школярів під час екскурсії?
10. Які нормативно-правові акти регулюють процес підготовки та проведення екскурсій зі школярами?

Тести для самоперевірки

1. Краєзнавча екскурсія – це:
  - a) особлива форма навчальної та позанавчальної роботи, що забезпечує поглиблення знань школярів, розширення їхнього кругозору та підняття загального культурного рівня;
  - b) найважливіший засіб пізнання географії рідного краю, його історії, перетворення природи і господарства;
  - c) форма туристично-краєзнавчої роботи, перед якою ставиться мета закріпити знання, здобуті на уроках;
  - d) всі відповіді вірні.
2. За дидактичною метою розрізняють наступні види екскурсій:
  - a) вступні, поточні, узагальнюючі;
  - b) програмні, позапрограмні;

- c) пішохідні, транспортні, комбіновані;
- d) екскурсія-демонстрація, екскурсія-лекція, екскурсія-прогулянка, екскурсія-квест.

3. Схема траси маршруту екскурсії містить інформацію про:

- a) маршрут екскурсії, її тривалість та протяжність, схему маршруту та розшифрування цієї схеми;
- b) комплект інформаційних матеріалів, які використовуються в ході екскурсії з метою доповнення її змістової частини;
- c) тему та маршрут екскурсії, її тривалість та протяжність, автора-розробника, об'єкти показу, організаційні та методичні вказівки тощо;
- d) всі відповіді вірні.

4. Що складає зміст «портфеля екскурсовода»:

- a) маршрут екскурсії, її тривалість та протяжність, схему маршруту та розшифрування цієї схеми;
- b) комплект інформаційних матеріалів, які використовуються в ході екскурсії з метою доповнення її змістової частини;
- c) тему та маршрут екскурсії, її тривалість та протяжність, автора-розробника, об'єкти показу, організаційні та методичні вказівки тощо;
- d) всі відповіді вірні.

5. Технологічна карта екскурсії містить інформацію про:

- a) маршрут екскурсії, її тривалість, протяжність та зміст;
- b) автора-розробника екскурсії, об'єкти показу та основні питання, які необхідно розглянути;
- c) хронометраж, організаційні та методичні вказівки;
- d) всі відповіді вірні.

Ключі до тестів: 1d, 2a, 3a, 4b, 5 d.

Рекомендована література до теми

1. Методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу під час проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Лист МОН № 1/9-61 від 06.02.08 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v9-61290-08#Text>

2. Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю / Наказ МОН України № 1124 від 02.10.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1341-14#Text>

3. Положення про організацію роботи з охорони праці та безпеки життєдіяльності учасників освітнього процесу в установах і закладах освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти України від 26.12.2017 № 1669. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0100-18#Text>

4. Щодо організації екскурсійних поїздок. Лист МОН України від 27. 04. 10 № 1/9-286. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/MUS13096>

5. Олішевська Ю. А. *Шкільне географічне краєзнавство*. Навчальний посібник. К.: «ФО-П Кравченко», 2020. С. 112–134.

6. Екскурсійно-масовий напрям діяльності туристської організації. В кн. Грицак Ю.П. *Організація самодіяльного туризму*. Харків: Екограф, 2008. URL : <https://infotour.in.ua/grycak10.htm>

7. Непша О. В., Гришко С. В., Опашко Г. І., Рішко А. Р. Екскурсії як форма позаурочної роботи з вивчення географії свого краю. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі*. 2020. Вип. 11(67), ч. 8, С.152 – 156.

8. Король О.Д. *Організація екскурсійних послуг у туризмі* : Навчально-методичний посібник. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2016. 144 с.
9. Трохимчук І. М. Методологія та організація наукових досліджень з географії в середній школі за міжнародним науково-освітнім проектом Globe. В кн. *Географічна освіта у шкільних та позашкільних закладах : проблеми, пошуки, перспективи* : Збірник наукових праць. Рівне: Видавець О. Зень, 2020. С. 85 – 89.
10. Організація та проведення шкільної екскурсії: правові аспекти. *Освіта нова*. 04/06/2019 URL: <https://osvitanova.com.ua/posts/2468-orhanizatsiia-ta-provedennia-shkilnoi-ekskursii-pravovi-aspekty>

Тема 8. Подорож як форма краєзнавчо-туристичної роботи школярів

План.

- 8.1 Цілі та особливості краєзнавчої подорожі
- 8.2 Підготовка до подорожі
- 8.3 Проведення подорожі
- 8.4 Підведення підсумків подорожі
- 8.5 Права та обов'язки керівника та заступника керівника подорожі
- 8.6 Права та обов'язки учасників подорожі

Ключові слова: подорож, дальні подорожі, ближні подорожі, туристський спортивний похід, некатегорійний похід, похід вихідного дня, експедиція з активними способами пересування, підготовка учнівської подорожі, проведення подорожі, обов'язки керівника подорожі, обов'язки учасників подорожі, маршрут подорожі, план подорожі, польовий щоденник.

8.1. Цілі та особливості краєзнавчої подорожі

Найбільш популярною і масовою формою позакласної краєзнавчо-туристичної роботи серед школярів є подорожі. Здійснюються вони здебільшого у вихідні або канікулярні дні і є початковою школою туриста-краєзнавця.

Тривалий час цей вид краєзнавчо-туристичної діяльності мав назву «похід», проте у 2014 р. Наказом МОН України «Про затвердження нормативно-правових актів, які регламентують порядок організації туристсько-краєзнавчої роботи» було затверджено

- 1) Інструкцію щодо організації та проведення туристських спортивних походів з учнівською та студентською молоддю
- 2) Інструкції щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю (далі – Інструкція), відповідно до яких поняття «похід» застосовується лише у значенні

туристський спортивний похід – подорож, що здійснюється організованою групою учнівської та/або студентської молоді за заздалегідь розробленим маршрутом з подоланням природних та штучних перешкод різних категорій труднощі у визначені строки. Ці походи відрізняються за видами спортивного туризму та засобами пересування (автомобільні, велосипедні, вітрильні, водні, гірські, лижні, мотоциклетні, пішохідні, спелеологічні), характером та складністю перешкод (некатегорійні та категорійні) та території проведення (місцеві та дальні).

Всі інші види активних переміщень учнівської та студентської молоді отримали назву

подорож – колективне відвідування тривалістю більше 24 годин вихованцями, учнями, студентами визначних місць з освітньою, навчально-виховною, науковою, пізнавальною чи розважальною метою у складі організованої групи під керівництвом осіб, призначених у встановленому порядку.

В інструкції розрізняються *місцеві* та *дальні* подорожі. Перші проходять у межах території, де знаходиться навчальний заклад чи орган управління освітою, що організовують та проводять подорож, другі – за межами цієї території.

Проте, доцільно класифікувати подорожі й за іншими критеріями: за метою, способом пересування та складом учасників (див. Рис. 8.1).

За засобами пересування подорожі бувають *пішохідні*, *транспортні* (з використанням різноманітних видів транспорту) та *комбіновані*. За складом учасників – ті, що формуються з дітей одного віку, та ті, що мають різновіковий склад учасників.

Рис. 8.1 Класифікація краєзнавчих подорожей учнів

Джерело: складено автором

Залежно від змісту і напрямів роботи краєзнавчо-туристичного гуртка перед учасниками майбутньої подорожі ставиться певна мета:

- *освітньо-пізнавальна* – вивчення рідного краю, пам'ятних місць та життя свого району;
- *дослідницька* (наукова) передбачає виділення значного часу та концентрацію уваги учасників подорожі на виконання прикладних дослідницьких робіт;
- *тренувальна* (спортивна) – використання подорожі як засобу тренування, підготовки до участі в експедиції. У таких подорожах турист-початківець одержує перші знання про похідне життя, удосконалює технічні туристські навички, підвищує свою загальну та спеціальну фізичну підготовку, розвиває ті чи інші фізичні якості та ін.;
- *рекреаційна* – відновлення організму за допомогою активного відпочинку.

Інструкція визначає, що подорожі здійснюються з освітньою, навчально-виховною, науковою, пізнавальною чи розважальною метою. Проте, на нашу думку, організовуючи краєзнавчу подорож з учасниками гуртка, не варто її обмежувати розважальною метою, адже головною умовою будь-якої краєзнавчої подорожі школярів є дослідження рідного краю.

Очевидно, що географічні краєзнавчі подорожі не передбачають подолання перешкод, проте, в окремих випадках можуть бути організовані як

некатегорійні походи – похід 1 – 3 ступенів складності або похід нижче 1 ступеня складності, який за протяжністю, тривалістю та/або кількістю і складністю перешкод не відповідає вимогам до походів I - VI категорій складності; або

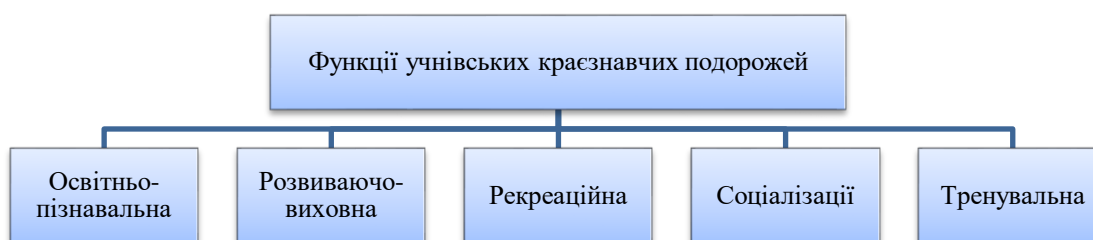
експедиції з активними способами пересування – похід, основним завданням якого є проведення краєзнавчої роботи щодо вивчення історії рідного краю, довкілля, явищ соціального життя, світової цивілізації, географічних, етнографічних, історичних об'єктів та інших досліджень;

Подорож як форма краєзнавчо-туристичної роботи з учнівською молоддю

виконує наступні функції (див. рис. 8.2)

Рис. 8.2 Основні функції краєзнавчих подорожей учнівської молоді

Джерело: складено автором

Освітньо-пізнавальна функція під час подорожі реалізується в процесі опанування учнями природного і соціального середовища. Різновиди маршрутів та районів подорожей сприяють задоволенню таких потреб школярів, як потреба у новизні, в пізнанні. Безпосереднє сприйняття навколишнього середовища конкретизує, доповнює і систематизує знання учнів, отримані на заняттях з географії, ботаніки, зоології, дозволяє самим учням встановлювати міжпредметні зв'язки.

Розвиваючо-виховна функція полягає у розширенні світогляду, формуванні стійкої громадянської позиції школярів та вихованні у них любові до рідної землі, бажання зберігати і примножувати її багатства; організовувати власне дозвілля з дотриманням правил здорового способу життя.

Рекреаційна функція – забезпечує відновлення духовних і фізичних сил школярів шляхом контрастної зміни обстановки й виду діяльності.

Соціалізація – створення можливостей для оволодіння учнями навичок взаємодії з іншими людьми, правилами поведінки в колективі, уміння аналізувати особисті вчинки, оцінювати дії товаришів.

Тренувальна – має на меті удосконалення фізичного розвитку підростаючого покоління, сприяє формуванню прикладних умінь і навичок, які будуть потрібні під час краєзнавчих експедицій.

В навчальній літературі зустрічаються й інші варіанти виділення основних функцій краєзнавчих подорожей: розважальна, організація дозвілля, виконання суспільно-корисної роботи, оздоровчо-спортивна та ін.

8.2 Підготовка до подорожі

Підготовчий етап в організації подорожі передбачає майже такі ж етапи, які проходить вчитель при підготовці екскурсії (рис. 8.3). Розглянемо їх більш детально.

1. *Визначення мети і завдань подорожі.* Краєзнавча подорож школярів може бути організована з освітньо-пізнавальною, дослідницькою, рекреаційною, тренувальною, спортивно-оздоровчою і т.д. метою.

Виходячи з поставленої мети, визначаються конкретні завдання. Туристська подорож, як правило, передбачає не одне завдання. Вони можуть бути різними, залежно від віку та фізичної підготовки учасників туристської подорожі, її складності, тривалості, від фінансових можливостей, забезпеченості належним спорядженням та високоякісними продуктами харчування, а також інших умов.

2. *Вибір і вивчення району подорожі.* У підготовчий період вибирають і вивчають район майбутньої подорожі. Розпочинати подорожувати найкраще у своєму районі. Перші походи не повинні вимагати тривалого часу на під'їзди, великих витрат на переїзди і туристське спорядження. Лише з нагромадженням досвіду можна планувати багатоденні подорожі за межі району, обираючи території, які мають

найбільший пізнавальний інтерес та враховувати віддаленість від своєї місцевості, наявність зручних шляхів, час перебування, транспортні та інші витрати.

Рис. 8.3 Етапи підготовки краєзнавчої подорожі зі школярами

Джерело: складено автором

Вибраний район майбутньої подорожі детально вивчається всім складом її учасників за допомогою науково-популярної літератури, довідників, путівників, періодичних видань, метеорологічних спостережень, картографічних матеріалів тощо. Колективне вивчення згуртовує групу, поглиблює процес засвоєння необхідного матеріалу, потрібного для кращого сприймання та пізнання побаченого. На основі опрацьованого матеріалу складають географічний опис району майбутньої подорожі, до якого включають дані про природні умови, передусім про рельєф місцевості, перепади температури у місцях, де пролягає маршрут походу, про кількість опадів, найбільш імовірну погоду на всі дні продовження маршруту, місцезнаходження екскурсійних об'єктів.

При необхідності керівник встановлює прямі контакти з місцевими установами та організаціями, повідомляє письмово про намічені строки подорожі, робить запит про надання відомостей, які допоможуть до неї підготуватися (про тип і стан шляхів сполучення та засобів зв'язку, можливість придбання на місці спорядження і продуктів харчування та ціни на них тощо). Попереднє детальне вивчення району подорожі потрібне для розробки маршруту туристського походу, так для гарантування його

безпеки.

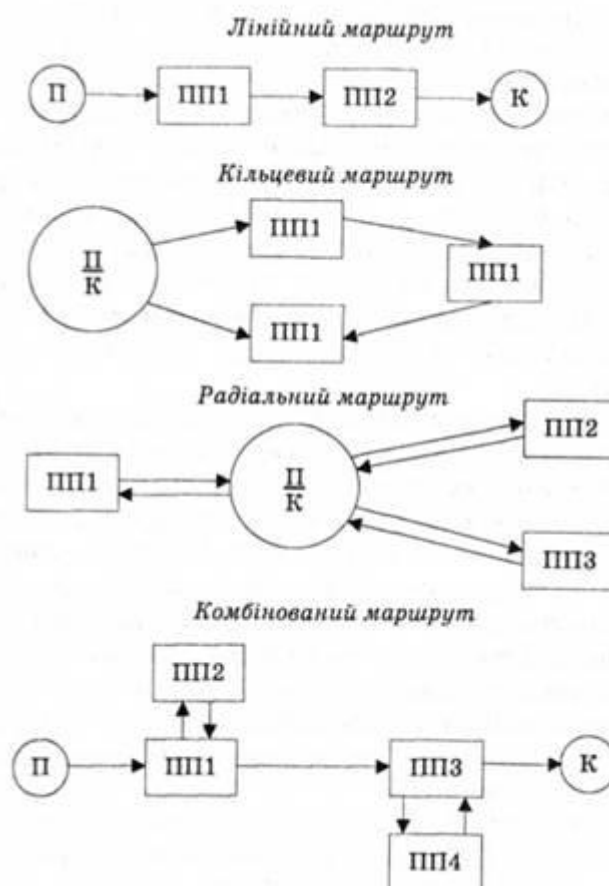
3. *Розробка маршруту подорожі.* Після детального вчення району майбутньої подорожі вибирають і розробляють маршрут, визначаючи насамперед його часткову та кінцеву точки, а також основні, через які він проходитиме. Обираючи маршрут, керуються метою та завданнями подорожі, транспортною інфраструктурою, якщо планується використання транспорту. Основною вимогою до вибору маршруту є його пізнавальне значення.

Складність маршруту подорожі повинна відповідати стану фізичної підготовленості учасників. Якщо учасники мають досвід проходження простих маршрутів, то плануються складніші. Проте не варто захоплюватися складними маршрутами, особливо по безлюдній місцевості, оскільки це ускладнить подорож, обмежить можливості виконання поставлених завдань, детального ознайомлення з наміченими для огляду цікавими об'єктами, може порушити графік, викликати фізичну перевтому учнів, їхнє моральне незадоволення, а то й призвести до виникнення надзвичайних ситуацій, які можуть мати негативні наслідки.

Тому окрім основного маршруту подорожі рекомендується планувати полегшений запасний варіант. Він знадобиться тоді, коли неможливо буде йти основним маршрутом через хворобу, одного з учасників походу, через несприятливі природно-погодні умови (погіршення погоди, розлив річок, підвищення лавинонебезпечності, пожежа в лісі тощо).

Залежно від конкретних умов, специфіки подорожі, підготовленості групи обирають і тактичний варіант маршруту (див рис. 8.4).

Рис. 8.4 Типи маршрутів

Джерело: І. Смирнов, 2015.

Лінійний маршрут – це маршрут, у якого початкова та кінцева точки розташовані в протилежних кінцях. Він передбачає проходження значних відстаней, що дає можливість досить повно ознайомитися з районом подорожі і не передбачає створення базових таборів.

Кільцевий варіант характерний тим, що початок і кінець маршруту розташовані в одній точці. Він зручний, бо учні повертаються в початкову точку подорожі, і тому найбільш поширений в практиці шкільної краєзнавчої роботи.

Радіальний маршрут передбачає кількадевні походи від базового табору, далекі екскурсії або розвідувальні виходи з відхиленням від основного маршруту. Радіальні виходи, як правило, роблять від основного маршруту для огляду цікавих у пізнавальному значенні об'єктів.

Комбінований маршрут має складові лінійного, кільцевого та радіального маршрутів у тій або іншій комбінаціях.

Під час розробки майбутнього маршруту орієнтовно визначають категорію його складності. При цьому враховують, що існуючі нормативи розраховані на туристські спортивні походи, тоді як краєзнавчі подорожі доцільно прирівнювати до некатегорійних походів та походів вихідного дня, тобто це 1-3-денні походи (походи вихідного дня) та походи 1, 2, 3 ступеня складності.

Так як на законодавчому рівні основні нормативи щодо краєзнавчих подорожей не визначено, можемо орієнтуватися на вимоги, встановлені до некатегорійних походів (див. Табл. 8.1).

Таблиця 8.1 Рекомендації до основних нормативів краєзнавчих пішохідних подорожей школярів

Вид туризму та характеристика походу	Некатегорійні походи (ступінь складності – ст. с.)				
	1-денні	2-3 денні	1 ст. с.	2 ст. с.	3 ст. с.
Тривалість походу в днях	1	2-3	3	4	6
Протяжність у кілометрах		до 30	30	50	75
Кількісний склад групи	10 – 40	10 – 15	6 – 15	6 – 15	6 – 15
Мінімальний вік -учасника	7	8	10	11	12
-керівника	18	18	18	18	18
Вимоги щодо досвіду: -учасника	-	-	1-денний п.	1 ст. с.	2 ст. с.
-керівника*			2 ст. с. / 1-денний п.	3 ст. с. / 1 ст. с.	1 к. с. / 2 ст. с.

Джерело: складено автором

Примітка:

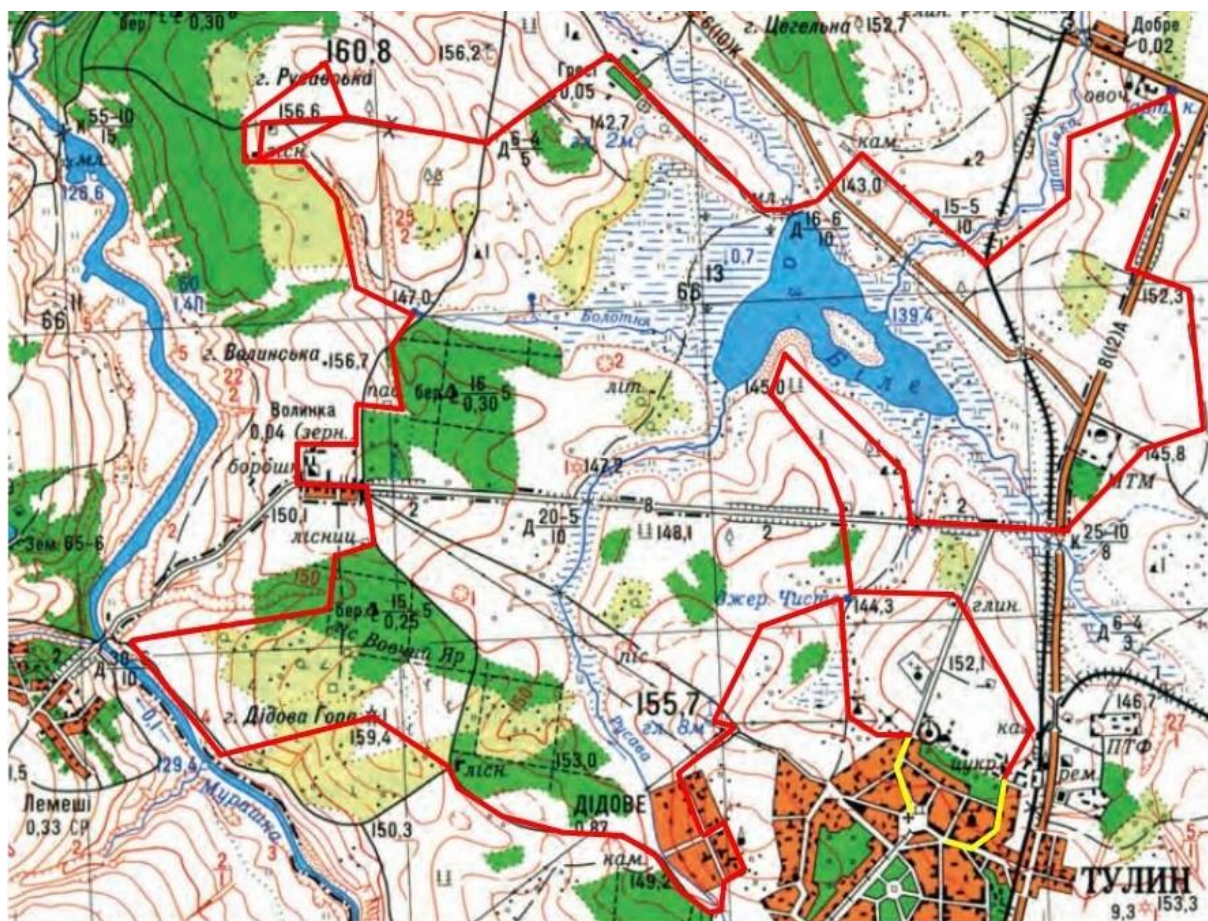
*участь / керівництво

При побудові маршруту враховуються наявні природні перепони (заболочені ділянки, круті схили, глибокі яри тощо). Траса маршруту подорожі повинна проходити через найзручніші природні шляхи (польові дороги, стежки, долини річок, струмки, обладнані переправи через водні перешкоди, гірські перевали), а також населені пункти, бази, метеорологічні станції, де при потребі можна влаштувати ночівлю, поповнити запаси продуктів.

Маршрут наноситься на топографічну карту (рис. 8.5), ще раз аналізуються всі можливі ділянки з природними перешкодами та підраховують загальний кілометраж.

Враховуючи наявність природних перешкод, темп руху (середня швидкість, з якою рухається людина пересічною місцевістю зі спорядженням, становить 3 км / год.), час на відпочинок, харчування, ночівлю, для виконання дослідницьких завдань, розташування населених пунктів і наявність екскурсійних об'єктів, для огляду яких необхідні зупинки, розробляють план подорожі, графік руху в цілому і денних переходів зокрема. При цьому потрібно залишати резервний час на випадок негоди чи непередбаченої природної перешкоди.

Рис. 8.5. Маршрут дводенної пішоїдної подорожі, метою якого є найвища вершина місцевості

Джерело: А. М. Злочевський, 2022

Складаючи графік руху (Таблиця 8.2), потрібно керуватись таким правилом: тривалість подорожей для учнів 7–8 класів не повинна перевищувати 20 днів з добовими переходами 14–16 км, а для учнів 9–10 класів – 30 днів з добовими переходами 17–18 км. Розроблений маршрут детально обговорюється на зборах групи

4. *Складання плану подорожі.* План подорожі повинен відображати мету та головні завдання походу. У плані конкретизують краєзнавчу та суспільно корисну роботу на маршруті, вказують екскурсійні об'єкти для відвідування, подають відомості про маршрут, графік руху, подолання природних перешкод тощо.

5. *Формування групи та розподіл обов'язків між учасниками.* Як зазначалося вище, кількість учасників однієї подорожі, відповідно до Інструкції, може коливатися в обсязі 10 – 40 чоловік, проте у більш тривалі (2 – 3 денні) та складніші (1 – 3 ст. с.) подорожі краще обмежитися групою до 15 чол. Наявність більшої кількості учасників викликає певні труднощі під час переїздив, ночівель тощо.

Таблиця 8.2 Графік руху групи

Дні у дорозі	Дата	Ділянка маршруту (від-до)	Протяжність(км)	Спосіб пересування	Чистий ходовий час	Характеристика шляху, природні перешкоди, небезпечні ділянки	Примітки
1	2	3	4	5	6	7	8

Важливо, щоб учасники подорожі були приблизно однакові за віком, фізичною та спеціальною підготовкою, витривалістю, психологічно сумісні. Група формується з числа учасників, які придатні за станом здоров'я, об'єднуються на добровільних засадах за спільними інтересами.

Також важливим моментом в організації подорожі є розподіл обов'язків у групі. При цьому повинні бути враховані туристський досвід, фізичні дані, практичні навички, бажання виконувати ті чи інші доручення.

Традиційно визначається керівник групи, його заступник, завгосп, шеф-кухар, санінструктор, блогер, фотограф, художник, аніматор, фізорг та інші. Посади можуть бути іншими, їх може бути більше, або менше – в залежності від поставлених завдань:

- заміна керівника у разі його відсутності на окремих етапах підготовки до подорожі або у випадку тимчасового поділу групи на маршруті;
- організація харчування групи: закупка, облік, збереження та поповнення продуктів, розподіл їх по рюкзаках;
- облік та збереження спорядження;
- складання меню, приготування їжі, збереження кухонного інвентаря;
- комплектація, збереження та поповнення похідної аптечки, видача ліків, надання першої допомоги потерпілому;
- ведення щоденника подорожі;
- фотографування для звіту, альбомів і стендів;
- кіно- та відеозйомка, фільмування;
- організація дозвілля;
- розпалювання вогнища за будь-яких погодних умов і гасіння його та ін..

З метою кращої організації руху на маршруті призначають направляючого та замикаючого. Це переважно досвідчені учні, добре фізично розвинені та витривалі. Бажано, щоб вони мали певний туристський досвід. Направляючий задає та регулює темп руху, а замикаючий стежить за тим, щоб під час руху групи на маршруті не було відстаючих. В разі потреби замикаючий надає допомогу відстаючим.

Для проведення пошуково-дослідницької роботи призначають відповідальних за окремі види робіт і спостережень залежно від інтересів, здібностей, нахилів і знань того чи іншого учня: топограф, геолог, метеоролог, гідролог, ґрунтознавець, ботанік, зоолог, ландшафтознавець, історик, етнограф, економіст-географ тощо.

Розподіляючи обов'язки, керівник повинен враховувати ініціативу учнів. У невеликих за кількістю групах виконання обов'язків може поєднуватися.

6. *Підготовка спорядження для подорожі.* Туристське спорядження повинно бути легким, міцним, надійним, зручним, водонепроникним, простим у користуванні, невеликим за габаритами, тобто таким, щоб його можна було використовувати в умовах холоду, жару та підвищеної вологості і відповідати

кліматичним умовам району подорожі та строкам її проведення.

За характером використання туристське спорядження поділяється на особисте (потрібне кожному туристові), групове (необхідне для всієї групи) та спеціальне (призначене для пошуково-дослідницьких робіт).

За призначенням туристське спорядження поділяється на такі види:

- засоби пересування (лижі, велосипеди, плавзасоби (човни, байдарки, катамарани, плоту) тощо;
- засоби транспортування вантажів (рюкзаки, різні види сумок, причепа та ін.);
- бівуачне (намети, спальні мішки, поліетиленові плівки, клейонки, каремати, кострове приладдя, посуд для приготування їжі, бівуачний інструмент (сокири, пилки, лопати тощо);
- спеціальне (різні засоби гарантування безпеки: мотузки, карабіни, каски, захисні окуляри, рукавиці для роботи з мотузкою та ін.);
- допоміжне (ремонтні набори, засоби освітлення (свічки, ліхтарі), фотоапарати, кінокамери, біноклі, підзорні труби та ін.).

Кількість одягу, яку треба приготувати в подорож, залежить від метеорологічних умов та від тривалості подорожі. Проте за будь-яких умов у мандрівника має бути комплект нижньої білизни та верхнього одягу.

Керівнику походу необхідно заздалегідь скласти необхідного спорядження. Перевірити наявність у школі групового та спеціального обладнання, при потребі поремонтувати і докупити те, чого не вистачає.

Готуючись до походу, необхідно дуже ретельно укомплектувати медичну аптечку. Її обсяг визначається насамперед кількістю учасників подорожі. При цьому необхідно враховувати район подорожі, від чого залежать реальні строки транспортування потерпілого.

7. *Проведення розрахунків необхідної кількості продуктів.* Харчовий раціон визначається перш за все тривалістю та складністю подорожі. Так, харчування в 1-2-денній подорожі може бути без приготування гарячих страв. Харчування у більш тривалих подорожах може організовуватись за різними схемами:

Триразове:

- Сніданок, вечеря – гарячі страви, обід – бутерброди з чаєм;
- Сніданок, обід, вечеря – гарячі страви;

Чотириразове харчування:

- Сніданок, вечеря – гарячі страви, обід – бутерброди з чаєм + кишенькове харчування;
- Сніданок, обід, вечеря – гарячі страви + кишенькове харчування.

Дуже важливий етап підготовки до подорожі – проведення розрахунків необхідної кількості продуктів. У довідковій літературі з туризму наведено рекомендації щодо використання тих чи інших продуктів харчування, їх калорійність, наявність поживних речовин тощо.

Продукти необхідно раціонально підібрати. Вони повинні містити оптимальну кількість жирів, білків вуглеводів, бути насичені вітамінами і мінеральними солями, мати мінімальну масу, добру транспортабельність, тривалий строк зберігання. Важливо, щоб з похідних продуктів легко й швидко можна було приготувати різні страви.

На основі розрахункових норм і меню визначають загальну кількість усіх продуктів на всі дні походу: кількість (середню норму) продуктів у день на людину множать на кількість туристів і днів. При цьому береться до уваги і поповнення запасів продуктів на маршруті. Якщо це неможливо, то беруть більше висококалорійних продуктів.

8. *Складання кошторису.* Кошторис подорожі передбачає витрати на

харчування, придбання і виготовлення спорядження; переїзди, ночівлі у населених пунктах або на турбазах; екскурсії, придбання квитків у музеї і театри, кіно; оформлення звіту; резервний фонд (10 – 15% від загальної суми витрат) на випадок затримки на маршруті чи аварійні ситуації.

Є різні шляхи збирання коштів для подорожі: робота школярів у позаурочний час, збирання макулатури, лікарських рослин, ягід, грибів, насіння дерев; допомога батьків, спонсорів, грантові програми тощо. Їх треба також обліковувати, більш того, втловити публічну подяку батькам, спонсорам та меценатам за матеріальну підтримку.

Гроші зберігаються у керівника подорожі та його заступника. Для обліку і контролю витрат бажано створити фінансову комісію, яка до початку походу складає авансовий звіт (див. Табл. 8.3), що дає можливість обрахувати очікувані витрати, а в кінці походу звітує перед групою за витрачені кошти.

Таблиця 8.3. Очікувані витрати

№	Вид діяльності	Сума
1.	Прокат групового спорядження	
2.	Придбання групового спорядження	
3.	Придбання інвентарю для організації дозвілля	
4.	Придбання обладнання для проведення дослідів	
5.	Харчування	
6.	Проїзд групи до початку маршруту	
7.	Проїзд групи додому	
8.	Переїзди в групі в середині подорожі	
9.	Екскурсії	
10.	Непередбачені витрати	
	ВСЬОГО:	

Природно, що в залежності від мети, тривалості, маршруту та інших характеристик подорожі, види діяльності учнів можуть відрізнятися і перелік витрат змінюватися.

9. *Підготовка групи до виходу на маршрут.* Щоб подорож була цікавою, безпечною та досягла поставлених цілей, до неї потрібно готуватися задовго до виходу на маршрут: проводити систематичні фізичні тренування, вдосконалювати елементи спортивної і туристської техніки (подолання природних перешкод, робота з картою та компасом, надання першої допомоги «потерпілому» тощо). Взагалі учитель, готуючи школярів до туристської подорожі, фактично цілий рік проводить з ними тренування. З цією метою регулярно проводяться заняття гуртка.

Насамперед увага приділяється опануванню основами техніки туризму – прийомми, за допомогою яких можна у різних типах місцевості та при різній погоді безпечно пересуватися, орієнтуватися, долати природні перешкоди, надавати першу медичну допомогу та влаштовувати привали; та тактиками походу – уміння правильно розподіляти час і сили, вибирати найраціональніший темп і порядок руху групи тощо. Перед виходом на маршрут для кожного визначається місце в строю. Як правило, фізично слабші йдуть за керівництвом, а найсильніші замикають стрій.

Також учні в процесі підготовки знайомляться з найпростішими прийомми подання долікарської медичної допомоги, із складом похідної аптечки, з призначенням окремих медикаментів та з найпростішими легкодоступними способами транспортування потерпілого.

Не менш важливим є теоретична та практична підготовка учнів до виконання дослідницьких завдань подорожі.

10. *Підготовка необхідних документів*

Організація і проведення подорожей учнями загальноосвітніх шкіл та інших дитячих закладів регламентується «Інструкцією щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю». Відповідно до даного документу, перед початком подорожі оформляються:

- наказ про проведення краєзнавчо-туристичної подорожі, призначення її керівника та його заступника, підписаний директором школи;
- список учасників подорожі (затверджується директором та медсестрою – вказує допуск за станом здоров'я) (див. Табл. 8.2);

Таблиця 8.4 Список учасників подорожі

№ з/п	Прізвище, ім'я, по батькові	Дата народження	Домашня адреса, телефон	Місце роботи, навчання (клас)	Обов'язки в подорожі
1.					

Джерело: складено автором

- медичні довідки про стан здоров'я учасників подорожі (для дальніх подорожей);
- маршрут подорожі (затверджується директором);
- в журнал вноситься відмітка про цільовий інструктаж з учасниками з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності під час подорожі з особистими підписами кожного учасника;
- план подорожі: маршрут подорожі (включаючи переїзди від місця проживання і назад); графік руху (дати, ділянки маршруту, кілометраж); способи пересування, екскурсійні об'єкти, які передбачають відвідати; заплановану дослідницьку, краєзнавчу та природоохоронну роботу та інші заходи;

8.3. Проведення подорожі.

Твердим правилом подорожі є суворе дотримання режиму та графіку руху групи. Для цього розробляється орієнтовний розпорядок дня, який повинен виконуватись усіма без винятку членами групи. У разі непередбачуваної затримки потрібно попередити про неї адміністрацію школи й батьків.

Враховуючи те, що найбільш поширеним серед школярів є пішохідний туризм, розкриємо основи такої подорожі на прикладі цього виду туризму.

У пішохідній мандрівці серйозну увагу приділяють режимові руху й відпочинку учнів, вибору найдоцільніших прийомів і способів організації похідного життя, подолання найрізноманітніших природних перешкод. Режим руху в поході передбачає не тільки порядок шиккування групи туристів в умовах різної місцевості, в різну пору дня та при подоланні природних перешкод в різних метеорологічних умовах, а й швидкість і темп пересування, час виходу групи на маршрут.

У пішохідних походах, особливо влітку, вихід групи на маршрут призначають на ранні години. Це дає змогу використати при необхідності весь світловий день для руху, а також мати достатньо часу для обіднього привалу. На незнайомій місцевості достатній запас світлого часу дозволить вибрати зручне місце для ночівлі й добре організувати її.

Найпоширеніший порядок руху туристів-пішоходів на маршруті – це стрій в колону по одному. Цей стрій виправдовує себе, бо дає змогу йти вільно, не заважаючи один одному оглядати навколишню місцевість. Крім того, при такому порядку руху можна швидко організувати взаємострахування та взаємодопомогу на небезпечних ділянках маршруту, здійснювати допомогу менш фізично підготовленим членам групи, легко підтримувати в дорозі зв'язок між туристами, як зоровий, так і слуховий, – голосом або звуковими сигналами.

Велике значення має і розстановка всіх учасників походу. На чолі групи йде керівник – досвідчений турист. За ним йдуть фізично слабші учасники та невеликі на зріст. Замикаючий повинен бути теж досвідченим туристом. Інтервал між учасниками не повинен перевищувати 3 м.

Починати рух потрібно в повільному темпі, а потім збільшувати його. За 10 хв. До привалу темп знову зменшується.

Першу коротку зупинку роблять через 15 хв. після виходу з бівуаку, в основному для перевірки спорядження, одягу і особливо взуття й рюкзака, Потім короткі привали чергуються з рухом: через 40–50 хв. ходу роблять 10–15 хвилинні привали. Місце для відпочинку вибирають зручне, влітку тінисте, недалеко від джерел.

Великий привал протягом 1,5 год. робиться через 4 год руху. Якщо він передбачає приготування їжі, то його тривалість може бути 2–3 год. Після великого полуденного привалу група рухається ще 4 год. Робочий день у поході чи подорожі, як правило, триває 6–8 годин

Графік руху будують так, щоб пройти найважчу частину шляху в першій половині дня, маючи в запасі досить фізичних сил.

Графік руху туристського походу має передбачати поступове збільшення навантаження. В перші дні мандрівки, коли рюкзаки ще важкі, а організм недостатньо пристосований до великих фізичних навантажень, довжину денних переходів скорочують, зменшуючи швидкість руху.

Закінчують денний перехід завидна, за 2–3 години до настання темряви, щоб можна було заздалегідь вибрати місце бівуаку, де зручно було б організувати ночівлю, назбирати хмизу, розпалити вогнище, приготувати їжу тощо.

Рух туристської групи повинен проходити в певному ритмі, який визначається кількістю кроків за хвилину. У залежності від стану загальнофізичної підготовки учасників і рельєфу місцевості можна змінювати темп руху групи, зменшуючи або збільшуючи ширину кроку. На підйомах крок має бути коротшим, а на спусках – довшим.

З метою реалізації на практиці педагогічного принципу самоврядування та самообслуговування у дитячому колективі кожний юний турист веде групу на певних ділянках маршруту і в окремі дні виконує функції керівника групи або його заступника. При цьому практикується сумісництво і заміна у виконанні обов'язків у групі.

Ведення польового щоденника. Для кращої організації пошуково-дослідницької роботи, підвищення її престижності та ефективності юні туристи-краєзнавці повинні вести польовий щоденник, який вважається основним робочим документом подорожі. Він повинен перш за все характеризувати виконання завдань пошуково-дослідницької роботи, поставлених перед групою. Форма запису в польовому щоденнику залежить від специфіки виду спостережень. Проте у всіх випадках бажано, щоб у ньому було відображено хронометраж ходових днів, а всі записи були чіткими, лаконічними, образними і разом з тим повними.

В описах, вміщених у щоденнику, поєднуються необхідних пропорцій пізнавальна та побутова тематика походу. Образно і яскраво описуються цікаві епізоди дохідного життя, власні роздуми про побачене, почуте. Записуючи в щоденник розповіді, потрібно вказувати не тільки прізвище, ім'я та по батькові, а й домашню адресу людини, зі слів якої записано розповідь.

Записи в щоденник вносять регулярно у процесі спостережень, а ввечері після чергового денного переходу на вечірньому привалі їх обробляють. Для цього на сторінках щоденника варто залишати широкі поля для заміток, доповнень та висновків. Дуже важливо витримувати правило регулярності записів. З цього приводу стара заповідь польових досліджень гласить: «Не записане – не спостерігалось». Отже, варто вважати не відмічені у щоденнику протягом дня спостереження такими, що не відбулися.

Щоденник може вести як один, так і кілька учнів, або всі по черзі. Головне – записувати лише те, що за змістом стосується теми дослідження. Практикується колективне читання записів щоденника біля вечірнього багаття. Це, з одного боку, дає можливість вести потрібні доповнення у щоденник, а з другого — дисциплінує авторів і стимулює сумлінне ставлення до ведення записів, допомагає зробити їх змістовними, яскравими, образними і цікавими.

Записи у щоденнику по можливості ілюструються малюнками та схемами що відображують типовий для даної місцевості ландшафт, пошуково-дослідницьку роботу групи, відпочинок, розваги, сцени похідного життя, зустрічі з цікавими людьми, екскурсійні об'єкти. Під малюнками та схемами підписують прізвища виконавців.

Рекомендується також кожному учаснику подорожі вести індивідуальний щоденник.

8.4. Підведення підсумків подорожі

Після закінчення подорожі група звітує перед школою та перед тими організаціями, які дали їй пошуково-дослідницькі завдання, чи виступили спонсорами (при потребі). Це необхідний і важливий етап будь-якої туристської подорожі.

Головною метою підбивання підсумків подорожі є узагальнення досвіду її підготовки і проведення, досвіду проведення пошуково-дослідницької та суспільно корисної роботи, виявлення недоліків для недопущення їх у майбутньому.

Підбиваючи підсумки подорожі, важливо проаналізувати і обговорити, чим була вона цікавою у пізнавально-оздоровчому відношенні, чи відповідав їй маршрут рівню підготовки учасників, як проявили вони себе при долатті найскладніших природних перешкод. Для керівника подорожі цей важливий етап є ще однією можливістю глибше вивчити і пізнати характери, смаки, нахили та інтереси своїх вихованців.

Підбивання підсумків подорожі – ефективний засіб пропаганди туризму та здорового способу життя серед школярів.

У практиці дитячого туризму встановився певний порядок підбивання підсумків подорожі. Закінчивши краєзнавчу подорож, група ще на зворотному шляху, якщо дозволяють умови, обговорює пройдений маршрут, з'ясовує причини відхилення від плану, допущені групою або окремими учасниками помилки.

Головний підсумковий документ – письмовий звіт про туристську подорож, який складає керівник групи за участю учасників подорожі. Він повинен складатися з таких розділів.

1. Довідкові відомості про подорож. У цьому розділі вказують вид туризму, категорію складності, час проведення, район, дають детальні відомості про лінію маршруту (протяжність і тривалість), склад групи, прізвище, ім'я та по батькові, домашня адреса, обов'язки в групі).

2. Відомості про район подорожі. Цей розділ містить коротку загально географічну характеристику району з описом природних особливостей; відомості про населення, населені пункти і транспортне сполучення між ними; визначні місця; туристську характеристику, що ґрунтується на власних спостереженнях і висновках групи, матеріалах, зібраних групою завдяки листуванню з краєзнавцями і під час проходження маршруту (це важливо для забезпечення наступних груп конкретними відомостями про особливості району, екскурсійні об'єкти, шляхи сполучення, можливості поповнення запасів продуктів); дані про походи, які проводилися тут раніше, прокладені траси маршрутів тощо.

Під час написання цього розділу необхідно максимально використати наявну літературу та картографічний матеріал по даному району, розповіді місцевих краєзнавців і звіти інших груп. В кінці розділу подається список літератури, вказуються прізвища, ім'я та по батькові консультантів, їхні адреси (або телефони).

3. Організація подорожі. В цьому розділі розглядаються такі питання: підготовка

подорожі; обґрунтування вибору маршруту; з'ясування правильності початкового плану подорожі; особливості передпохідної підготовки і тренування; особливості розробки маршруту, обґрунтування вибору основного та запасного варіантів.

В разі зміни початкового плану подорожі вказуються причини, які викликали ці зміни. Тут же наводяться відомості про проходження маршруту кожним членом групи.

4. Графік руху і технічний опис маршруту. Тут вміщується технічна характеристика маршруту. Відомості наводяться у вигляді таблиці, яка складається з таких пунктів: дні в дорозі, дата, ділянка даного переходу, протяжність у кілометрах, чистий ходовий час у годинах, характер дороги, природні перешкоди, небезпечні ділянки, метеорологічні умови. Всі ці пункти базуються в тексті звіту, де наводяться: характеристика пройденого шляху, умови та можливості пересування; складні ділянки маршруту (перевали, переправи, місця з складним орієнтуванням тощо); засоби подолання природних перешкод, що застосовуються групою; заходи щодо безпеки групи в складних умовах. Крім того, подаються відомості про наявність палива, придатної для пиття води, зручних майданчиків для організації біваків, хронометраж пересування, метеоспостереження.

Складні ділянки маршруту описуються детальніше, з вказівкою дій групи на цих ділянках. Особлива увага приділяється опису заходів щодо безпеки на маршруті, а також способам орієнтування в складних умовах місцевості і в умовах обмеженої видимості.

5. Підсумки подорожі, висновки, рекомендації В цьому розділі підбиваються підсумки походу; характеризується його пізнавальна цінність; робляться висновки щодо прийнятих у поході технічних і тактичних рішень; наводяться рекомендації для інших груп щодо проходження маршруту, подолання окремих природних перешкод; пропонуються найцікавіші варіанти, дається конкретна оцінка спорядження, техніки пересування і заходів безпеки.

6. Додатки. Тут наводяться списки особистого та групового спорядження; склад похідної аптечки та ремонтного набору, їхня маса; робиться оцінка придатності інвентаря, який використовувався у поході; вміщуються рекомендації щодо підбору спорядження та інвентаря; вказується список продуктів, їхня маса і раціон харчування на маршруті; даються рекомендації щодо можливості поповнення запасів продуктів, в тому числі й тих, що можна зібрати в природі; зазначається загальна маса продуктів і спорядження на групу та в середньому на одного учасника; вміщується кошторис витрат.

До звіту додають щоденник походу, а також окремі цікаві уривки з індивідуальних щоденників, розповіді краєзнавців, видатних людей, спогади старожилів тощо.

В кінці звіту наводиться список використаної літератури; перелік звітів туристських груп, карт, схем та інших джерел інформації, використаних під час підготовки до походу і складання звіту. Додаються посилання на публікації в Інтернеті, в яких говориться про подорож.

До звіту додається також картографічний матеріал, який використовувався у поході (загальна картосхема з нанесеним маршрутом, його запасними варіантами і місцями ночівель, маршрутна стрічка, ескізи (кроки) найскладніших ділянок з вказівкою шляхів подолання основних природних перешкод).

Звіт ілюструється фотографіями та рисунками, які характеризують складні ділянки маршруту та дії групи на кожній з них, природу і визначні місця району подорожі. Звіт передається школі для краєзнавчого музею.

Підбивання підсумків подорожі не закінчується складанням письмового звіту. Наступний, не менш важливий етап, – це розповідь у цікавій формі про подорож у школі. Найпопулярнішою і найефективнішою формою такої розповіді є туристично-краєзнавчий вечір з фотовиставкою та презентаціями, на який запрошуються усі

бажаючи, в тому числі батьки дітей.

8.5 Права та обов'язки керівника та заступника керівника подорожі

Інструкція унормовує вимоги до керівника групи: старше 18 років, повинен вміти надавати першу домедичну допомогу. Таким же вимогам повинен відповідати і заступник (и) керівника, якого (их) доцільно призначати на дальні подорожі.

При проведенні дальніх подорожей з використанням будь-яких видів транспорту (крім автомобільного) керівний склад групи призначається із розрахунку: один керівник та один заступник керівника на кожні 25 учасників та додатково один заступник керівника на кожні наступні 10 учасників.

Права та обов'язки керівника та заступника керівника групи, що проводять подорож (за Інструкцією):

1. Відповідають за життя та здоров'я її учасників згідно із законодавством України.

2. Зобов'язані:

1) *при організації підготовки подорожі:*

- забезпечити комплектування груп учасниками відповідного віку та стану здоров'я;

- ознайомити учасників подорожі з планом та затвердженим маршрутом їх проведення, історичними та географічними особливостями території, об'єкта (об'єктів), де буде проходити подорож;

- провести цільовий інструктаж з учасниками з питань охорони праці та безпеки життєдіяльності під час подорожі згідно з вимогами Положення про організацію роботи з охорони праці учасників навчально-виховного процесу в установах і навчальних закладах;

- отримати копію наказу про проведення подорожі та список групи;

- провести збори батьків учасників подорожі (для дальніх подорожей);

- забезпечити під час подорожі додержання учасниками належного громадського порядку, виконання правил дорожнього руху, правил пожежної безпеки, безпеки життєдіяльності;

- провести інформування учасників подорожі про фактори ризику в запланованій подорожі (за їх наявності) і про відповідні заходи щодо запобігання травматизму;

- одержати, у разі потреби, дозвіл на відвідування об'єктів, територій, на яких встановлено особливий режим відвідування;

- розробити план дослідницької, краєзнавчої, природоохоронної роботи та інших заходів під час подорожі, якщо такі заплановано проводити;

2) *під час проведення подорожі:*

- забезпечити дотримання правил пожежної безпеки, безпеки життєдіяльності, охорони природи, пам'яток історії і культури тощо;

- вживати заходів, спрямованих на забезпечення безпеки учасників подорожі, зокрема щодо зміни маршруту, припинення подорожі у зв'язку з виникненням небезпечних природних явищ та з інших обставин, що становлять загрозу безпеці учасників;

- дотримуватися затвердженого маршруту та плану подорожі (крім випадків, пов'язаних зі зміною маршруту чи плану з метою забезпечення безпеки учасників);

- не допускати безпідставного поділу групи, що здійснює подорож, відставання окремих учасників, а також вибуття окремих учасників подорожі без супроводу одного із заступників керівника (від'їзд одного чи декількох учасників можливий лише за умови, що в групі, що здійснює подорож, два або більше

заступників керівника);

- при аварійній ситуації (раптовому виникненні умов, що загрожують життю та здоров'ю учасників подорожі) ужити заходів щодо збереження життя і здоров'я учасників подорожі, виходячи з конкретної ситуації та реальної наявності сил і засобів для ліквідації небезпечної ситуації;

- у разі нещасного випадку терміново організувати надання першої домедичної допомоги потерпілому та його доставку до закладу охорони здоров'я, викликати за потреби екстрену медичну допомогу;

- повідомити про нещасний випадок, що стався, керівнику навчального закладу, органу управління освітою, що проводить подорож, та інші відповідні служби;

- про нещасний випадок, що трапився під час дальніх подорожей, також повідомити відповідний орган управління освітою за місцезнаходженням групи;

- у разі користування під час подорожі залізничним транспортом забезпечити виконання вимог, встановлених Порядком обслуговування громадян залізничним транспортом;

3) після закінчення подорожі:

- повідомити навчальний заклад, орган управління освітою, що проводить екскурсію, подорож, про її завершення;

- за вимогою навчального закладу, органу управління освітою, що проводить екскурсію, подорож, надати звіт про їх проведення.

Керівник групи, що проводить екскурсію, подорож, **має право:**

- враховуючи фізичний та моральний стан групи або окремих учасників і свій власний, припинити подорож;

- змінити маршрут, припинити подорож у зв'язку з виникненням небезпечних природних явищ та з інших обставин, що становлять загрозу життю, здоров'ю та безпеці її учасників.

8.6. Права та обов'язки учасників подорожі

Учасник подорожі *зобов'язаний:*

- своєчасно виконувати розпорядження керівника групи, що проводить подорож, та його заступника (заступників);

- своєчасно повідомляти керівника групи, що проводить подорож, або його заступника про погіршення стану здоров'я чи травму;

- дотримуватись громадського порядку, виконувати правила дорожнього руху, пожежної безпеки, безпеки життєдіяльності;

- не порушувати права та законні інтереси інших осіб;

- при знаходженні зброї, вибухонебезпечних та незнайомих предметів не торкатися і не зрушувати їх з місця; про їх місцезнаходження терміново повідомити керівника групи, або його заступника, які за першої нагоди зобов'язані повідомити про такі предмети відповідні місцеві органи виконавчої влади та/або органи місцевого самоврядування;

- з повагою ставитися до місцевих жителів, їх звичаїв і традицій;

- зберігати довкілля, дбайливо ставитися до об'єктів природи, пам'яток історії, культури.

Учасник екскурсії, подорожі *має право:*

- на особисту безпеку, захист життя, здоров'я;

- брати участь у виборі теми та маршруту екскурсії, подорожі;

- при погіршенні стану здоров'я чи травми наполягати на припиненні участі в екскурсії, подорожі;

- інші права відповідно до чинного законодавства.

Резюме

Наразі на державному рівні розмежовано шкільні подорожі та спортивно-туристські походи. Основна відмінність між цими активностями полягає в тому, що подорож не передбачає значного фізичного навантаження на її учасників. Як наслідок, відрізняються вимоги до компетентності керівника та рівня підготовки учасників.

Подорожі є найбільш улюбленою діяльністю членів краєзнавчого гуртка. Вони проводяться з освітньо-пізнавальними, дослідницькими, тренувальними та рекреаційними цілями і забезпечують підготовку школярів до краєзнавчої експедиції

В сучасній педагогічній літературі питанням теорії та методики проведення шкільних краєзнавчих подорожей не приділяється достатньо уваги. В процесі її організації та проведення вчителі орієнтуються на досвід проведення некатегорійних походів та походів вихідного дня. В процесі підготовки розробляється маршрут та план подорожі, визначається необхідне спорядження, вирішується питання харчування її учасників, кошторису, готуються супроводжуючі документи.

Паралельно відбувається підготовка учасників: формування групи та розподіл обов'язків між учасниками, індивідуальна підготовка учнів у відповідності до закріплених за ними обов'язків, опанування базовими техніками туризму та тактиками походу, найпростішими прийомами подання долікарської медичної допомоги, методами проведення польових досліджень та веденням щоденника.

Проведення подорожі не вимагає такої складної звітності, як проведення категорійних походів. Незважаючи на це, необхідно підготувати звіт, в якому вказати не лише учасників подорожі, але й її район з планом, графіком та маршрутом подорожі (детально), які питання виникали під час її організації та проведення, як вирішувалися. Це дасть можливість враховувати отриманий досвід під час організації майбутніх подорожей та експедицій.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке подорож? В чому полягає принципова різниця між спортивними туристськими походами та подорожами?
2. Як формувати групу до краєзнавчої подорожі?
3. Які етапи передбачає процес підготовки краєзнавчої подорожі зі школярами?
4. Чому обов'язки учасників подорожі необхідно розподіляти заздалегідь?
5. Що включає в себе поняття «розробка маршруту»? Як її здійснюють?
6. Як складається графік руху по маршруту??
7. Які документи необхідні для випуску групи на маршрут?
8. За яким принципом складається кошторис походу?
9. Що входить у поняття «групове спорядження»?
10. Які права та обов'язки керівника та заступника керівника учнівської подорожі визначає законодавство?
11. Які права та обов'язки учасників учнівської подорожі визначає законодавство?

Тести для самоперевірки

1. Краєзнавча подорож – це:

а) колективне відвідування організованою групою учнівської та/або студентської молоді визначених місць за заздалегідь розробленим маршрутом з подоланням природних та штучних перешкод різних категорій трудности у визначені строки;

б) колективне відвідування тривалістю більше 24 годин вихованцями, учнями, студентами визначених місць з освітньою, навчально-виховною, науковою, пізнавальною чи розважальною метою у складі організованої групи під керівництвом

осіб, призначених у встановленому порядку;

- c) форма туристично-краєзнавчої роботи, перед якою ставиться мета закріпити знання, здобуті на уроках;
- d) всі відповіді вірні.

2. Вивчення району майбутньої подорожі здійснюється:

- a) за науково-популярною літературою та довідниками;
- b) періодичними виданнями;
- c) даними метеорологічних спостережень та картографічними матеріалами;
- d) всі відповіді вірні.

3. Типи маршрутів краєзнавчої подорожі:

- a) дальній та місцевий;
- b) лінійний, радіальний, кільцевий, комбінований;
- c) пішохідний, транспортний, комбінований;
- d) всі відповіді вірні.

4. За характером використання спорядження для подорожі поділяється на:

- a) особисте, групове та спеціальне;
- b) зимове, літнє, трисезонне;
- c) групове та індивідуальне;
- d) чоловіче, жіноче, дитяче.

5. Заповнення польового щоденника здійснюється:

- a) при розробці плану та маршруту подорожі;
- b) під час подорожі;
- c) за результатами подорожі;
- d) всі відповіді вірні.

Ключі до тестів: 1b, 2d, 3b, 4a, 5b.

Рекомендована література до теми

1. Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю / Наказ МОН України № 1124 від 02.10.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1341-14#Text>

2. Положення про організацію роботи з охорони праці та безпеки життєдіяльності учасників освітнього процесу в установах і закладах освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти України від 26.12.2017 № 1669. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0100-18#Text>

3. Грицай Н.Б. Методика позакласної роботи з біології. Дистанційний курс : навч. посіб. Рівне: Міжнародний економіко-гуманітарний університет імені академіка Степана Дем'янчука, 2010. С. 121 – 124.

4. Смирнов І.Г. Логістика туризму: Навчальний посібник. - К. : Знання, 2015. 444 с.

5. Злочевський А.М. Презентація на тему «Дослідження «Прокладання маршрутів за топографічною картою та їх обґрунтування». Всеосвіта. 2022. URL : <http://surl.li/memkb>

6. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм. Навч. посібник К.: «Вища школа», 1994. 134 с.

7. Кухтій А.О., Лабарткава К.В. Організація краєзнавчо-туристичної діяльності. 2020. URL : <https://repository.ldufk.edu.ua>

8. Пангелов Б.П. Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей : навч. посіб. К. : Академвидав, 2010. 248 с. URL : <http://surl.li/kurху>

Тема 9. Експедиція як форма краєзнавчо-туристичної роботи

План.

- 9.1 Експедиція в системі краєзнавчо-туристичної роботи
- 9.2 Підготовка краєзнавчої експедиції.
- 9.3 Польовий етап учнівської експедиції.
- 9.4 Камеральна обробка зібраного матеріалу. Формування звіту

Ключові слова: експедиція, всеукраїнська краєзнавча експедиція, регіональна краєзнавча експедиція, учасник експедиції, польовий щоденник, польовий опис, камеральна обробка матеріалів.

9.1. Експедиція в системі краєзнавчо-туристичної роботи

Однією з найбільш складних форм краєзнавчої роботи є шкільна експедиція. Головною особливістю шкільних експедицій є пошуково-дослідницька спрямованість. Експедиція є найбільш поширеною формою збору геологічних, етнографічних, фенологічних та інших матеріалів з географії краю.

В основу роботи експедиції покладена самостійна діяльність учасників: спостереження за життям, огляд предметів матеріальної культури, збір матеріалу, оформлення теми дослідження в письмовому виді, нарис чи есе за темою, реферат, альбом, виступ з доповіддю на шкільній конференції.

Експедиції, як і туристично-краєзнавчі походи бувають тематичними і комплексними. Краєзнавчі експедиції варто поділяти на національні, регіональні та експедиції місцевого значення.

Краєзнавчі експедиції на національному рівні проводить Міністерство освіти. До таких експедиції належать «Моя Батьківщина – Україна», «Мій рідний край» та ін.

Відповідно до Положення про Всеукраїнську краєзнавчу експедицію «Моя Батьківщина – Україна» учасники експедиції проводять краєзнавчу, пошукову, науково-дослідницьку роботу, збирають емпіричні дані, фактичний матеріал, статистичну інформацію під час походів, експедицій, роботи в бібліотеках та архівах, а також під час тематичних змін у дитячих закладах оздоровлення та відпочинку.

За результатами проведення даної експедиції щороку проводиться конкурс краєзнавчо-дослідницьких робіт у такому форматі:

I тур – у районах, містах (жовтень – листопад поточного року);

II (регіональний) тур – в місті Києві та областях (листопад – грудень поточного року);

III (Всеукраїнський) тур (лютий місяць наступного року).

Експедиція «Моя Батьківщина – Україна» проводиться за наступними напрямками: «Духовна спадщина мого народу», «Козацькому роду нема переводу», «Із батьківської криниці», «З попелу забуття», «Геологічними стежками України», «Географія рідного краю».

З метою забезпечення об'єктивної оцінки результатів конкурсу краєзнавчо-дослідницьких робіт у I, II та III турах, створюються суддівські колегії. Краєзнавчо-дослідницькі роботи, що надійшли на I, II та III тури конкурсу, оцінюються методом експертної оцінки. За результатами розгляду краєзнавчо-дослідницьких робіт членами суддівських колегій I та II турів конкурсу визначаються переможці та призери конкурсу.

Для участі у III (Всеукраїнському) турі конкурсу краєзнавчо-дослідницькі роботи переможців II (регіонального) туру конкурсу (по одній роботі з кожного напрямку) подаються щороку до 25 грудня в Український державний центр туризму і краєзнавства учнівської молоді.

За підсумками I, II та III турів конкурсу краєзнавчо-дослідницьких робіт автори

краєзнавчо-дослідницьких робіт-переможців нагороджуються дипломами, грамотами, призами організаторів експедиції «Моя Батьківщина – Україна». Переможці III (Всеукраїнського) туру конкурсу можуть бути запрошені до участі в тематичних змаганнях Центрального табору туристського активу учнів Українського державного центру національно-патріотичного виховання, краєзнавства і туризму учнівської молоді (Закарпатська область).

Завершується річна робота учасників даної експедиції проведенням підсумкових районних, міських, обласних та Всеукраїнської краєзнавчих конференцій, зльотів, виставок, міжрегіональних краєзнавчих фестивалів тощо.

До *регіональних краєзнавчих експедицій* належать: фольклорно-етнографічна «До народних джерел» (Рівненська область), волонтерська еколого-археологічна «Замки Закарпаття» (Закарпатська область), етнологічно-краєзнавча «Чуття єдиної родини» (Житомирська область), фестиваль «Музейні перлини Миколаївщини» (Миколаївська область) та багато інших.

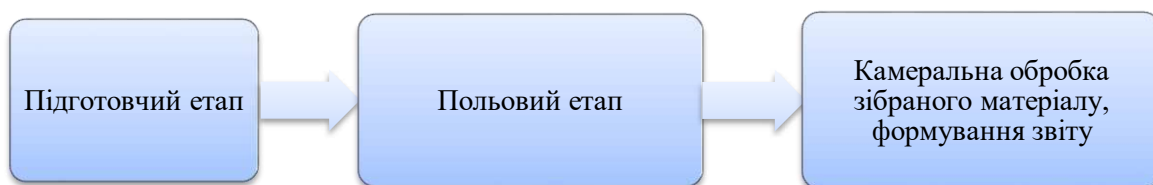
За змістом *шкільні експедиції* поділяються на географічні, історичні, археологічні, етнографічні, фольклорні, археографічні тощо. Існують наступні напрями *краєзнавчо-географічних експедицій*: краєзнавчо-етнографічні, краєзнавчо-екологічні, природознавчі, історико-краєзнавчі та ін.

Значну роль в організації експедиції відіграє особиста життєва позиція вчителя, його авторитетність, фаховість, впевненість, закоханість у свою справу, вміння захопити ідеєю організації дослідницько-краєзнавчої експедиції дітей, педагогів, батьків та представників громади і влади. Постійне проведення експедицій з учнівською молоддю збагачує вчителя, сприяє його професійному і творчому зростанню.

9.2. Підготовка краєзнавчої експедиції

Організація і проведення експедицій складається з трьох етапів (див. рис. 9.1): підготовчого, польового, камеральної обробки зібраного матеріалу і звіту.

Рис. 9.1 Етапи організації та проведення учнівської експедиції

Джерело: складено автором

Підготовчий етап експедиції включає в себе науково-практичні, матеріально-технічні і організаційні питання.

Головним складником успіху експедиції є *вибір теми*. Тема має бути посилюючою, цікавою учням і одночасно актуальною для місцевої громади, мати позитивний суспільний резонанс.

Бажано обирати теми локальні, ще не достатньо вивчені. Цінується розробка вузької теми, яка досить глибоко і всебічно розглядається і досліджується. Учні повинні стати в певній мірі першовідкривачами, що підвищує їх інтерес до пошуку і дослідження. Але якщо вже зупинилися на питаннях, які досліджували відомі краєзнавці, тоді треба вивчати якийсь новий її аспект, аби внести щось своє, раніше невідоме, маловивчене, не узагальнене, не систематизоване. При цьому слід зазначити, що саме вивчено попередниками і який внесок у дослідження цієї теми хочете зробити ви під час експедиції.

Доцільною буде розробка перспективного проекту або комплексної теми та її

поетапного дослідження. Бажано, щоб обрана тема відображала особливостям регіону, краю, його невідомим або маловивченим сторінкам, аби в результаті оновити, поповнити як фонди, так і експозиції музею навчального закладу.

Досвід роботи педагогів різних категорій у цій галузі свідчить, що найбільша ефективність досягається при синхронізації вивчення тем з географії чи інших навчальних дисциплін з одночасним дослідженням певних подій чи об'єктів на місці. Відпрацювання дослідницьких навичок учнів може здійснюватись під час уроків,

Розпочинати підготовку експедиції варто з *визначення конкретної мети і завдань*, які визначаються:

- рівнем розвитку і підготовки учнів,
- потребами у дослідженні теми чи об'єкта,
- районом подорожі тощо.

Інколи, навпаки, мета визначає район експедиції (один або декілька) для дослідження певної теми.

Метою експедиції може бути:

- всебічне ґрунтовне вивчення рідного краю як складової нашої держави,
- розвиток учнівського інтересу до дослідництва,
- формування у школярів практичних навичок цілеспрямованого краєзнавчого пошуку,
- прагнення до самовдосконалення і саморозвитку,
- збір та систематизація краєзнавчих матеріалів у музеях при навчальних закладах.

Серед *завдань експедиції* можуть бути:

- обґрунтування, приведення у хронологічну відповідність зібраної з різних джерел інформації;
- створення геологічної характеристики місцевості (із залученням фахівців);
- збір необхідної інформації для природно-географічного опису навколишньої місцевості;
- знайомство з культурними подіями краю, визначення мистецької цінності архітектурних пам'яток, ремісничих виробів місцевих жителів;
- вивчення традицій господарювання та економічного розвитку регіону на різних етапах його існування;
- опис елементів побуту та етнографії;
- вивчення освіти та духовного життя краю;
- збір конкретних матеріалів для оновлення експозицій чи підготовки тематичних виставок у музеї

Наприклад, основними завданнями експедиції «Моя Батьківщина – Україна» визначено:

- виховання в учнівській молоді патріотизму, любові до України, поваги до народних звичаїв, традицій, духовних і культурних цінностей українського народу;
- формування в учнівській молоді активної громадянської позиції щодо збереження об'єктів матеріальної культури та природи;
- залучення учнівської молоді до активної діяльності з вивчення історії рідного краю та природного довкілля, географічних, етнографічних, історичних об'єктів, а також до науково-дослідницької роботи;
- створення умов для оволодіння учнями практичними навичками пошукової роботи, розширення напрямів краєзнавчих досліджень;
- задоволення потреб учнівської молоді у професійному самовизначенні відповідно до інтересів та здібностей;
- просвітницька діяльність.

Наступним суттєвим складником на цьому етапі є *формування і підготовка*

складу учасників експедиції. Процес комплектування групи є тривалим і копітким. Варто пам'ятати: чим раніше група буде укомплектована, тим успішнішою буде підготовка експедиції.

До її складу можуть входити як учні з одного класу, класів з паралелі, так і учні з різних класів, але різниця у віці не може перебільшувати 1–2 роки. Вікові особливості у фізичній і психологічній підготовці, різні інтереси можуть значно ускладнити подорож, що не буде сприяти виконанню завдань експедиції.

Кількісний склад групи залежить від завдань експедиції та району досліджень і може коливатись від 5 до 12–15 осіб. Керівник має добре знати дітей, бути обізнаним зі станом їх здоров'я. Всі діти обов'язково повинні пройти медичний огляд.

Важливою складовою підготовки є поетапне залучення дітей до формування групи, яка могла б здійснювати дослідження (психологічно, фізично, інтелектуально, духовно, організаційно).

Підготовка учнів до експедиції проходить в теоретичному і практичному напрямках. Наукова робота з підготовки до краєзнавчої експедиції учнів складається з двох напрямків, які доповнюють одне одного:

1. Вивчення писемних, архівних, музейних, речових джерел, опублікованої літератури та інших матеріалів.

2. Польові дослідження

Глибокі знання архівних, музейних і опублікованих матеріалів є обов'язковим елементом підготовки до експедиції, так як дозволяє глибше і повніше вивчити явища і факти, які були знайдені у час польових досліджень. І навпаки, зібрані матеріали у польових умовах дозволяють не тільки доповнити, але й точніше витлумачити дані, отримані при роботі з архівними та іншими джерелами.

У процесі підготовки до експедиції особливу увагу слід приділяти питанням практичного характеру. З цією метою підготовка ведеться за двома напрямками. Перший з них – практикуми. Перший практикум проводиться у класі і бібліотеці. Його мета – сформувати вміння і навички роботи з каталогами, довідковою краєзнавчою літературою, періодикою, ознайомити учнів з літературою з географії краю. У підсумку учні повинні навчитись знаходити потрібну літературу, робити виписки, посилання, складати бібліографію за темою дослідження, складати бібліографічні карточки, анотації книг, тези, конспекти, рецензії на статті краєзнавчого змісту.

Другий практикум проводиться в класі і в архіві. Його мета – сформувати вміння і навички роботи з документальними матеріалами. На початку проводиться робота з документами підручників, посібників, збірників з географії рідного краю. На наступному етапі в роботу включаються документи краєзнавчих музеїв, сімейних архівів тощо. Завдання полягає у тому, щоб навчити учнів самостійно аналізувати документи, черпати з них аргументи для своїх висновків.

Третій практикум проводиться у краєзнавчому музеї. Його мета – набути вміння і навички оброблювати, описувати, паспортизувати, оформлювати, експонувати музейні предмети.

Другий напрямок підготовки учнів до експедиції проводиться у формі практичних занять. Є такі види занять:

- 1) навчальні заняття, на яких вчитель показує, як учням треба складати питання, план, формулювати робочу гіпотезу з теми дослідження, вести бесіду з інформатором, записувати і оформлювати пригадування, як вести польові записи, індивідуальні і груповий щоденники, фіксувати предмети матеріальної і явища духовної культури. В ході цих занять учні самостійно знайомляться з допоміжними матеріалами (опитувальниками, пізнавальними і практичними завданнями, анкетами, таблицями, пам'ятниками);

- 2) тренувальні заняття;

- 3) самостійна робота учнів, яка включає складання плану, підготовка питань,

таблиць, пам'яток, формулювання робочої гіпотези, запис згадування батьків, сусідів, визначних людей села, міста, опис предметів, наприклад, матеріальної культури тощо. Учні самостійно читають літературу, де дані описи цих предметів або розкриваються методи їх описання, проводяться практичні заняття в музеї, де кожен учень, отримавши відповідні музейні предмети, повинен їх докладно описати, сфотографувати. З цією метою проводяться навчальні екскурсії в музеї.

Таким чином на підготовчому етапі учні знайомляться з метою і завданнями експедиції, визначають індивідуальні теми досліджень, складають бібліографію, вивчають опубліковану літературу, документи архівів, матеріали музеїв, проводять попереднє планування на кожний день, знайомляться з природними умовами районами експедиції за літературними, картографічними джерелами, а також шляхом опитування людей, які побували в цій місцевості. Готують різноманітну документацію, оформлюють щоденники, записи, знайомляться з технічними засобами, готують туристичний маршрут.

Організатори експедиції ставлять перед собою питання: на які знання, отримані у школі, слід опиратися? Які нові знання учні отримують в експедиції з допомогою вчителя, а які самостійно? Як використовувати знання, отримані учнями в експедиціях минулих років і розвинути їх далі? Яким вмінням слід навчати учнів в процесі підготовки і проведення експедицій?

Наступним етапом є **складання плану підготовки експедиції**.

Здійснення заходів планується паралельно і поетапно (чим детальніше, тим краще). Планування включає різні напрями:

1. *Організація розподілу обов'язків*. Бажано підбирати «посади» для учнів з урахуванням їх бажання і здібностей. Зміст обов'язків в експедиції досить добре розроблений у методично-туристській літературі і включає перелік «посад», який моделюється залежно від особливостей експедиції (командир групи; відповідальні за харчування, спорядження; скарбник; майстер з ремонту спорядження; медик; фотограф; відповідальний за щоденник тощо), а також краєзнавчих доручень. Діти повинні чітко розуміти і знати: хто і чим буде займатись під час експедиції, відпрацьовувати необхідні навички на практиці.

2. Розробка маршруту, визначення його типу (кільцевий, лінійний, радіальний, запасні варіанти тощо). Рекомендуємо детально вивчити район експедиції відповідно до обраного маршруту, отримати консультації у різних фахівців, підібрати різні типи картографічних матеріалів.

3. Підготовка графіка руху групи. При його складанні необхідно ретельно розрахувати не лише час переміщення групи, час для досліджень, а й «запасний» час, оскільки передбачити всі складові подорожі, а особливо дослідницької роботи, на маршруті неможливо.

4. Підготовка документів групи, керівника, листів до навчальних закладів про сприяння та допомогу по лінії маршруту, отримання письмових завдань державних установ та громадських організацій про дослідницьку роботу. Консультації щодо оформлення документів можна отримати у відділі освіти, а також на станції (у центрі) юних туристів, де мають діяти маршрутно-кваліфікаційні комісії.

5. Підбір спорядження для експедиції (туристичне, побутове, спеціально-дослідницьке тощо). Перелік залежить від змісту та району експедиції – якщо вона відбуватиметься у польових умовах, то необхідне спорядження для перебування групи на природі (намети, спальники, килимки, рюкзаки, казани, сокира тощо), у випадку проживання у школі або на турбазі слід підібрати спорядження для харчування та проживання у приміщеннях залежно від пропонованих умов.

6. Підготовка кошторису витрат, який складається після розробки маршруту та плану-графіка руху. До нього рекомендовано включити дві частини: прибуткова, де вказуються джерела фінансування експедиції, та витратна – включає вартість проїзду

як до місця експедиції і назад, так і в її межах; добові керівникам; господарські витрати; придбання матеріалів для упаковки колекцій; вартість харчування; оплата за відвідування музеїв, копіювання матеріалів тощо.

7. Підготовка програми збору і систематизації краєзнавчих матеріалів під час експедиції. Враховуючи вікові особливості дітей та тему, яка досліджується, варто визначити краєзнавчі об'єкти, ознайомитись з різними джерелами, скласти план, де визначити зміст і обсяг досліджень, орієнтовні терміни виконання робіт, необхідне спорядження. Важливим фактором є науково-методичне забезпечення досліджень: складання різних типів запитальників, спеціальних зошитів, таблиць тощо. Рекомендуємо ознайомитись з матеріалами музеїв, місцевою краєзнавчою літературою, започаткувати листування з навчальними закладами району експедиції, встановити зв'язки з місцевими архівами, станціями та центрами дитячого туризму, краєзнавцями та колекціонерами.

8. Доцільною є співпраця з державними та громадськими краєзнавчими організаціями, їх допомога у формулюванні теми та отриманні завдань.

9. Завершальним етапом підготовки є збір групи перед експедицією, на якому вирішуються організаційні питання.

Дозвіл на проведення експедиції, як і на подорож, дає директор школи і педагогічна рада. Вони затверджують маршрут, район і план роботи експедиції. Закінчується підготовка до експедиції складанням наступної програми:

1. Тема експедиції, перерахунок питань, матеріалів, які слід дослідити, зібрати.
2. Мета експедиції.
3. Маршрут, район роботи.
4. Час роботи експедиції в цілому і на окремих ділянках маршруту.
5. Склад експедиційної групи і перерахунок завдань для пошукових груп і окремих членів експедиції.
6. Короткі методичні поради за темами, які розкривають особливості досліджень.

Поряд з тим готуються і затверджуються різні допоміжні документи експедиції: опитувальники, пам'ятки, анкети тощо. Для початківців вони необхідні, бо націлюють на ті проблеми, які необхідно розкрити і вивчити. При організації експедиції важливо мати два питання: що вивчати і як правильно організувати вивчення.

9.3. Польовий етап учнівської експедиції.

Проводити експедиції варто в межах ступеневих туристичних походів (до 75 кілометрів), коли спортивна частина не є основною. В цій темі акцентуємо увагу лише на краєзнавчо-експедиційний аспект діяльності.

На маршруті варто насамперед дотримуватись складових плану експедиції, видів роботи, їх терміну. Важливо аналізувати проміжні результати та вчасно коригувати дослідження.

У ході експедиції учитель здійснює огляд краєзнавчих об'єктів на місці, конкретизує завдання для учнів, розподіляє їх на групи. Особливу увагу слід приділити фіксації результатів досліджень, веденню польових документів та щоденника. Доцільним є щоденне підбиття підсумків досліджень, обговорення їх результатів та визначення завдань на наступний день.

Форми і методи досліджень повинні бути зрозумілими, простими, доступними для школярів і водночас захоплюючими; вони мають давати учням відчуття радості першовідкриття та підкреслювати значимість виконуваної роботи.

Під час польового періоду учасники ведуть *польовий щоденник* – це зошит, в якому фіксуються проведені дослідження протягом кожного дня. Здебільшого до щоденника заносять відомості про дату, основні етапи дослідження, зібрані джерела, замальовки, отримані результати. Якщо експедиція передбачає певні маршрути, то учні

обов'язково використовують карти місцевості та коротко описують основні точки спостереження, які були передбаченні планом досліджень.

До ведення особистого щоденника висувають декілька вимог. На титульній сторінці вказуються прізвище, ім'я по батькові власника, назва експедиції, обов'язки учасника. Записи потрібно вести чітко й охайно, залишати поля на кожній сторінці, щоб мати можливість робити доповнення.

Доцільно використати такі форми дослідницької роботи:

1. Фотофіксація (з описом «прив'язки» на місцевості).
2. Диктофонний запис (на початку важливо зафіксувати час, місце запису, прізвище, ім'я, по батькові опитуваного, а далі – сам запис).
3. Заповнення учнівських записників, запитальників, таблиць під час опитування жителів, зустрічей з цікавими людьми тощо.
4. Самостійне обстеження і опис об'єкта (вчитель разом з учнями обстежує та описує об'єкт, учні ведуть запис).
5. Збір рухомих пам'яток, речей побуту (опис, фіксація, упаковка, оформлення етикетки разом з пам'яткою тощо).
6. Опрацювання літератури в місцевих бібліотеках.
7. Відвідування музеїв.
8. Складання таблиць, схем, простих картосхем.
9. Нанесення на карту невідомих та маловідомих краєзнавчих об'єктів і пам'яток.
10. Збір статистичних даних (у сільській раді, інших органах самоврядування та державних установах).
11. Виготовлення малюнків, ескізів, замальовок, складання та удосконалення схеми дослідження тощо.
12. Окремо може бути досліджений та описаний етнографічно-побутовий комплекс.

Подаємо зразки описів деяких джерел, які можуть бути використані у ході експедиції.

Опис письмового джерела: назва, автор, зміст, мова, час і місце видання, оригінал чи копія, датуючі записи (печатки, штампи), зображувальні елементи (заставки, схеми, карти), матеріал, техніка друку, розмір, ступінь збереженості, джерело і час надходження.

Зображувальне джерело: назва, матеріал, техніка, датуючі записи, розмір, авторські підписи, клейма; тексти, пов'язані з сюжетом; ступінь збереженості, реставрація, джерело та час надходження.

Опис речового джерела: назва речі, практичне призначення, авторська назва, час і місце виготовлення, матеріал і техніка виготовлення (ручна чи механічна), розміри, діаметр, вага, фабричні знаки, клейма, зображення, автор предмета, речі, легенда чи історія речі, опис форми, кольору тощо, час і місце надходження, стан збереження та потреба у реставрації.

Предмет нумізматики: місце і час чеканки, призначення, техніка виготовлення, вага металу, проби, стан предмета (потертість, отвори, стан зображень, цільність), походження тощо.

Опис археологічної пам'ятки: обстежити пам'ятку, сфотографувати, позначити на карті маршруту, зробити опис, зібрати підйомний матеріал (найчастіше це уламки кераміки); здійснити заміри (розміри, діаметр); скласти план місцевості пам'ятки, визначити межі подальших досліджень, проаналізувати причини вибору місця для поселення саме на цій території, спробувати визначити взаємозв'язок з іншими відомими у цих місцях археологічними об'єктами.

Тобто, польовий етап експедиції включає в себе підбір інформаторів, запис згадок, анкетування, особистісний огляд і фіксацію предметів матеріальної культури,

складання планів жилих будинків, громадських будов, господарських побудов, населених пунктів, таблиць, діаграм, схем, карт околиць населеного пункту, земельних угідь, маршрутів, походів, району роботи експедиції, збір колекцій для музею, занесення їх в польовий опис, ведення польового щоденника, опис предметів матеріальної культури, складення паспортів знахідок.

Успіх роботи експедиції залежить від цілеспрямованого характеру збору матеріалу. Окремо вихоплені факти, документи, фотографії і звичайні знахідки не представляють особливої цінності як для науки, так і для навчально-виховних цілей. Тому важливо мати комплекси, зібрання документів, предметів, об'єднаних загальною темою.

Записи відомостей інформаторів історичних, етнографічних, топонімічних, фольклорних матеріалів створюють основу польових досліджень. Щоб свідчення були достатньо повні і змістовні, необхідно старанно підбирати інформаторів, попередньо готуватися до зустрічі із ними, складати питання для майбутньої з ними бесіди. При цьому увага учнів повинна акцентуватися на дискусійних питаннях, які вимагають уточнень. Записуючи згадування, слід уважно ставитися до імен, географічних назв, адрес осіб, які згадуються інформаторами.

Наприклад, проведення топонімічних досліджень під час експедиції. У польових умовах шляхом суцільного дослідження місць поселення і методом опитування жителів проводиться відбір основного топонімічного матеріалу. Щоб свідчення були точними і більшими повними з одного і того ж топоніму опитують три-чотири інформатори в різних місцях населеного пункту. При чому про топоніми даного населеного пункту довідуються в інших населених пунктах і навпаки. Свідчення інформаторів необхідно співставляти з археологічними, історичними, етнографічними та іншими джерелами. Для збору матеріалу складається опитувальник з розділами:

1) офіційна назва, якщо вона є. Це буде словом, з якого починається опитувальник;

2) вимова назви на даному діалекті;

3) короткий опис об'єкту і його місцезнаходження;

4) запис народних повір'їв, пов'язаних з цим об'єктом;

5) місце запису, ініціали та вік інформатора;

6) ініціатор збирання матеріалу.

Зібрані топонімічні матеріали зводяться у картотеку, систематизуються і класифікуються. В архіві карточки розташовуються в алфавітному порядку. За своїм змістом краєзнавча топонімічна робота у школах в основному має історико-географічний та історико-лінгвістичний напрямки. Робота проводиться з вивчення назв центрів обласного значення, топоніміки району, свого села, міста. З цією метою учні ведуть групові та індивідуальні топонімічні словники. Спочатку вивчаються назви, які згадуються у навчальному посібнику з історії краю, потім складається словник за схемою: топонім – переклад – коротка довідка.

Під час польового етапу експедиції варто дотримуватись розпорядку дня, згідно з яким комбінуються окремі види робіт, у тому числі й час на відпочинок та мінімум 4-х разове харчування.

Орієнтовний розпорядок дня виглядатиме так:

7.00 – підйом; 7.30-8.00 – сніданок;

8.00-8.20 – підготовка до маршруту (збір групи);

8.20-12.30 – робота на маршруті;

12.30-13.00 – підготовка до обіду;

13.00-14.00 – обід;

14.00-16.00 – робота та відпочинок;

16.00-16.30 – обговорення проведеної за день роботи;

16.30-17.00 – підвечірок;

17.00-19.00 – робота за планом;
19.00-19.30 – вечеря;
19.30-22.00 – вільний час, підготовка до наступного дня;
22.00 – відбій.

Обробка матеріалів експедиції здебільшого проводиться під час заключного етапу експедиції.

9.4. Камеральна обробка зібраного матеріалу. Формування звіту

Хоча експедиція і закінчилась, але робота групи продовжується. *Камеральна обробка матеріалів* включає наступні види робіт:

- 1) оброблення записів особистих спостережень, згадувань, замальовок, кіно і фотодокументів, написання доповіді, реферату з теми дослідження;
- 2) вивчення археологічних знахідок, предметів матеріальної культури, складання паспорту, опис колекцій, занесення їх в інвентарну книгу;
- 3) друк фотографій, підготовка фонозаписів усної народної творчості.

Важливо також організувати підсумковий збір учасників експедиції, де підбити підсумки експедиції, провести анкетування, проаналізувати результати, обговорити перспективи подальшої діяльності.

Умовно у після експедиційній роботі можна виокремити такі елементи:

- Складання загального звіту – включає в себе обробку зібраних матеріалів. Потрібно ретельно проаналізувати (по кожному краєзнавчому об'єкту окремо), що саме зібрано, про що це свідчить, що треба доопрацювати, як оформити. За результатами аналізу складаються описи об'єктів дослідження.

- Аналіз виконання завдань, отриманих від зацікавлених державних установ та громадських організацій, оформлення звіту, отримання відгуків.

- Підготовка матеріалів для публікацій у засобах масової інформації (місцевих, обласних та профільних), розміщення на сайтах місцевих органів влади.

- Формою презентації результатів експедиції може бути оформлення виставок зібраних матеріалів, проведення підсумкової конференції.

- Окремих учнів можна залучити до підготовки творчих робіт, їх захисту в школі, позашкільному закладі (на занятті гуртка).

- Матеріали досліджень можуть бути представлені для участі у Міжнародних та Всеукраїнських конкурсах.

Проведення анкетування учасників дасть можливість визначити її результативність та громадське значення.

- Зібраний матеріал рекомендується оформити, передати до музею, представити в оновлених експозиціях. У такому разі на кожен предмет складається опис-анотація, а записані у подорожі спогади свідків подій приводяться у порядок – уточнюються, редагуються, переписуються.

Особливо важливо залучати дітей до різних форм підбиття підсумків експедиції (виготворення фотографій, альбомів, малюнків, доопрацювання етюдів, замальовок тощо). Варто доручити їм написання сценарію та підготовки підсумкового туристського вечора, використовуючи форму роботи в групах. Учні самі можуть виготовити запрошення для друзів і батьків, учителів. До програми рекомендовано включити: фотомонтаж, музичні заставки, репортажі з маршруту, нагородження всіх учасників експедиції оригінальними, власноруч виготовленими подарунками та різними сюрпризами, виставку знахідок та зібраних матеріалів, складені у поході вірші та пісні, кумедні записи польового щоденника, змагання для учасників та гостей, конкурси тощо. До початку заходу рекомендуємо підготувати стінгазету-репортаж про найцікавіші пригоди під час експедиції.

- Проект-презентація звіту про подорож у школах перед ровесниками та на батьківських зборах.

Резюме

Експедиції – найскладніша форма краєзнавчо-туристичної роботи, що передбачає проведення певних наукових досліджень. Добре спланована шкільна краєзнавча експедиція сприяє активному здобуванню нових, а також поглибленню вже набутих знань і застосуванню їх у практичній діяльності, формуванню навичок найпростіших наукових досліджень та залучення їх до суспільне корисної праці.

Так як це більш складна (порівняно із звичайними екскурсіями) форма туристично-краєзнавчої роботи, до неї залучаються, головним чином, учні старших класів, що мають певний досвід туристично-екскурсійної роботи і виявили підвищений інтерес до простих науково-краєзнавчих досліджень.

Наукова спрямованість шкільних краєзнавчих експедицій вимагає від учителя досвіду методичного керівництва та здатності до творчого наукового пошуку.

Тематика шкільних краєзнавчих експедицій різноманітна і залежить, головним чином, від потреб місцевих наукових і господарських установ у матеріалах краєзнавчого характеру, від зв'язків школи з організаціями, рівня наукової підготовки вчителя, а також підготовки старшокласників до краєзнавчих експедиційних досліджень.

Підготовка та проведення експедиції розподіляється на три етапи: підготовчий (ознайомлення учнів з програмою та методикою проведення певного виду краєзнавчих досліджень, вивчення джерел інформації про територію дослідження, розробка плану роботи або схеми маршруту (у випадку туристсько-краєзнавчої експедиції), розподіл обов'язків між членами групи); польовий (проведення досліджень під час експедиції, відбір потрібних зразків, вивчення взаємозв'язку та впливу між компонентами ландшафту, ознайомлення із економічними особливостями регіону, природними умовами та ресурсами краю та ін.); заключний (оформлення документації (проєкту), звіту або реферату, виготовлення нових експонатів для шкільного краєзнавчого музею тощо). Після завершення експедиції проводять захист звітів бригади, тематичний вечір або конференцію.

Запитання для самоперевірки

1. Що таке експедиція, яка її роль в краєзнавчо-туристичній роботі?
2. Які види експедицій виділяють у краєзнавчо-туристичній роботі зі школярами?
3. Які національні краєзнавчі експедиції організовують для учнів у нашій країні?
4. Які етапи передбачає процес підготовки краєзнавчої експедиції зі школярами?
5. Що необхідно зробити під час підготовки до краєзнавчої експедиції?
6. Як підготувати учнів до краєзнавчої експедиції?
7. В чому полягає зміст польового етапу учнівської експедиції?
8. Навіщо вести польовий щоденник?
9. Яка сутність поняття «камеральна обробка зібраного матеріалу»?
10. Які види діяльності учнів передбачає після експедиційна робота?
11. Які найбільш популярні форми звітності краєзнавчих експедицій?

Тести для самоперевірки

1. Підготовчий етап краєзнавчої експедиції передбачає:

а) проведення досліджень під час експедиції, відбір потрібних зразків, вивчення взаємозв'язку та впливу між компонентами ландшафту, ознайомлення із економічними особливостями регіону, природними умовами та ресурсами краю та ін.;

б) камеральну обробку зібраного матеріалу, оформлення документації, звіту або реферату, виготовлення нових експонатів для шкільного краєзнавчого музею тощо;

в) ознайомлення учнів з програмою та методикою проведення краєзнавчих досліджень, вивчення джерел інформації про територію дослідження, розробка плану роботи або схеми маршруту, розподіл обов'язків між членами групи;

d) всі відповіді вірні.

2. Краєзнавча експедиція – це:

a) форма освітньої діяльності, пов'язана з виїздом в іншу місцевість і виконанням завдань по дослідженню будь-якого природного, культурного, історичного об'єкта під керівництвом фахівців;

b) найпростіший засіб пізнання географії рідного краю, його історії, перетворення природи і господарства;

c) форма туристично-краєзнавчої роботи, перед якою ставиться мета закріпити знання, здобуті на уроках;

d) всі відповіді вірні.

3. Польовий етап краєзнавчої експедиції передбачає:

a) проведення досліджень під час експедиції, відбір потрібних зразків, вивчення взаємозв'язку та впливу між компонентами ландшафту, ознайомлення із економічними особливостями регіону, природними умовами та ресурсами краю та ін.;

b) камеральну обробку зібраного матеріалу, оформлення документації, звіту або реферату, виготовлення нових експонатів для шкільного краєзнавчого музею тощо;

c) ознайомлення учнів з програмою та методикою проведення краєзнавчих досліджень, вивчення джерел інформації про територію дослідження, розробка плану роботи або схеми маршруту, розподіл обов'язків між членами групи;

d) всі відповіді вірні.

4. Заключний етап краєзнавчої експедиції передбачає:

a) проведення досліджень під час експедиції, відбір потрібних зразків, вивчення взаємозв'язку та впливу між компонентами ландшафту, ознайомлення із економічними особливостями регіону, природними умовами та ресурсами краю та ін.;

b) камеральну обробку зібраного матеріалу, оформлення документації, звіту або реферату, виготовлення нових експонатів для шкільного краєзнавчого музею тощо;

c) ознайомлення учнів з програмою та методикою проведення краєзнавчих досліджень, вивчення джерел інформації про територію дослідження, розробка плану роботи або схеми маршруту, розподіл обов'язків між членами групи;

d) всі відповіді вірні.

5. Всеукраїнська краєзнавча експедиція, започаткована Міністерством освіти і науки, молоді та спорту України в 2013 р. має назву:

a) Козацькому роду нема переводу;

b) До народних джерел;

c) Замки Закарпаття;

d) Моя Батьківщина – Україна.

Ключі до тестів: 1с, 2а, 3а, 4b, 5 d.

Рекомендована література до теми

1. Положення про Всеукраїнську краєзнавчу експедицію учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна». Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 04 лютого 2013 року № 81. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0287-13#Text>

2. Гайда Л. А. Краєзнавча експедиція як форма діяльності шкільного музею. *Краєзнавство*. 2010. №1-2. С. 178-185.

3. Біла С. Методика проведення краєзнавчих досліджень. Все про туризм. Туристична бібліотека. URL : https://tourlib.net/statti_ukr/bila.htm

4. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм. Навч. посібник К.: «Вища школа»,

1994. 134 с.

5. Олішевська Ю. А. *Шкільне географічне краєзнавство*. Навчальний посібник. К.: «ФО-П Кравченко», 2020. С. 134–142.

6. Константинов Ю. С. Дитячо-юнацький туризм. 2018. URL : https://stud.com.ua/125666/pedagogika/turistsko_krayeznavcha_ekspeditsiya

7. Виконання краєзнавчих завдань на туристсько-краєзнавчому експедиційному маршруті під час обласних зльотів юних туристів-краєзнавців. Полтава. 2019. URL : <https://poltavatourcenter.pl.ua/images/documents/kraeznav/metod/rekom-zloty-19.pdf>

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Алексеева С. В. Дидактичні засади інтеграції природничих наук у змісті освіти в умовах сучасних викликів. *Психолого-педагогічні проблеми вищої і середньої освіти в умовах сучасних викликів: теорія і практика: м-ли VI міжнар. наук.-практ. конф.* 16-18 березня 2023 р. Харків, 2023. С. 31 – 33.
2. Бугрій В. С. *Шкільне краєзнавство в Україні (друга половина XX – початок XXI ст.)* : монографія / В. С. Бугрій. Суми: Вид-во «МакДен», 2011. 340 с.
3. Баклашова Т., Проскурнін В. Формування дослідницької компетентності учнів в процесі шкільної краєзнавчої роботи. *Гуманізація навчально-виховного процесу.* 2019. №6 (98). С. 316 – 326
4. Біла С. Методика проведення краєзнавчих досліджень. Все про туризм. Туристична бібліотека. URL : https://tourlib.net/statti_ukr/bila.htm
5. Браславська О. З досвіду підготовки студентів-географів до краєзнавчо-туристичної роботи в школі. *Фізичне виховання, спорт і туристсько-краєзнавча робота в закладах освіти* : Збірник наукових праць. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2015.С. 216 – 221
6. Брижак Н. Ю. *Краєзнавча та туристична робота.* Курс лекцій для студентів педагогічного факультету, які навчаються на спеціальності «Початкова освіта». Мукачево: МДУ, 2012. 120 с.
7. *Великий тлумачний словник сучасної української мови* : 250000 / уклад. та голов. ред. В. Т. Бусел. Київ; Ірпінь, 2005. 1728 с.
8. Виконання краєзнавчих завдань на туристсько-краєзнавчому експедиційному маршруті під час обласних зльотів юних туристів-краєзнавців. Полтава. 2019. URL : <http://surl.li/mforg>
9. Гайда Л. А. Краєзнавча експедиція як форма діяльності шкільного музею. *Краєзнавство.* 2010. №1-2. С. 178-185.
10. Гайда Л. А. Про діяльність гуртків туристсько-краєзнавчого профілю у позашкільних та загальноосвітніх навчальних закладах Кіровоградщини. *Методичний вісник.* Кіровоград, 2014. № 50. С. 253–263. URL : <http://surl.li/lqjgv>
11. Гончаренко С.У. *Український педагогічний словник.* Київ, 1997. 373 с.
12. Грицай Н. Б. *Методика позакласної роботи з біології.* Дистанційний курс : навч. посіб. Рівне: МEGУ імені академіка Степана Дем'янчука, 2010.
13. Грицак Ю.П. *Організація самодіяльного туризму.* Навчальний посібник для студентів спеціальності «Туризм». Харків: Екограф, 2008. 164 с.
14. Гусева Н.Т. *Експерсійний маршрут історичним центром Харкова.* 2022. <http://surl.li/mfoqm>
15. Експерсійно-масовий напрям діяльності туристської організації. В кн. Грицак Ю.П. *Організація самодіяльного туризму.* Харків: Екограф, 2008. URL : <https://infotour.in.ua/grycak10.htm>
16. Єфімова В. Шкільні музеї і музейна педагогіка в Україні в першій половині XX століття: персоналії. *Педагогічний музей України Національної академії наук України.* 2021. URL : <http://pmu.in.ua/virtual-exhibitions/school-museums/>
17. Зеленська Л. І., Троценко О. В. *Практикум із туристично-краєзнавчої роботи з географії.* Дніпропетровськ, 2012. 80 с.
18. Злочевський А. М. Презентація на тему «Дослідження «Прокладання маршрутів за топографічною картою та їх обґрунтування». Всеосвіта. 2022. URL : <http://surl.li/memkb>
19. Інструкція щодо організації та проведення екскурсій і подорожей з учнівською та студентською молоддю / Наказ МОН України № 1124 від 02.10.2014.

URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1341-14#Text>

20. Колотуха О.В. *Словник спортивного туризму та активної рекреації*. URL: <https://geohub.org.ua/node/917> (дата звернення: 02.09.2023).

21. Константинов Ю. С. *Дитячо-юнацький туризм*. 2018. URL : https://stud.com.ua/125666/pedagogika/turistsko_krayeznavcha_ekspeditsiya

22. Копилець Є. В. Географічна підготовка за чинними навчальними програмами з позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого напрямку з видів спортивного туризму. URL : <http://surl.li/lqjdf>

23. Копилець Є. В., Омельченко Д. Г. Навчальна програма з позашкільної освіти туристсько-краєзнавчого напрямку «Географічне краєзнавство». Основний рівень. К., 2017. 26 с.

24. Копилець Є. Інтегративний потенціал краєзнавчих географічних досліджень учнівської молоді. *Проблеми безперервної географічної освіти і картографії*. 2016. Вип. 24. С. 53 – 57. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/Pbgo_2016_24_14

25. Король О.Д. *Організація екскурсійних послуг у туризмі* : Навчально-методичний посібник. Чернівці: Чернівецький національний університет, 2016. 144 с.

26. Крачило М. П. Краєзнавство і туризм. Навч. посібник К.: «Вища школа», 1994. 134 с.

27. Кузьма-Кочур М. І. Сутність, функції, і напрями краєзнавства. *Збірник наукових праць ХДУ. Педагогічні науки*. 2008. Вип. Л. Ч. 1. С. 337–343.

28. Кухтій А. О., Лабарткава К. В. Організація краєзнавчо-туристичної діяльності. 2020. URL : <https://repository.ldufk.edu.ua>

29. Кушнір Л., Гомля Л. Особливості проведення краєзнавчої роботи в школі. *Витоки педагогічної майстерності*. 2012. Вип. 10. С.166–169.

30. Мельнійчук М., Зейко В. Вікові та соціальні особливості туристичної активності школярів та молоді Волинської області. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія Географія*. 2018. Вип.1(44). С.112–117.

31. Методичні рекомендації щодо організації навчально-виховного процесу під час проведення навчальних екскурсій та навчальної практики учнів загальноосвітніх навчальних закладів. Лист МОН № 1/9-61 від 06.02.08 року. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v9-61290-08#Text>

32. Навчально-виховний комплекс «Школа радості»-ДНЗ» Золочівської районної ради Львівської області. URL : <http://surl.li/mfovd>

33. Наумчук В. Розвиток шкільного туризму в умовах сьогодення. *Формування сучасних концепцій управління туризмом та готельно-ресторанним бізнесом в умовах парадигми сталого розвитку*: м-ли II Міжнар. наук.-практ. конф-ції 8–9 грудня 2022 р., Запоріжжя, 2023. С. 65–70.

34. Непша О. В., Гришко С. В., Опашко Г. І., Рішко А. Р. Екскурсії як форма позаурочної роботи з вивчення географії свого краю. *Актуальні наукові дослідження в сучасному світі*. 2020. Вип. 11(67), ч. 8, С.152–156.

35. Нечаєва О. С. Принципи побудови освітнього середовища для інтелектуально обдарованих підлітків. *Актуальні проблеми психології: Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка НАПН України*. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І.Франка, 2012. Т. VI. Психологія обдарованості. Вип. 9. С. 337–345.

36. Нова українська школа. *Міністерство освіти і науки України*. URL: <https://mon.gov.ua/ua/tag/nova-ukrainska-shkola> (дата звернення: 03.09.2023).

37. Обозний В.В. *Краєзнавча підготовка вчителя: теоретичні і організаційно-практичні аспекти*. К., 2001. 254с.

38. Олексюк В. Р. Особливості становлення старшокласника як суб'єкта власного життя. *Теорія і практика сучасної психології*. 2020. №2. С. 135 – 139. DOI : <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2020.2.24>
39. Олішевська Ю. А. *Шкільне географічне краєзнавство*. Навчальний посібник. К.: «ФО-П Кравченко», 2020. 175 с.
40. Олішевська Ю. Особливості організації туристсько-краєзнавчої діяльності молоді у місті Києві. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Географія*. 2016. № 2(65). С. 24–28. DOI : <http://doi.org/10.17721/1728-2721.2016.65.5>
41. Оранюк Б. Ю. Вікові особливості підлітків у контексті формування інформаційної культури в мережевому спілкуванні. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2016. № 1 (55). С. 283–293.
42. Організація та проведення шкільної екскурсії: правові аспекти. *Освіта нова*. 04/06/2019 URL: <https://osvitanova.com.ua/posts/2468-orhanizatsiia-ta-provedennia-shkilnoi-ekskursii-pravovi-aspektu>
43. Оришко С. П. Туристсько-краєзнавча діяльність у житті сучасного школяра. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2011. Вип. 23. С. 107 – 111.
44. Оформлення шкільних краєзнавчих музеїв. URL : <https://studfile.net/preview/7773059/page:34/>
45. Пангелов Б.П. *Організація і проведення туристсько-краєзнавчих подорожей* : навч. посіб. К. : Академвидав, 2010. 248 с. URL : <http://surl.li/kurxy>
46. Пангелова Н.Є., Пангелов Б.П. *Теоретико-методичні засади туристсько-краєзнавчої роботи у вищих навчальних закладах*: [навч.-метод. посібн.]. Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О.М., 2015. С. 73–103.
47. Перспективи розвитку краєзнавчого руху: пропозиції до проекту Державної програми розвитку краєзнавства на період до 2025 р. *Краєзнавство*. 2013. № 1. С. 4-7. URI : <http://surl.li/ksttd> (дата звернення: 02.09.2023).
48. Петранівський В. Л., Рутинський М. Й. *Туристичне краєзнавство*: Навч. посіб. / За ред. проф. Ф. Д. Заставного. 2-ге вид., виправл. К.: Знання, 2008. 575 с.
49. Петух Г.М. Краєзнавчий гурток як форма організації позакласної роботи з географії. URL : <http://surl.li/lqjad>
50. Поліщук В. В. Туристсько-краєзнавча діяльність дітей в навчальних закладах освіти. 2014. Вип. 122. С. 151–161.
51. Положення про Всеукраїнську краєзнавчу експедицію учнівської молоді «Моя Батьківщина – Україна». Наказ Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України від 04 лютого 2013 року № 81. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0287-13#Text>
52. Положення про організацію роботи з охорони праці та безпеки життєдіяльності учасників освітнього процесу в установах і закладах освіти, затвердженого наказом Міністерства освіти України від 26.12.2017 № 1669. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z0100-18#Text>
53. Прасул Ю. І., Пономарьова А. В.. *Організація туристичних походів*: Навчально-методичний посібник для студентів-географів. Харків: ХНУ, 2010. 44 с.
54. Про затвердження положень про музеї при дошкільних, загальноосвітніх, позашкільних та професійно-технічних навчальних закладах, які перебувають у сфері управління Міністерства освіти і науки України / Наказ МОН України № 1195 від 22.10.2014. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1415-14#Text>
55. Про освіту. Закон України № 2145-VIII, в редакції від 02.07.2023. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2145-19#Text>

56. Прокопчук В.С. *Шкільне краєзнавство*: навчальний посібник. К.; Кам'янець-Подільський: Кондор, 2010. 284 с.
57. Ремех Т., Савенков А. Шкільний музей як освітній простір та просвітницький ресурс. С. 283 – 288. URL : <http://surl.li/matpu>
58. Рогова Т.В. Організація позакласної виховної роботи з підлітками та її значення у формуванні моральної поведінки. *Інноваційна педагогіка*. 2020. Вип. 21, т. 2. С. 219–222. DOI : <https://doi.org/10.32843/2663-6085/2019.21.2-49>
59. Синьов, В., & Коваленко, В. Модифікація програми «Юні туристи-краєзнавці» як засіб задоволення освітніх потреб школярів з інтелектуальними порушеннями. *Наукові записки кафедри педагогіки*. 2022. Вип. 50. С. 105-112. <https://doi.org/10.26565/2074-8167-2022-50-10>
60. Смирнов І. Г. *Логістика туризму*: Навчальний посібник. - К. : Знання, 2015. 444 с.
61. Соловей Л. Туристично-краєзнавча робота в загальноосвітніх і позашкільних навчально-виховних закладах України (60 – 80-і рр. ХХ ст.). *Краєзнавство*. 2011 №3. С. 87–92.
62. Трохимчук І. М. Методологія та організація наукових досліджень з географії в середній школі за міжнародним науково-освітнім проектом Globe. В кн. *Географічна освіта у шкільних та позашкільних закладах : проблеми, пошуки, перспективи* : Збірник наукових праць. Рівне: Видавець О. Зень, 2020. С. 85 – 89.
63. Троценко В. В., Троценко Т. Ю. Методологічні особливості проведення туристсько-краєзнавчої роботи в закладах загальної середньої освіти. *Науковий часопис імені М. П. Драгоманова*. 2022. Вип. 6. С. 157 – 161
64. Троценко Т. Ю. Проблеми розвитку шкільної туристсько-краєзнавчої діяльності. 2008. URL : <http://surl.li/mfpbs>
65. Шкільний краєзнавчий музей. *Географіка : географічний портал*. URL : <http://surl.li/mfpcd>
66. Шкільні музеї в Україні в першій половині ХХ сторіччя. *Педагогічний музей України*. Вінниця : Видавець ФОП Кушнір Ю. В., 2020. 208 с.
67. Щодо організації екскурсійних поїздок. Лист МОН України від 27. 04. 10 № 1/9-286. URL : <https://ips.ligazakon.net/document/MUS13096>
68. Яковлева В., Власенко Р., Андрійчук Т. Методика навчання географії: інноваційні технології в процесі викладання географії у базовій та профільній школі. *Науковий вісник Вінницької академії безперервної освіти. Серія «Педагогіка. Психологія»*. 2023. Вип. 3. С. 111–117. DOI <https://doi.org/10.32782/academ-ped.psyh-2023-3.16>

Т 33 Теорія та методика організації краєзнавчо-туристичної роботи. Курс лекцій.
Навчальне видання (навчальний посібник) Закарпатського угорського інституту ім.
Ф.Ракоці ІІ. / Укладав і редагував: Галина Шука. Берегове: ЗУІ ім. Ф.Ракоці ІІ, 2023. –
140 с. (українською мовою)

Навчальний посібник призначено для ефективного засвоєння програмного матеріалу та самостійної роботи студентів денної та заочної форм навчання, рівень вищої освіти: другий (магістерський), спеціальності 014.07 «Середня освіта (Географія)» Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці ІІ. У посібнику матеріал викладено у логічній послідовності у відповідності до освітньо-професійної програми, навчального плану та робочої програми навчальної дисципліни «Теорія та методика організації краєзнавчо-туристичної роботи».

УДК 338.486(072)

Навчальне видання

ТЕОРІЯ ТА МЕТОДИКА ОРГАНІЗАЦІЇ КРАЄЗНАВЧО- ТУРИСТИЧНОЇ РОБОТИ

Курс лекцій

Навчальний посібник

2023 р.

*Рекомендовано до видання в електронній формі (PDF)
рішенням Вченої ради Закарпатського угорського інституту ім. Ф.Ракоці II
(протокол № 11 від 29 листопада 2023)*

Підготовлено Видавничим відділом спільно з кафедрою географії та туризму Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II

Укладав і редагував:

Галина Щука, доктор педагогічних наук, професор
(кафедра географії і туризму ЗУІ ім. Ф.Ракоці II)

Рецензенти:

Леся Заставецька, доктор географічних наук, професор
(кафедра географії та методики її навчання, Тернопільський національний педагогічний університет імені В. Гнатюка)

Йосип Молнар, кандидат географічних наук, доцент
(кафедра географії та туризму, Закарпатський угорський інститут імені Ференца Ракоці II)

Технічне редагування та коректура: *Галина Щука*

Дизайн обкладинки: *Ласло Веждед*

УДК: *Бібліотечно-інформаційний центр "Опаці Черє Янош" при ЗУІ ім. Ф.Ракоці II*

Відповідальний за випуск: *Олександр Добош* (Видавничий відділ ЗУІ ім. Ф.Ракоці II)

За зміст курсу лекцій відповідальність несе автор

Видавництво: Закарпатський угорський інститут ім. Ференца Ракоці II (адреса: пл. Кошута 6, м. Берегове, 90 202. Електронна пошта: foiskola@kmf.uz.ua) *Статут «Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II» (Затверджено протоколом загальних зборів Благодійного фонду За ЗУІ, протокол №1 від 09.12.2019р., прийнято Загальними зборами ЗУІ ім. Ф.Ракоці II, протокол №2 від 11.11.2019р., зареєстровано Центром надання адміністративних послуг Берегівської міської ради, 12.12.2019р.)*